GREGORII NYSSENI OPERA

AUXILIO ALIORUM VIRORUM DOCTORUM
EDENDA CURAVERUNT

WERNERUS JAEGER †
HERMANNUS LANGERBECK †
HADWIGA HÖRNER

VOLUMEN IV, PARS I

GREGORII NYSSENI IN HEXAEMERON

OPERA EXEGETICA IN GENESIM, PARS I

EDIDIT

HUBERTUS R. DROBNER

BRILL
LEIDEN · BOSTON
2009

This book is printed on acid-free paper.

Library of Congress Cataloging-in-Publication Data

Gregory, of Nyssa, Saint, ca. 335-ca. 394.
[Apologia in hexaemeron. German]
Gregorii Nysseni In hexaemeron / edidit Hubertus R. Drobner.
p. cm. – (Gregorii Nysseni opera ; volumen 4, pars 1)
Includes bibliographical references and index.
ISBN 978-90-04-13315-0 (hardback : alk. paper)
1. Creation–Biblical teaching–Early works to 1800. 2. Bible. O.T. Genesis I–Criticism, interpretation, etc.–Early works to 1800. 3. Apologetics–Early works to 1800. I. Drobner, Hubertus R. II. Title. III. Title: In hexaemeron. IV. Series.

BR65.G75A6615 2009
231.7'65–dc22

2009015145

ISBN: 978 90 04 13315 0

PRINTED IN THE NETHERLANDS

Piae memoriae Andreae Spirae sacrum
studiosi S.P. Gregorii Nysseni praeclari
magistri praecipui amici percari

INHALT

VORWORT

Die grundlegende Sammlung der Manuskripte sowie die erste Kollation des *Codex Venetus Marcianus graecus* 67 (= K) für die kritische Edition des Traktates *In Hexaemeron* nahm Werner Jaeger († 1961) selbst vor. Nach seinem Tod ging die Verantwortung für die Edition in die Hände von Frau Hadwig Hörner über, die damit ihren Mitarbeiter Martin Henniges betraute.[1] Da es diesem aus beruflichen und familiären Gründen nicht möglich war, die Arbeiten daran zu vollenden, kamen schließlich folgende Vorarbeiten zu mir:

- Eine Liste von 61 Handschriften, von denen die meisten nachweislich, einige aber nur vermutlich Gregors Traktat *In Hexaemeron* enthielten.
- Teils vollständige, teils unvollständige Reproduktionen von 54 dieser Manuskripte.
- Teils vollständige, teils unvollständige Kollationen von 40 dieser Manuskripte, zwölf davon auch rekollationiert, drei mehrfach rekollationiert. An den Kollationen waren beteiligt: Gertrud Ballweg, Martin Henniges, Hadwig Hörner, Werner Jaeger, Ulrich Lang, James McDonough, Christian Parma und Rudolf Werther.
- Zahlreiche Notizen zum Verhältnis der Manuskripte untereinander.
- Einige Notizen für den *apparatus fontium et testimoniorum*.
- Einige wenige Katalogkopien.
- Eine vollständige deutsche Übersetzung des Textes, angefertigt von Martin Henniges.

Dieses Material habe ich bei der Fortführung der Arbeiten berücksichtigt, freilich vorwiegend zur Verifizierung meiner eigenen Ergebnisse. Der nachstehende Text des *In Hexaemeron* beruht auf meinen persön-

[1] Vgl. Hadwig Hörner, *Monitum*: GNO IX (1967) VII; dies., Über Genese und derzeitigen Stand der grossen Edition der Werke Gregors von Nyssa: Écriture et culture philosophique dans la pensée de Grégoire de Nysse. Actes du Colloque de Chevetogne (22–26 septembre 1969), édités par Marguerite Harl, Leiden 1971, 48: „letzter der vom Harvardinstitut und der Bollingen Foundation geförderten Bände ... vol. IV".

lichen Kollationen der Manuskripte. Das gilt auch für die Eruierung des Stemmas.

Der *apparatus biblicus* wertet u. a. die beiden vorliegenden Bibelindizes zu den Werken Gregors von Nyssa aus:

- Hubertus R. DROBNER, Bibelindex zu den Werken Gregors von Nyssa, Paderborn 1988.
- *Biblia Patristica.* Index des citations et allusions bibliques dans la littérature patristique. 5: Basile de Césarée, Grégoire de Nazianze, Grégoire de Nysse, Amphiloque d'Iconium, Paris 1991.

Der *apparatus fontium et testimoniorum* berücksichtigt insbesondere den reichhaltigen Kommentar zur jüngsten, deutschen Übersetzung des Traktates: Gregor von Nyssa, Über das Sechstagewerk. Verteidigungsschrift an seinen Bruder Petrus. Eingeleitet, übersetzt und kommentiert von Franz Xaver RISCH (= Bibliothek der Griechischen Literatur 49), Stuttgart 1999.

Herzlich danke ich allen Institutionen für die entgegenkommende Bereitstellung der Handschriften und Kataloge, sowie meinen Kollegen und Mitarbeitern für ihre wertvolle Unterstützung, insbesondere Frau Dr. Christine Grafinger, Biblioteca Apostolica Vaticana, Rom; Frau Dr. Brigitte Gullath, Bayerische Staatsbibliothek, München; Dr. Erich Lamberz, Bayerische Akademie der Wissenschaften, München; Dr. Pablo Argárate, Wissenschaftlicher Mitarbeiter am Lehrstuhl für Kirchengeschichte und Patrologie der Theologischen Fakultät Paderborn; sowie meinem Sekretär, Herrn Ulrich Finnemann.

Die Edition ist dem Andenken meines verehrten Lehrers, Kollegen und Freundes Andreas Spira gewidmet, dessen weltweit anerkannten herausragenden Verdienste um die Gregor von Nyssa-Forschung wegweisend und unvergessen bleiben werden.[2]

Paderborn, am Fest des hl. Apostels Andreas 2008
Hubertus R. Drobner

[2] Vgl. Arbogast SCHMITT, Andreas Spira †: Gnomon 77 (2005) 651–653; Adolf Martin RITTER, Andreas Spira (29.12.1929–18.5.2004) zum Gedenken: Gregory of Nyssa: Contra Eunomium II. An English Version with Supporting Studies. Proceedings of the 10th International Colloquium on Gregory of Nyssa (Olomouc, September 15–18, 2004). Edited by Lenka Karfíková, Scot Douglass and Johannes Zachhuber. With the assistance of Vít Hušek and Ladisval Chvátal (= SVigChr 82), Leiden 2007, xvii–xxi; Andreas SPIRA, Kleine Schriften zu Antike und Christentum. Menschenbild—Rhetorik—Gregor von Nyssa. Herausgegeben von Hubertus R. DROBNER (= Patrologia 17), Frankfurt 2007.

ABKÜRZUNGEN

AAWG.PH	Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse, Göttingen
APAW.PH	Abhandlungen der (K.) Preußischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Berlin
Aug.	*Augustinianum*, Rom
BBKL	Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon, Hamm-Herzberg
BGBE	Beiträge zur Geschichte der biblischen Exegese, Tübingen
BGrL	Bibliothek der griechischen Literatur, Stuttgart
Bib.	*Biblica. Commentarii periodici ad rem biblicam scientifice investigandam*, Rom
BIRHT	Bulletin de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, Paris
BKAW NF	Bibliothek der klassischen Altertumswissenschaften, Heidelberg
BT	Bibliotheca Teubneriana, Leipzig
ByZ	Byzantinische Zeitschrift, Leipzig
CAG	*Commentaria in Aristotelem Graeca*, Berlin
CCG	*Corpus Christianorum. Series Graeca*, Turnholt
CCL	*Corpus Christianorum. Series Latina*, Turnholt
CollLat	Collection Latomus, Brüssel
GCS	Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, Berlin
GNO	*Gregorii Nysseni Opera*, Berlin–Leiden
JÖB	Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, Wien
JThS	Journal of theological studies, Oxford
LCL	Loeb classical library, London
MThS.S	Münchener theologische Studien. Systematische Abteilung, München
OCT	Oxford classical texts, Oxford
PG	*Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, Paris
PL	*Patrologiae cursus completus. Series Latina*, Paris
PP	*Philosophia patrum*, Leiden
PTS	Patristische Texte und Studien, Berlin
RAC.S	Reallexikon für Antike und Christentum. Supplement-Bände, Stuttgart
RBen	Revue Bénédictine de critique, d'histoire et de littérature religieuses, Maredsous

RE	Paulys Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft, Stuttgart
RE Suppl.	Paulys Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft. Supplement, Stuttgart
RevSR	Revue des sciences religieuses, Straßburg
RSR	Recherches de science religieuse, Paris
SBWA	Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten, Leipzig
SC	Sources chrétiennes, Paris
SSAC	Sussidi allo studio delle antichità cristiane, Vatikanstadt
StT	Studi e testi, Vatikanstadt
SVigChr	Supplements to *Vigiliae Christianae*, Leiden
Theol(A)	Theologia. Epistēmonikon periodikon, Athen
TU	Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, Berlin
VigChr	*Vigiliae Christianae.* Review of early Christian life and language, Amsterdam–Leiden
ZNW	Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche, Berlin

BIBLIOGRAPHIE

I. *Quellen*

Achilles Tatius Astronomus (Achill)

isag — *Isagoga in Aratum: Commentariorum in Aratum reliquiae*, ed. Ernst Maass, Berlin 1898, 25–75.

Aetius

plac — *De placitis reliquiae: Doxographi Graeci, collegit recensuit prolegomenis indicibusque instruxit* Hermann Diehls, Berlin 1879, 267–444.

Alexander Aphrodisiensis (Alex Aphrod)

meteor — *In Aristotelis meteorologicorum libros commentaria*, ed. Michael Hayduck (= CAG 3), Berlin 1890.

Anonymus II (Anon II)

isag — *Isagoga in Aratum: Commentariorum in Aratum reliquiae*, ed. Ernst Maass, Berlin 1898, 99–133.

Aratus (Arat)

phaen — Aratus, Phaenomena. Edited with introduction, translation and commentary by Douglass Kidd, Cambridge 1997.

— vide etiam Anonymus II

Aristoteles (Arist)

anim — *De anima*, ed. W.D. Ross (= OCT), Oxford 1956.

cael — *De caelo*, rec. D.J. Allan (= OCT), Oxford 1936.

cat — *Categoriae*, ed. L. Minio-Paluello (= OCT), Oxford 1949.

gen et corr — *De generatione et corruptione: Aristotelis opera ex recensione Immanuelis* Bekkeri, *edidit Academia Regia Borussica. Editio altera quam curavit* Olof Gigon, vol. 1, Berlin 1960, 314–338.

metaph — *Metaphysica*, ed. Werner Jaeger (= OCT), Oxford 1957.

meteor — Météorologiques, tome I (livres I et II). Texte établi et traduit par Pierre Louis (Collection Budé), Paris 1982.

— Hans Strohm, Aristoteles, Meteorologie—Über die Welt: Werke in deutscher Übersetzung 12, hrsg. von Ernst Grumach / Hellmut Flashar, Berlin ²1970 = Darmstadt 1984.

sens *De sensu et sensibilibus: Aristotelis opera ex recensione Immanuelis* BEKKERI, *edidit Academia Regia Borussica. Editio altera quam curavit* Olof GIGON, vol. 1, Berlin 1960, 436–449.

Aurelius Augustinus Hipponensis (Aug)
Gn adu Man *De Genesi adversus Manichaeos*: PL 34, 173–220.

Basilius Caesariensis (Bas)
Hex Homélies sur l'Hexaéméron. Texte grec, introduction et traduction de Stanislas GIET (= SC 26 bis), Paris 1968.
— Homilien zum Hexaemeron. Herausgegeben von Emmanuel AMAND DE MENDIETA † und Stig Y. RUDBERG (= GCS NF 2), Berlin 1997.
hom in Christi gen *Homilia in sanctam Christi generationem*: PG 31, 1457–1476.

Cicero, M. Tullio (Cic)
Brut *Brutus*, rec. A.S. WILKINS: *M. Tullii Ciceronis Rhetorica* II (= OCT), Oxford 1913.
nat deor *De natura deorum*, ed. Arthur Stanley PEASE, 2 vol., Cambridge 1955/58.
— M. van den BRUWAENE, Cicéron, *De Natura Deorum* (= CollLat 107, 154, 175, 192), Brüssel 1970–1986.

Clemens Alexandrinus (Clem Al)
ecl proph *Eclogae propheticae*, ed. Otto STÄHLIN, in zweiter Auflage neu herausgegeben von Ludwig FRÜCHTEL, zum Druck besorgt von Ursula TREU: Clemens Alexandrinus, Dritter Band (= GCS 17^3), Berlin 1970, 137–155.
exc Theod *Excerpta ex Theodoto*, ed. Otto STÄHLIN, in zweiter Auflage neu herausgegeben von Ludwig FRÜCHTEL, zum Druck besorgt von Ursula TREU: Clemens Alexandrinus, Dritter Band (= GCS 17^3), Berlin 1970, 105–133.
protr *Protrepticus*, ed. Otto STÄHLIN. Dritte, durchgesehene Auflage von Ursula TREU: Clemens Alexandrinus, Erster Band (= GCS), Berlin 1972, 3–86.
strom I–VI *Stromata*, ed. Otto STÄHLIN, neu herausgegeben von Ludwig FRÜCHTEL, 4. Auflage mit Nachträgen von Ursula TREU: Clemens Alexandrinus, Zweiter Band (= GCS), Berlin 1983.
strom VII–VIII *Stromata*, ed. Otto STÄHLIN, in zweiter Auflage neu herausgegeben von Ludwig FRÜCHTEL, zum Druck besorgt von Ursula TREU: Clemens Alexandrinus, Dritter Band (= GCS 17^3), Berlin 1970, 3–102.

Cleomedes Astronomus (Cleom)
cael *Caelestia* (ΜΕΤΕΩΡΑ), ed. Robert TODD (= BT), Leipzig 1990.

Cyrillus Hierosolymitanus (Cyr H)
cat *Catecheses*: W.C. REISCHL / J. RUPP, *Cyrilli Hierosolymarum archiepiscopi opera quae supersunt omnia* I, München 1848 = Hildesheim 1967, 28–321.

DIELS-KRANZ Die Fragmente der Vorsokratiker, griechisch und deutsch von Hermann DIELS, hrsg. von Walther KRANZ, 3 vol., Berlin ^{6}1951/52.

Diogenes Laertius (Diog Laert)
v phil *Vitae philosophorum*, ed. Miroslav MARCOVICH, vol. 1 (= BT), Stuttgart–Leipzig 1999.

Doxographi Graeci (Doxogr. Gr.)
Doxographi Graeci, collegit recensuit prolegomenis indicibusque instruxit Hermann DIEHLS, Berlin 1879.

Euclides (Euclid)
elem *Elementa*, post I.L. HEIBERG ed. E.S. STAMATIS, vol. II (= BT), Leipzig 1970.
— Thomas L. HEATH, The Thirteen Books of Euclid's Elements. Translated from the Text of Heiberg with Introduction and Commentary, 3 vol., Cambridge–New York ^{2}1956.

Eusebius Caesariensis (Eus)
praep ev *Praeparatio Evangelica*, ed. Karl MRAS. 2., bearbeitete Auflage herausgegeben von Édouard DES PLACES, 2 vol. (= GCS), Berlin 1982–1983.

Gregorius Nyssenus (Gr Nyss)
adv Apol *Antirrheticus adversus Apolinarium*, ed. Fridericus MUELLER: GNO III/I (1958) 131–233.
adv Euagr *De deitate adversus Euagrium, vulgo In suam ordinationem oratio*, ed. Ernestus GEBHARDT: GNO IX (1967) 331–341.
an et res *De anima et resurrectione*: PG 46, 12–160.
Bas *In Basilium fratrem*, ed. Otto LENDLE: GNO X/I (1990) 109–134.
beat *De beatitudinibus*, ed. Johannes F. CALLAHAN: GNO VII/II (1992) 79–170.
benef *De beneficentia, vulgo De pauperibus amandis oratio I*, ed. Adrianus VAN HECK: GNO IX (1967) 93–108.
Cant *In Canticum Canticorum*, ed. Hermannus LANGERBECK: GNO VI (1960).
c Eun *Contra Eunomium libri*, ed. Wernerus JAEGER: GNO I–II (^{2}1960).
c fat *Contra fatum*, ed. Jacobus A. MCDONOUGH: GNO III/II (1987) 31–63.

diem lum *In diem luminum, vulgo In baptismum Christi oratio*, ed. Ernestus GEBHARDT: GNO IX (1967) 221–242.

Eccl *In Ecclesiasten homiliae*, ed. Paulus ALEXANDER: GNO V (1962) 277–442.

ep *Epistulae*, ed. Georgius PASQUALI: GNO VII/II (1925, ^{2}1959).

Hex Vertheidigung der Schrift des heiligen Basilius über das Sechstage = Werk, von Gregor, Bischof von Nyssa, seinem Bruder Petrus gewidmet: Sämmtliche Werke der Kirchen = Väter. Aus dem Urtexte in das Teutsche übersetzt. Neununddreißigster Band, Kempten 1853, 5–57.

Über das Sechstagewerk. Verteidigungsschrift an seinen Bruder Petrus. Eingeleitet, übersetzt und kommentiert von Franz Xaver RISCH (= BGrL 49), Stuttgart 1999.

hom opif *De conditione hominis*: Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης (ἀδελφοῦ τοῦ μεγάλου Βασιλείου) τὰ εὑρισκόμενα πάντα. *Sancti patris nostri Gregorii episcopi Nysseni Basilii Magni fratris quae supersunt omnia. In unum corpus collegit, ad fidem codd. mss. recensuit, Latinis versionibus quam accuratissimis instruxit et genuina a supposititiis discrevit* Georgius H. FORBESIUS. *Tomus primus*, Burntisland 1855–1861, 102–352.

— *De hominis opificio*: PG 44, 124–256.

inf *De infantibus praemature abreptis*, ed. Hadwiga HÖRNER: GNO III/II (1987) 67–97.

inscr Ps *In inscriptiones Psalmorum*, ed. Jacobus MCDONOUGH: GNO V (1962) 24–175.

mort *De mortuis oratio*, ed. Gunterus HEIL: GNO IX (1967) 28–68.

or cat *Oratio catechetica*, ed. Ekkehardus MÜHLENBERG: GNO III/IV (1996).

or dom *De oratione dominica*, ed. Johannes F. CALLAHAN: GNO VII/II (1992) 5–74.

perf *De perfectione*, ed. Wernerus JAEGER: GNO VIII/I (1963) 173–214.

prof *De professione Christiana*, ed. Wernerus JAEGER: GNO VIII/I (1963) 129–142.

ref Eun *Refutatio confessionis Eunomii*, ed. Wernerus JAEGER: GNO II (^{2}1960) 312–410.

sext Ps *In sextum Psalmum*, ed. Jacobus MCDONOUGH: GNO V (1962) 177–193.

s Pas *In sanctum Pascha, vulgo In Christi resurrectionem oratio III*, ed. Ernestus GEBHARDT: GNO IX (1967) 245–270.

Theod *De sancto Theodoro*, ed. Johannes P. CAVARNOS: GNO X/I (1990) 61–71.

trid spat *De tridui inter mortem et resurrectionem Domini nostri Iesu Christi spatio*, ed. Ernestus GEBHARDT: GNO IX (1967) 273–306.

tunc et ipse filius *In illud: tunc et ipse filius*, ed. J. KENNETH DOWNING: GNO III/II (1987) 3–28.

v Gr Thaum *De vita Gregorii Thaumaturgi*, ed. Gunterus HEIL: GNO X/I (1990) 3–57.

v Mos *Vita Moysis*, ed. Herbertus MUSURILLO: GNO VII/I (1964).

virg *De virginitate*, ed. Johannes P. CAVARNOS: GNO VIII/I (1963) 247–343.

— Traité de la virginité. Introduction, texte critique, traduction, commentaire et index de Michel AUBINEAU (= SC 119), Paris 1966.

Macarius Magnes (Macar M)

apocr ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΜΑΓΝΗΤΟΣ ΑΠΟΚΡΙΤΙΚΟΣ Η ΜΟΝΟΓΕΝΗΣ—*Macarii Magnetis quae supersunt ex inedito codice edidit* C. BLONDEL, Paris 1876.

Marcellus Ancyranus (Marcell Ancyr)

fr *Fragmenta*: Eusebius Werke, Vierter Band: Gegen Marcell, Über die kirchliche Theologie, Die Fragmente Marcells, hrsg. von Erich KLOSTERMANN. Zweite Auflage durchgesehen von Günther Christian HANSEN (= GCS IV), Berlin 1972.

Methodius Olympius (Meth)

autex *De autexusio*, ed. G. Nathanael BONWETSCH: GCS 27 (1917) 143–206.

res *De resurrectione*: GCS 27 (1917) 217–424.

Nemesius Emesenus (Nemes Emes)

nat hom *De natura hominis*, ed. Moreno MORANI (= BT), Leipzig 1987.

Origenes (Or)

Hexapla *Origenis Hexaplorum quae supersunt sive veterum interpretum Graecorum in totum Vetus Testamentum fragmenta*, ed. Fridericus FIELD, tomus I, Oxford 1875 = Hildesheim 1964.

hom in I Reg 28,3–25 Die griechisch erhaltene Homilie über I Sam. 28,3–25: Origenes Werke, Dritter Band: Jeremiahomilien, Klageliederkommentar, Erklärung der Samuel- und Königsbücher, hrsg. von Erich KLOSTERMANN, 2., bearbeitete Auflage hrsg. von Pierre NAUTIN (= GCS III), Berlin 1983, 283–303.

hom in Gen Homilien zum Hexateuch in Rufins Übersetzung. Erster Teil: Die Homilien zu Genesis, Exodus und Leviticus, hrsg. von W.A. BAEHRENS (= GCS VI), Leipzig 1920, 1–144.

princ *De principiis* [ΠΕΡΙ ΑΡΧΩΝ], hrsg. von Paul KOETSCHAU (= GCS V), Leipzig 1913.

Philon

aet mundi *De aeternitate mundi*, ed. Leopoldus COHN et Sigofredus REITER: *Philonis Alexandrinae opera quae supersunt*, vol. VI, Berlin 1915, 72–119.

opif — *De opificio mundi*, ed. Leopoldus Cohn: *Philonis Alexandrinae opera quae supersunt*, vol. I, Berlin 1896, 1–60.

Platon

leg — *Leges*, ed. Ioannes Burnet: *Platonis Opera* V (= OCT), Oxford 1907, 14–436.

Menon — *Menon*, ed. Ioannes Burnet: *Platonis Opera* III (= OCT), Oxford 1903.

Phaid — *Phaidon*, ed. Ioannes Burnet: *Platonis Opera* I (= OCT), Oxford 1900, 79–172.

Phaidr — *Phaidros*, ed. Ioannes Burnet: *Platonis Opera* II (= OCT), Oxford 1901, 223–295.

Phil — *Philebos*, ed. Ioannes Burnet: *Platonis Opera* II (= OCT), Oxford 1901, 57–149.

resp — *Politeia*, ed. Ioannes Burnet: *Platonis Opera* IV (= OCT), Oxford 1902.

Soph — *Sophistes*, ed. Ioannes Burnet: *Platonis Opera* I (= OCT), Oxford 1900, 357–442.

Tim — *Timaios*, ed. Ioannes Burnet: *Platonis Opera* IV (= OCT), Oxford 1902.

Plinius maior (Plin)

nat hist — Histoire naturelle, livre II. Texte établi, traduit et commenté par Jean Beaujeu, Paris 1950.

Plotinus (Plotin)

Enn — *Enneades*, ed. Paul Henry et Hans-Rudolf Schwyzer: *Plotini Opera* I–III, Oxford 1964–1982.

Plutarchus (Plut)

frig — On the Principle of Cold (*De primo frigido*): Plutarch's Moralia XII 920 A – 999 B, with an English Translation by Harold Cherniss and William C. Helmbold (= LCL), London–Cambridge/Mass. 1957, 225–285.

Porphyrius (Porph)

ad Gaurum — Karl Kalbfleisch, Die neuplatonische fälschlich dem Galen zugeschriebene Schrift Πρὸς Γαῦρον περὶ τοῦ πῶς ἐμψυχοῦται τὰ ἔμβρυα aus der Pariser Handschrift zum ersten Male herausgegeben, Berlin 1895.

c Christ — Porphyrius, »Gegen die Christen«, 15 Bücher Zeugnisse, Fragmente und Referate, hrsg. von Adolf von Harnack (= APAW.PH 1916/1), Berlin 1916.

frg Tim — *In Platonis Timaeum commentariorum fragmenta, collegit et disposuit* A.R. Sodano, Neapel 1964.

Posidonius (Posid)

F — Posidonius I. The Fragments, ed. L. Edelstein / I.G. Kidd, Cambridge ^{2}1989.

— I.G. Kidd, Posidonius II. The Commentary, 2 vol., Cambridge 1988.

— Poseidonios, Die Fragmente, ed. Willy Theiler. I: Texte, II: Erläuterungen (= Texte und Kommentare 10,1–2), Berlin–New York 1982.

Pseudo-Aristoteles (Ps-Arist)

de mundo — *Aristotelis qui fertur libellus De mundo*, ed. William Laughton Lorimer. *Accedit capitum 5, 6, 7 interpretatio syriaca ab* Eduardo Koenig, Paris 1933.

Pseudo-Caesarius (Ps-Caes)

erotapokr — Die Erotapokriseis, ed. Rudolf Riedlinger (= GCS), Berlin 1989.

Sallustius Neoplatonicus (Sallust)

diis — Concerning the Gods and the Universe. Edited with Prolegomena and Translation by Arthur Darby Nock, Cambridge 1926.

Seneca, L. Annaeus iunior (Sen)

nat qu — Questions naturelles. Texte établi et traduit par Paul Oltramare, 2 tomes (Collection Budé), Paris 1929.

Simplicius Philosophus (Simpl)

cael — *In Aristotelis de caelo commentaria*, ed. I.L. Heiberg (= CAG 7), Berlin 1894.

phys — *In Aristotelis physicorum libros quattuor priores commentaria*, ed. Hermannus Diels (= CAG 9), Berlin 1882.

Stobaeus, Ioannes (Stob)

ecl — *Anthologii libri duo priores qui inscribi solent Eclogae physicae et ethicae*, ed. Curt Wachsmuth, vol. I, Berlin 1884.

Tertullianus (Tert)

adv Herm — *Adversus Hermogenem*, ed. Aemilius Kroymann: CCL 1 (1954) 397–435.

Theophilus Antiochenus (Theoph)

ad Autol — *Ad Autolycum*. Text and Translation by Robert M. Grant, Oxford 1970.

Theophrastus (Theophrast)

de igne — *De igne*. A Post-Aristotelian View of the Nature of Fire. Edited with Introduction, Translation and Commentary by Victor Coutant, Assen 1971.

Vorsokratiker vide DIELS-KRANZ.

II. *Literatur*

ALTENBURGER, Margarete / MANN, Friedhelm: Bibliographie zu Gregor von Nyssa. Editionen—Übersetzungen—Literatur, Leiden 1988.
BALÁS, David L.: Eternity and Time in Gregory of Nyssa's Contra Eunomium: Gregor von Nyssa und die Philosophie. Zweites Internationales Kolloquium über Gregor von Nyssa, Freckenhorst bei Münster 18.–23. September 1972, hrsg. von Heinrich DÖRRIE, Margarete ALTENBURGER, Uta SCHRAMM, Leiden 1976, 128–155.
BALTES, Matthias: Timaios Lokros, Über die Natur des Kosmos und der Seele. Kommentiert, Leiden 1972.
BARNES, Michel René: The Power of God. Δύναμις in Gregory of Nyssa's Trinitarian Theology, Washington/DC 2001.
BATE, H.N.: Some Technical Terms of Greek Exegesis: JThS 24 (1923) 59–66.
BERNAYS, Jacob: Theophrastos' Schrift über Frömmigkeit. Ein Beitrag zur Religionsgeschichte. Mit kritischen und erklärenden Bemerkungen zu Porphyrios' Schrift über Enthaltsamkeit, Berlin 1866.
BÖHM, Thomas: Theoria—Unendlichkeit—Aufstieg. Philosophische Implikationen zu *De vita Moysis* von Gregor von Nyssa (= SVigChr 35), Leiden 1996.
BLOMQUIST, Jerker / OLSSON, Britt: Bedeutung und Konstruktion von δευτερεύω: Eranos 90 (1992) 1–9.
BURN, Ronald: *Adversaria in Gregorium Nyssenum*: JThS 25 (1923) 172–177.
CAPELLE, Wilhelm: Meteorologie: RE Suppl. VI (1935) 315–358.
CORSINI, Eugenio: Plérôme humaine et plérôme cosmique chez Grégoire de Nysse: Écriture et culture philosophique dans la pensée de Grégoire de Nysse. Actes du colloque de Chevetogne (22–26 septembre 1969), ed. Marguerite HARL, Leiden 1971, 111–126.
DANDELOT, P.: La doctrine du „diastêma" chez Grégoire de Nysse, Diss. Louvain 1960 [daktyl.].
DANIÉLOU, Jean: L'apocatastase chez saint Grégoire de Nysse: RSR 30 (1940) 328–347.
——, Platonisme et théologie mystique. Doctrine spirituelle de saint Grégoire de Nysse, Paris ²1944.
——, Akolouthia chez Grégoire de Nysse: RevSR 27 (1953) 219–249 [= L'être et le temps 18–50].
——, La colombe et la ténèbre dans la mystique byzantine ancienne: Eranos-Jahrbuch 23 (1954) 389–418.
——, L'être et le temps chez Grégoire de Nysse, Leiden 1970.
——, La θεωρία chez Grégoire de Nysse: TU 108 (1972) 130–145.
DILLMANN, August: Die Genesis (= Kurzgefasstes exegetisches Handbuch zum Alten Testament. Eilfte Lieferung), Leipzig ⁵1886.

DROBNER, Hubertus R., Gregor von Nyssa. Die drei Tage zwischen Tod und Auferstehung unseres Herrn Jesus Christus. Eingeleitet, übersetzt und kommentiert (= PP 5), Leiden 1982.
——, *Archaeologia Patristica.* Die Schriften der Kirchenväter als Quellen der Archäologie und Kulturgeschichte: Gregor von Nyssa, *Homiliae in Ecclesiasten* (= SSAC 10), Città del Vaticano 1996.
——, Gregory of Nyssa as Philosopher: *De anima et resurrectione* and *De hominis opificio*: Dionysius 18 (2000) 69–101.
DÜNZL, Franz: Braut und Bräutigam. Die Auslegung des Canticum durch Gregor von Nyssa (= BGBE 32), Tübingen 1993.
EDSMAN, Carl-Martin: Schöpferwille und Geburt Jac I18. Eine Studie zur altchristlichen Kosmologie: ZNW 38 (1939) 11–44.
FRITZSCHE, R.A.: Der Magnet und die Athmung in antiken Theorien: Rheinisches Museum 57 (1902) 363–391.
GRONAU, Karl: Poseidonios und die jüdisch-christliche Genesisexegese, Leipzig–Berlin 1914.
GROSS, Nikolaus: Senecas Naturales Quaestiones. Komposition, naturphilosophische Aussagen und ihre Quellen (= Palingenesia 27), Stuttgart 1989.
GUNDEL, W.: Sternschnuppen: RE II 6 (1929) 2439–2446.
——, Mond: RE I 31 (1933) 76–105.
HÖRNER, Hadwig: *Monitum*: GNO IX (1967) VII.
——, Über Genese und derzeitigen Stand der grossen Edition der Werke Gregors von Nyssa: Écriture et culture philosophique dans la pensée de Grégoire de Nysse. Actes du Colloque de Chevetogne (22–26 septembre 1969), édités par Marguerite HARL, Leiden 1971, 18–50.
——, *Lectori salutem*: GNO III/II (1987) V–VI.
HÜBNER, Reinhard M.: Die Einheit des Leibes Christi bei Gregor von Nyssa. Untersuchungen zum Ursprung der „physischen" Erlösungslehre (= PP 2), Leiden 1974.
HÜBNER, Wolfgang: Mond III. Griechenland und Rom: Der Neue Pauly 8 (2000) 360–362.
JAEGER, Werner: Echo eines unbekannten Tragikerfragments in Clemens' Brief an die Korinther: Rheinisches Museum 102 (1959) 330–340.
JORI, Alberto: Sternschnuppen: Der Neue Pauly 11 (2001) 971 f.
KLOCK, Christoph: Untersuchungen zu Stil und Rhythmus bei Gregor von Nyssa. Ein Beitrag zum Rhetorikverständnis der griechischen Väter (= Beiträge zur Klassischen Philologie 173), Frankfurt am Main 1987.
LÖBL, Rudolf: Die Relation in der Philosophie der Stoiker (= Elementa 37), Würzburg–Amsterdam 1986.
MALINGREY, Anne-Marie: „Philosophia". Étude d'un groupe de mots dans la littérature grecque, des Présocratiques au IVe siècle après J.-C. (= Études et commentaires 40), Paris 1961.
MANN, Friedhelm: *Lexicon Gregorianum.* Wörterbuch zu den Schriften Gregors von Nyssa, 6 Bände: ἀβαρής—ὀψοφόρος, Leiden 1999–2006.
MASPERO, Giulio: Apocatástasis: Diccionario de San Gregorio de Nisa, ed. Lucas Francisco MATEO-SECO y Giulio MASPERO, Burgos 2006, 132–145.

MEES, Michael: Mensch und Geschichte bei Gregor von Nyssa: Aug. 16 (1976) 317–335
MEISSNER, Henriette M.: Rhetorik und Theologie. Der Dialog Gregors von Nyssa *De anima et resurrectione* (= Patrologia 1), Frankfurt 1991.
MEYER, Hans: Geschichte der Lehre von den Keimkräften von der Stoa bis zum Ausgang der Patristik nach den Quellen dargestellt, Bonn 1914.
MORAUX, Paul: Der Aristotelismus bei den Griechen von Andronikos bis Alexander von Aphrodisias. Erster Band: Die Renaissance des Aristotelismus im 1. Jh. v. Chr. (= Peripatoi 5), Berlin–New York 1973.
POHLENZ, Max: Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung, 2 vol., Göttingen ²1959.
RIEDWEG, Christoph: Ps.-Justin (Markell von Ankyra?), *Ad Graecos, De vera religione* (bisher „Cohortatio ad Graecos"). Einleitung und Kommentar (= Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft 25/1–2), Basel 1994.
ROUSSELET, Jean: Grégoire de Nysse, avocat de… Moise: In Principio. Interprétations des premiers versets de la Genèse, Paris 1973, 95–113.
SCHOLTEN, Clemens: Antike Naturphilosophie und christliche Kosmologie in der Schrift „de opificio mundi" des Johannes Philoponos (= PTS 45), Berlin 1996.
SKOUTERIS, Konstantinos B.: «Μετεωροπορεῖν» καὶ «συμμετεωροπορεῖν» παρὰ τῷ ἁγίῳ Γρηγορίῳ Νύσσης: Theol(A) 39 (1968) 425–439.
SMORÓNSKI, Kazimierz: „Et spiritus Dei ferebatur super aquas". Inquisitio historico-exegetica in interpretationem textus Gen.1,2ᶜ: Bib. 6 (1925) 140–156, 275–293, 361–395.
ŠPIDLÍK, T.: L'eternità e il tempo, la *zoé* e il *bíos*, problema dei Padri Cappadoci: Aug. 16 (1976) 107–116.
SPIRA, Andreas: Rezension zu *Gregorius Nyssenus: Encomium in Sanctum Stephanum Protomartyrem.* Griechischer Text, eingeleitet, hrsg. mit Apparatus criticus und übers. von Otto LENDLE, Leiden, Brill 1968. XIX, 309 S. 3 Pläne i. Anhang. 82 hfl.: Gnomon 46 (1974) 17–23 [Wiederabdruck in: Kleine Schriften 335–342].
——, Kleine Schriften zu Antike und Christentum. Menschenbild—Rhetorik—Gregor von Nyssa. Herausgegeben von Hubertus R. DROBNER (= Patrologia 17), Frankfurt 2007.
VERGHESE, T. Paul: Διάστημα and διάστασις in Gregory of Nyssa. Introduction to a Concept and the Posing of a Problem: Gregor von Nyssa und die Philosophie. Zweites Internationales Kolloquium über Gregor von Nyssa, Freckenhorst bei Münster 18.–23. September 1972, hrsg. von Heinrich DÖRRIE, Margarete ALTENBURGER, Uta SCHRAMM, Leiden 1976, 243–260.
VÖLKER, Walther: Gregor von Nyssa als Mystiker, Wiesbaden 1955.
WINDEN, Jacobus C.M. VAN: The Early Christian Exegesis of „Heaven and Earth" in Genesis 1,1: *Romanitas et Christianitas. Studia Iano Henrico Waszink A.D. VI Kal. Nov. A. MCMLXXIII XIII lustra complenti oblata.* Ed. W. DEN BOER, P.G. VAN DER NAT, C.M.J. SICKING, J.C.M. VAN WINDEN, Amsterdam–London 1973, 371–382.

——, A Textual Problem in Gregory of Nyssa, Apologia in Hexaemeron, Ch. 69: VigChr 33 (1979) 179.
——, Notiz über ΔΥΝΑΜΙΣ bei Gregor von Nyssa: ΕΡΜΗΝΕΥΜΑΤΑ. Festschrift für Hadwig Hörner zum sechzigsten Geburtstag, hrsg. von Herbert EISENBERGER (= BKAW NF II 79), Heidelberg 1990, 147–150.
ZEMP, Paul: Die Grundlagen heilsgeschichtlichen Denkens bei Gregor von Nyssa (= MThS.S 38), München 1970.
ZILLIACUS, Henrik: Untersuchungen zu den abstrakten Anredeformen und Höflichkeitstiteln im Griechischen (= *Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum* 15/3), Helsingfors 1949.
——, Zur Abundanz der spätgriechischen Gebrauchssprache (= *Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum* 41/2), Helsinki–Helsingfors 1967.
——, Anredeformen: RAC.S 1 (1985/2001) 465–497.

III. *Handschriftenkataloge und -studien*

ALLACCIUS/PORTIUS *Auctorum et materiarum index librorum Graecorum manu scriptorum Bibliothecae veteris Vaticanae … confectus ab* Ill. D.L. ALLACCIO, *scriptus a* L. PORTIO *eiusdem Bibliothecae Scriptore Graeco* I–III [Bibliotheca Vaticana, Sala Cons. Mss. 42(1–3)].
ALLEN (1889/90) T.W. ALLEN, Notes upon Greek Manuscripts in Italian Libraries: Classical Review 3 (1889) 12–22, 252–256, 345–352. Wiederabdruck in: Notes on Greek Manuscripts in Italian Libraries, London 1890.
AMAND (1949) David AMAND, Les états de texte des homélies pseudo-basiliennes *sur la création de l'homme* (*P.G.*, **30**, 9A–61D et *P.G.*, **44**, 257A–297A): RBen 59 (1949) 3–54.
AMAND DE MENDIETA/RUDBERG (1980) Basile de Césarée, La tradition manuscrite directe des neuf homélies sur l'Hexaéméron. Étude philologique par Emmanuel AMAND DE MENDIETA † et Stig Y. RUDBERG (= TU 123), Berlin 1980.
DE ANDRÉS (1964) Gregorio DE ANDRÉS, La biblioteca de don Diego Hurtado de Mendoza (1576). Edición, prólogo e identificaciones de obras: DERS., Documentos para la historia del Monasterio de San Lorenzo el Real de El Escorial VII 2, Madrid 1964, 235–323.
DE ANDRÉS (1967) Gregorio DE ANDRÉS, Catálogo de los Códices griegos de la Real Biblioteca de El Escorial III: Códices 421–649, Madrid 1967.
DE ANDRÉS (1968) Gregorio DE ANDRÉS, Catálogo de los códices griegos desaparecidos de la Real Biblioteca de El Escorial, El Escorial 1968.
DE ANDRÉS (1987) Gregorio DE ANDRÉS, Catálogo de los códices griegos de la Biblioteca Nacional, Madrid 1987.

ANTONOPOULOS (2000) Theodora ANTONOPOULOS, Two Manuscript Collections of the Works of Gregory of Nyssa and the Identification of a Manuscript of Bessarion: ByZ 93 (2000) 1–22.

ASTRUC/CONCASTY (1960) Charles ASTRUC / Marie-Louise CONCASTY, Bibliothèque nationale. Catalogue des manuscrits grecs. Troisième partie: Le Supplément grec, Tome III, N°s 901–1371. Préface par Alphonse DAIN, Paris 1960.

AUBINEAU virg (1966) Grégoire de Nysse, Traité de la virginité. Introduction, texte critique, traduction, commentaire et index de Michel AUBINEAU (= SC 119), Paris 1966.

BANDINI (1764/1961) Angelo Maria BANDINI, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentinianae, accedunt supplementa tria ab* E. ROSTAGNO *et* N. FESTA *congesta, necnon additamentum ex inventariis Bibliothecae Laurentinianae depromptum. Accuravit* Fridolf KUDLIEN, *Volumen primum*, (Florenz 1764) Leipzig 1961.

BECK (1961) Hans-Georg BECK: Herbert HUNGER u.a., Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur, Band 1: Antikes und mittelalterliches Buch- und Schriftwesen. Überlieferungsgeschichte der antiken Literatur, Zürich 1961 (= Die Textüberlieferung der antiken Literatur und der Bibel, München 1975, [2]1988), 423–510.

BENZONI (1995) Gino BENZONI, Federico da Montefeltro: Dizionario biografico degli italiani 45, Roma 1995, 722–745.

BICK (1920) Josef BICK, Die Schreiber der Wiener griechischen Handschriften (= Museion. Veröffentlichungen aus der Nationalbibliothek in Wien. Abhandlungen I), Wien–Prag–Leipzig 1920.

BLUME (1834) F. BLUME, *Bibliotheca librorum manuscriptorum italica*, Göttingen 1834, 1–5.

BROWN WICHER (1984) F. Edward CRANZ / Paul Oscar KRISTELLER (eds.), *Catalogus translationum et commentariorum:* Mediaeval and Renaissance Latin Translations and Commentaries, vol. V: Helen BROWN WICHER, *Gregorius Nyssenus*, Washington D.C. 1984.

BUONOCORE (1986) Marco BUONOCORE, Bibliografia dei fondi manoscritti della Biblioteca Vaticana (1968–1980), vol. II (= StT 319), Città del Vaticano 1986.

CANART (1970) Paulus CANART, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manu scripti recensiti iussu Pauli VI Pontificis Maximi, Praeside Eugenio Card. Tisserant Sacri Collegii Decano, S.R.E. Bibliothecario et Scrinario. Codices Vaticani graeci. Codices* 1745–1962, *Tomus* I: *Codicum enarrationes*, In Bibliotheca Vaticana 1970.

CANART/PERI (1970) Paul CANART / Vittorio PERI, Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana (= StT 261), Città del Vaticano 1970.

CANART (1973) Paulus CANART, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manu scripti recensiti iussu Pauli VI Pontificis Maximi. Codices Vaticani graeci. Codices* 1745–1962, *Tomus* II: *Introductio, addenda, indices*, In Bibliotheca Vaticana 1973.

CANART (1979) Paul CANART, Les *Vaticani graeci* 1487–1962. Notes et documents pour l'histoire d'un fonds de manuscrits de la Bibliothèque Vaticane (= StT 284), Città del Vaticano 1979.

CATALDI PALAU (1987) Annaclara CATALDI PALAU, Catalogo dei manoscritti greci della Biblioteca Franzoniana (Genova). Parte prima: Studi italiani di filologia classica III 5 [LXXX] (1987) 99–144.

CATALDI PALAU (1990) Annaclara CATALDI PALAU, Catalogo dei manoscritti greci della Biblioteca Franzoniana (Genova) (Urbani 2–20) (= Bollettino dei Classici, Supplemento 8), Rom 1990, 98–104. [Erweiterte Neuauflage von 1987]

CERESA (1991) Massimo CERESA, Bibliografia dei fondi manoscritti della Biblioteca Vaticana (1981–1985) (= StT 342), Città del Vaticano 1991.

CLARK (1880) George Thomas CLARK, The Earls, Earldom and Castle of Pembroke, Tenby 1880.

COKAYNE (1945) George Edward COKAYNE, The Complete Peerage, or a History of the House of Lords and all its members from the earliest times, revised and much enlarged edited by the late H.A. DOUBLEDAY, Geoffrey H. WHITE and Lord Howard DE WALDEN. Volume X: Oakham to Richmond, London 1945.

COMBÉFIS (1679) François COMBÉFIS, *Basilius Magnus ex integro recensitus. Textus ex fide optimorum codicum ubique castigatus, auctus, illustratus; haud incerta quandoque conjectura emendatus. Versiones recognitae, ad saniores reductae calculos, ac textui, qua licuit opera, compositae. Plures vix aliquid bonae, integris haud raro periodis, desectis, articulis retractatae, suffectisque paulo melioribus, expunctae.* Tomi I–II, Parisiis 1679.

COXE (1853) H.O. COXE, *Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae pars prima, recensionem codicum graecorum continens*, Oxford 1853.

COXE (1969) Bodleian Library, Quarto Catalogues. I: Greek Manuscripts, by H.O. COXE. Reprinted with corrections from the edition of 1853, Oxford 1969.

CYRILLUS (1832) Salvatore CYRILLUS, *Codices graeci mss. Regiae Bibliothecae Borbonicae descripti, atque illustrati.* Tomus II, Neapel 1832 (= Hildesheim s.d.).

DEVREESSE (1937) Robertus DEVREESSE, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manu scripti recensiti iussu Pii XI Pontificis Maximi, Praeside Iohanne Mercati S. Georgii in Velabro Card. Diacono, S.R.E. Bibliothecario et Scriniario. Codices Vaticani graeci. Tomus* II: *Codices* 330–603, In Bibliotheca Vaticana 1937.

DEVREESSE (1945) Robert DEVREESSE, Bibliothèque nationale. Département des manuscrits. Catalogue des manuscrits grecs. II. Le fonds Coislin, Paris 1945.

DEVREESSE (1950) Robertus DEVREESSE, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manu scripti recensiti iussu Pii XII Pontificis Maximi, Praeside Iohanne Mercati S. Georgii in Velabro Card. Diacono, S.R.E. Bibliothecario et Scriniario. Codices Vaticani graeci. Tomus* III: *Codices* 604–866, In Bibliotheca Vaticana 1950.

EHRHARD (1893/1965) Albert EHRHARD, Zur Catalogisirung der kleineren Bestände griechischer Handschriften in Italien. I. Genova: Centralblatt für Bibliothekswesen 10 (1893) 189–218. [Separatdruck unter dem Titel: Die griechischen Handschriften von Genua, Leipzig 1893]
Wiederabdruck in: *Catalogi codicum graecorum qui in minoribus bibliothecis italicis asservantur in duo volumina collati et novissimis additamentis aucti. Volumen primum accuravit* Christa SAMBERGER, *indicem adiecit* Dino RAFFIN (= *Catalogi codicum graecorum lucis ope reimpressi*), Leipzig 1965, 263–292.

EHRHARD (1938) Albert EHRHARD, Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. Erster Teil: Die Überlieferung, II. Band (= TU 51), Leipzig 1938.

ELEUTERI (1990) P. ELEUTERI, Biblioteca Nazionale Universitaria di Torino. Concordanze delle segnature dei manoscritti greci: *Codices Manuscripti* 15 (1990) 28–39.

EUSTRATIADES/VATOPEDINOS (1924) Sophronios EUSTRATIADES / Arcadios VATOPEDINOS, Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedi on Mt. Athos (= Harvard Theological Studies XI), Cambridge 1924 = Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων, Paris 1924.

FAULHABER (1902) Michael FAULHABER, Hohelied-, Proverbien- und Prediger-Catenen (= Theologische Studien der Leo-Gesellschaft 4), Wien 1902.

FEDWICK II/1 (1996) Paul Jonathan FEDWICK, *Bibliotheca Basiliana Universalis*. A study of the manuscript tradition, translations and editions of the works of Basil of Caesarea. II. The *Homiliae morales, Hexaemeron, De litteris*, with additional coverage of the letters. Part one: Manuscripts, Turnhout 1996.

FERON/BATTAGLINI (1893) E. FERON / F. BATTAGLINI, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manuscripti recensiti iubente Leone XIII Pont. Max. Codices manuscripti graeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae descripti, Praeside Alphonso Cardinali Capecelatro Archiepiscopo Capuano, S.R.E. Bibliothecario*, Rom 1893.

FOLLIERI (1969) Enrica FOLLIERI, *Codices Graeci Bibliothecae Vaticanae selecti temporum locorumque ordine digesti, commentariis et transcriptionibus instructi (= Exempla scripturarum, edita consilio et opera Procuratorum Bibliothecae et Tabularii Vaticani, Fasciculus IV)*, Bibliotheca Vaticana 1969.

FONKIČ (1967) B.L. FONKIČ, Греческие рукописи Библиотеки Московского университета: Вестник древней истории, 1967/4 (102) 95–103.

FORBES (1855) Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης (ἀδελφοῦ τοῦ μεγάλου Βασιλείου) τὰ εὑρισκόμενα πάντα. *Sancti patris nostri Gregorii episcopi Nysseni Basilii Magni fratris quae supersunt omnia. In unum corpus collegit, ad fidem codd. mss. recensuit, Latinis versionibus quam accuratissimis instruxit et genuina a supposititiis discrevit* Georgius H. FORBESIUS. Tomus primus. Burntisland, e typographo de Pitsligo. 1855.

FORSHALL (1840) J. FORSHALL, Catalogue of Manuscripts in the British Museum. New Series. Volume I. Part II. The Burney Manuscripts, London 1840.

GAMILLSCHEG (1983) Ernst GAMILLSCHEG, Bemerkungen zu den Handschriftensubskriptionen: JÖB 33 (1983) 255–265.

GAMILLSCHEG/HARLFINGER III/1A (1981) Ernst GAMILLSCHEG / Dieter HARLFINGER, Repertorium der griechischen Kopisten 800–1600. 1. Teil: Handschriften aus Bibliotheken Großbritanniens. A: Verzeichnis der Kopisten (= Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik III/1A), Wien 1981.

GAMILLSCHEG/HARLFINGER III/2A (1989) Ernst GAMILLSCHEG / Dieter HARLFINGER, Repertorium der griechischen Kopisten 800–1600. 2. Teil: Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs und Nachträge zu den Bibliotheken Großbritanniens. A: Verzeichnis der Kopisten (= Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik III/2A), Wien 1989.

GAMILLSCHEG/HARLFINGER III/3A (1997) Ernst GAMILLSCHEG, unter Mitarbeit von Dieter HARLFINGER und Paolo ELEUTERI, Repertorium der griechischen Kopisten 800–1600. 3. Teil: Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatikan. A: Verzeichnis der Kopisten (= Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik III/3A), Wien 1997.

GAMS (1873) Pius Bonifacius GAMS, *Series Episcoporum Ecclesiae Catholicae quotquot innotuerunt a beato Petro Apostolo*, Ratisbonae 1873.

GARDTHAUSEN (1898) Katalog der Handschriften der Universitäts-Bibliothek zu Leipzig III: Die griechischen Handschriften von V. GARDTHAUSEN, Leipzig 1898.

GNO *Gregorii Nysseni Opera*

GNO I–II (1921/1960) *Contra Eunomium libri*, ed. Wernerus JAEGER, Berlin 1921, Leiden ²1960.
GNO III/I (1958) *Opera dogmatica minora*, ed. Fridericus MUELLER, 1958.
GNO III/II (1987) *Opera dogmatica minora, pars II*, ed. J. KENNETH DOWNING, Jacobus A. MCDONOUGH, Hadwiga HÖRNER, Leiden 1987.
GNO III/IV (1996) *Opera dogmatica minora, pars IV: Oratio catechetica*, ed. Ekkehardus MÜHLENBERG, Leiden 1996.
GNO V (1962) *In inscriptiones Psalmorum, In sextum Psalmum, In Ecclesiasten homiliae*, ed. Jacobus MCDONOUGH, Paulus ALEXANDER, Leiden 1962.
GNO VI (1960) *In Canticum Canticorum*, ed. Hermannus LANGERBECK, Leiden 1960.
GNO VII/I (1964) *De vita Moysis*, ed. Herbertus MUSURILLO, Leiden 1964.
GNO VII/II (1992) *De oratione dominica, De beatitudinibus*, ed. Johannes F. CALLAHAN, Leiden 1992.
GNO VIII/I (1963) *Opera ascetica*, ed. Wernerus JAEGER, Johannes P. CAVARNOS, Virginia WOODS CALLAHAN, Leiden 1963.
GNO VIII/II (1925/1959) *Epistulae*, ed. Georgius PASQUALI, Berlin 1925, Leiden ²1959.
GNO IX (1967) *Sermones, pars I*, ed. Gunterus HEIL, Adrianus VAN HECK, Ernestus GEBHARDT, Andreas SPIRA, Leiden 1967.
GNO X/I (1990) *Sermones, pars II*, ed. Gunterus HEIL, Johannes P. CAVARNOS, Otto LENDLE, Leiden 1990.
GNO X/II (1990) *Sermones, pars III*, ed. Ernestus RHEIN, Friedhelm MANN, Dörte TESKE, Hilde POLACK, Leiden 1990.
GNO.S (1972) *Auctorum incertorum vulgo Basilii vel Gregorii Nysseni Sermones De creatione hominis, Sermo de paradiso*, ed. Hadwiga HÖRNER, Leiden 1972.
GRASSI (1845) L. GRASSI, Biblioteca della congregazione de' RR. Missionari urbani: G. BANCHERO, Guida alle bellezze di Genova e sue riviere, Genova 1845, I 497–523, esp. 502.
HAJDÚ (2003) *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis, tomus III, pars III, codices graecos 110–180 continens*—Katalog der griechischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München, Band 3: Codices graeci Monacenses 110–180. Neu beschrieben von Kerstin HAJDÚ, Wiesbaden 2003.
HARDT I/I (1806) Ignatius HARDT, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum Bibliothecae Regiae Bavaricae, tomus primus* (= Io. Christoph. L. DE ARETIN, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae Bavaricae* I/I), München 1806.
HARDT I/II (1806) Ignatius HARDT, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum Bibliothecae Regiae Bavaricae, tomus secundus* (= Io. Christoph. L. DE ARETIN, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae Bavaricae* I/II), München 1806.
HARTIG (1917) Otto HARTIG, Die Gründung der Münchener Hofbibliothek durch Albrecht V. und Johann Jakob Fugger (= Abhandlungen der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse XXVIII 3), München 1917.

Hierarchia Catholica II (1901) *Hierarchia Catholica medii aevi sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series, ab anno* 1431 *usque ad annum* 1503 *perducta: e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita per* Conradum EUBEL, Monasterii 1901.
Hierarchia catholica III (1910) *Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series. Vol. III: Saeculum XVI ab anno 1503 complectens, inchohavit* Guilelmus VAN GULIK, *absolvit* Conradus EUBEL, Monasterii 1910.
Hierarchia catholica V (1952) *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series: e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita. Vol. V: A pontificatu Clementis pp. IX* (1667) *usque ad pontificatum Benedicti pp. XIII* (1730), *per* Remigium RITZLER *et* Pirminum SEFRIN, Patavii 1952.
Hierarchia Catholica VII (1968) *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series: e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita. Vol. VII: A pontificatu Pii pp. VII* (1800) *usque ad pontificatum Gregorii pp. XVI* (1846), *per* Remigium RITZLER *et* Pirminum SEFRIN, Patavii 1968.
HUNGER (1953) Herbert HUNGER, *Codices Vindobonenses graeci*. Signaturenkonkordanz der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek (= Biblos-Schriften 4), Wien 1953.
HUNGER/KRESTEN (1984) Herbert HUNGER / Otto KRESTEN unter Mitarbeit von Christian HANNICK, Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek, Teil 3/2: *Codices Theologici* 101–200 (= Museion. Veröffentlichungen der Österreichischen Nationalbibliothek. Neue Folge herausgegeben von der Generaldirektion. Vierte Reihe: Veröffentlichungen der Handschriftensammlung. Erster Band, Teil 3/2), Wien 1984.
Inventarium Vat. gr. 1–992 *Inventarium Graecorum codicum manu scriptorum a* L. PORTIO *Scriptore Graeco descriptum* I–II (Bibliotheca Vaticana, Sala Cons. Mss. 321–322).
Inventarium Vat. gr. 1194–1523 *Inventarium codicum Vaticanorum Graecorum* 993–2160. *Vaticani graeci* II: 1194–1523 (Bibliotheca Vaticana, Sala Cons. Mss. 323(2) rosso).
Inventarium Vat. gr. 1501–2402 *Inventarium codicum Graecorum Bibliothecae Vaticanae a* 1501 *ad* 2402 *auspice Leone XIII P.O.M., I.B. Card. Pitra S.R.E. Bibliothecario confectum a* Iosepho COZZA LUZI, *abate S. Mariae Cryptaeferratae, scriptore Bibl. Vaticanae* (Bibliotheca Vaticana, Sala Cons. Mss. 324 rosso).

Inventarium Vat. gr. 1524–2160 *Inventarium codicum Vaticanorum Graecorum* 993–2160. *Vaticani graeci* III: 1524–2160 (Bibliotheca Vaticana, Sala Cons. Mss. 323(3) rosso).

Inventarium Vat. gr. 1963–2123 *Codices olim Basiliani seu Collegii S. Basilii in Urbe, nunc Vat. gr.* 1963–2123. *Inventarium et index rerum annis 1697–1699 confecta* (Bibliotheca Vaticana, Sala Cons. Mss. 44 rosso)

IRIARTE (1769) Joannes IRIARTE, *Regiae Bibliothecae Matritensis codices graeci mss., Volumen prius*, Madrid 1769.

IRIGOIN (1962) Jean IRIGOIN, Les manuscrits grecs 1931–1960: Lustrum 7 (1962) 5–93, 332–335.

JAEGER (1947) Werner JAEGER, Greek Uncial Fragments in the Library of Congress in Washington: Traditio 5 (1947) 79–102.

JAMES (1900) Montague Rhodes JAMES, The Western Manuscripts in the Library of Trinity College, Cambridge. A Descriptive Catalogue, vol. I, Cambridge 1900.

KEMKE (1898) Johannes KEMKE, Patricius Junius (Patrick Young), Bibliothekar der Könige Jacob I. und Carl I. von England: Mitteilungen aus seinem Briefwechsel (= SBWA 12), Leipzig 1898 (= Nendeln/Wiesbaden 1969).

KONSTANTINIDES (1981–1982) K.N. KONSTANTINIDES, Ὁ βιβλιόφιλος πατριάρχης Ἀντιοχείας Θεοδόσιος IV Πρίγκιψ (1275–1283/84): Ἐπετ. Κέντρου Ἐπιστημ. Ἐρ. XI (1981–1982) 371–384

KRESTEN (1980) Otto KRESTEN, Der Schreiber und Handschriftenhändler Andreas Darmarios: Dieter HARLFINGER (ed.), Griechische Kodikologie und Textüberlieferung, Darmstadt 1980, 406–419.

LABOWSKI (1979) L. LABOWSKI, Bessarion's Library and the Biblioteca Marciana. Six Early Inventories (= Sussidi Eruditi 31), Rom 1979.

LAMBERZ (2006) Erich LAMBERZ, Katalog der griechischen Handschriften des Athosklosters Vatopedi, Band 1: Codices 1–102, Thessaloniki 2006.

LAPPA-ZIZICA (1991) Eyrydice LAPPA-ZIZICA / Matoula RIZOU-COUROUPOU, Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Μουσείου Μπενάκη (10ος–16ος αἰ.)—Catalogue des manuscrits grecs du Musée Benaki (10e–16e s.), Athen 1991.

LAURIOTES/EUSTRATIADES (1925) Spyridon LAURIOTES / Sophronios EUSTRATIADES, Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Laura on Mount Athos, with Notices from other Libraries (= Harvard Theological Studies XII), Cambridge 1925 = Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει), Paris 1925.

LEGRAND (1903) Émile LEGRAND, Bibliothèque Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en Grec par des Grecs au XVe et XVIe siècles, tome III, Paris 1903.

LENDLE Steph (1968) *Gregorius Nyssenus, Encomium in sanctum Stephanum protomartyrem.* Griechischer Text, eingeleitet und herausgegeben mit apparatus criticus und Übersetzung von Otto LENDLE, Leiden 1968.

LILLA (2004) Salvatore LILLA, I manoscritti Vaticani Greci. Lineamenti di una storia del fondo (= StT 415), Città del Vaticano 2004.

MADAN/CRASTER (1922) Falconer MADAN / H.H.E. CRASTER, A Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford which have not been catalogued in the Quarto Series, with references to the oriental and other manuscripts, Vol. II., Part I: Collections received before 1650 and miscellaneous MSS. acquired during the first half of the 17th Century, Nos. 1–3490, Oxford 1922.

MAKRIS (1993) Georgios MAKRIS, Margunios: BBKL 5 (1993) 804f.

MANCINI (1907) Augustus MANCINI, *Codices graeci Monasterii Messanensis S. Salvatoris*, Messina 1907.

MANN nat (1976) Friedhelm MANN, Die Weihnachtspredigt Gregors von Nyssa. Überlieferungsgeschichte und Text, Münster 1976.

MARAVAL Macr (1971) Grégoire de Nysse, Vie de sainte Macrine. Introduction, texte critique, traduction, notes et index par Pierre MARAVAL (= SC 178), Paris 1971.

MARTIN (1892) Albert MARTIN, Rapport sur une mission en Espagne et en Portugal: Nouvelles Archives des Missions scientifiques et littéraires 2 (1892) 1–322.

MARTINI (1902/1967) E. MARTINI, Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane, vol. II, Mailand 1902 [= Ministero della Pubblica Istruzione, Indici e Cataloghi XIX, Rom 1967].

MARTINI/BASSI (1906/1978) Aemidius MARTINI / Dominicus BASSI, *Catalogus codicum greacorum Bibliotheca Ambrosianae, tomus* II, Mailand 1906 = Hildesheim–New York 1978.

MERCATI (1938) Giovanni MERCATI, I codici Altempsiani acquistati da Paolo V: Giovanni MERCATI, Codici latini Pico Grimani Pio e di altra biblioteca ignota del secolo XVI esistenti nell'Ottoboniana e i codici greci Pio di Modena, con una digressione per la storia dei codici di S. Pietro in Vaticano (= StT 75), Città del Vaticano 1938, 106–143.

MERCATI (1950) Giovanni MERCATI, Origine antiochena di due codici greci del secolo XI: AnBoll 68 (1950) (= Mélanges Paul PEETERS II) 210–222.

DE MEYIER (1955) *Bibliotheca Universitatis Leidensis. Codices manuscripti VI: Codices Vossiani graeci et Miscellanei descripsit* K.A. DE MEYIER, Leiden 1955.

MILLER (1848) E. MILLER, Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque de l'Escurial, Paris 1848.

MILLER (1886) E. MILLER, Bibliothèque royale de Madrid. Catalogue des manuscrits grecs (Supplément au catalogue d'Iriarte): Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques 31/2 (1886) 1–116.

MINGARELLI (1784) ⟨I.A. MINGARELLI⟩, *Graeci codices manu scripti apud Nanios patricios Venetos asservati*, Bononiae 1784.

MIONI (1967) Elpidius MIONI, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti. Volumen I: Codices in classes a prima usque ad quintam inclusi, pars prior: Classis I—Classis II, codd.* 1–120 (= Ministero della pubblica istruzione. Indici e Cataloghi, Nuova Serie 6), Rom 1967.

MIONI (1981) Elpidius MIONI, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti. Volumen I: Thesaurus Antiquus. Codices* 1–299 (= Ministero per i beni culturali e ambientali. Indici e Cataloghi, Nuova Serie 6), Rom 1981.

MIONI (1985) Elpidius MIONI, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti. Indices omnium codicum graecorum, praefatio, supplementa, addenda* (= Ministero per i beni culturali e ambientali. Indici e Cataloghi, Nuova Serie 6), Rom s. d. (1985).

MIONI (1992) Elpidius MIONI, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Nationalis Neapolitanae* I/1 (= Ministero per i beni culturali e ambientali. Indici e Cataloghi. Nuova Serie 8), Rom 1992.

MONDRAIN (1991/92) Brigitte MONDRAIN, Copistes et collectionneurs de manuscrits grecs au milieu du XVIe siècle, le cas de Johann Jakob Fugger d'Augsbourg: ByZ 84/85 (1991/92) 354–385.

DE MONTFAUCON (1715) Bernard DE MONTFAUCON, *Bibliotheca Coisliniana, olim Segueriana; sive manuscriptorum omnium Graecorum, quae in ea continentur, accurata descriptio...*, Paris 1715.

MOSSAY (1981) Justin MOSSAY, *Repertorium Nazianzenum: Orationes. Textus Graecus 1. Codices Galliae* (= Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, Neue Folge II 1), Paderborn 1981.

NESSEL (1690) Daniel DE NESSEL, *Catalogus, Sive Recensio Specialis omnium Codicum Manuscriptorum Graecorum, nec non Linguarum Orientalium, Augustissimae Bibliothecae Caesareae Vindobonensis ... Accedunt ... locupletissimi Indices ... selectissima appendix variorum iconismorum et Additamentorum. Pars prima: Codices Theologici graeci*, Wien–Nürnberg 1690.

OLIVIER Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs de Marcel Richard. Troisième édition entièrement refondue par Jean-Marie OLIVIER (= *Corpus Christianorum*), Turnhout 1995.

OMONT (1886) Henri OMONT, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale. Première partie: Ancien fonds grec, Théologie, Paris 1886.

OMONT (1887) Henri OMONT, Régistres de prêts de manuscrits de la bibliothèque de St. Marc de Venise: Bibliothèque de l'école des Chartres 48 (1887) 651 ff.

OMONT (1888) Henri OMONT, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale. Troisième partie: Ancien fonds grec, Belles-Lettres, Coislin-Supplément: Paris et Départements, Paris 1888.

OMONT (1889) Henri OMONT, Catalogue des manuscrits grecs de Fontainebleau sous François I et Henri II, Paris 1889.

OMONT (1912) Henri OMONT, Bibliothèque nationale. Nouvelles acquisitions du Département des manuscrits pendant les années 1891–1910. Répertoire alphabétique des manuscrits latins et français, Paris 1912.

PALAU (1986) Annaclara PALAU, Les copistes de Guillaume Pellicier, évêque de Montpellier (1430–1567): Scrittura e Civiltà 10 (1986) 199–237.

PAPADOPOULOS-KERAMEUS (1877/1967) Athanasios PAPADOPOULOS-KERAMEUS, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Σμύρνῃ βιβλιοθήκης τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς μετὰ παραρτήματος περιέχοντος καί τινα ἀνέκδοτα (Μουσεῖον καὶ βιβλιοθήκη τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς), Smyrna 1877 = Βιβλιοθήκη Ιστορικῶν Μελετῶν 21, Athen 1967.

PAPADOPOULOS-KERAMEUS (1915/1963) Athanasius PAPADOPOULOS-KERAMEUS, Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη ἤτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἁγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων V, Sankt-Petersburg 1915 = Brüssel 1963.

PASINUS/RIVAUTELLA/BERTA (1749) Iosephus PASINUS / Antonius RIVAUTELLA / Franciscus BERTA, *Codices manuscripti Bibliothecae Regii Taurinensis Athenaei. Per linguas digesti, et binas in partes distributi, in quarum prima hebraei, et graeci, in altera latini, italici et gallici ..., tomus* I, Turin 1749.

PIERLEONI (1962) Gino PIERLEONI, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Nationalis Neapolitanae* I (= Ministero della Pubblica Istruzione. Indici e Cataloghi. Nuova Serie 8), Rom 1962.

PODSKALSKY (1988) Gerhard PODSKALSKY, Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453–1821). Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens, München 1988.

PORTIUS (1671) *Initia operum, sermonum tractatuum etc., quae in voluminibus manuscriptis Graecis Bibliothecae Vaticanae continentur, excerpta et exarata a L. Portio anno MDCLXXI...* (Bibliotheca Vaticana, Sala Cons. Mss. 43 rosso [Vat. gr. 2520]): codd. 1–1484.

RICHARD (1953/1977) Marcel RICHARD, Rapport sur une mission de recherches en Espagne. Les manuscrits grecs de Madrid, de

l'Escorial et de Salamanque: BIRHT 2 (1953) 64–73 = *Opera Minora* III, Turnhout–Leuven 1977, no. 74 + Appendice p. V.

SAMODUROWA (1961) Э. Г. Самодурова, Хроника Петра Александрийского: Висантийский Временник 18 (1961) 150–197.

DE SANCTIS (1904) Gaetano DE SANCTIS, Inventario dei codici superstiti greci e latini antichi della Biblioteca Nazionale di Torino. Inventario dei codici greci: Rivista di filologia e d'istruzione classica 34 (1904) 387–429.

DE SANCTIS (1970) Gaetano DE SANCTIS, Scritti minori II (1892–1905) (= Storia e Letteratura 117), Rom 1970, 345–455. [Wiederabdruck von 1904]

SEVIN (1740) François SEVIN, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae, tomus II*, Paris 1740.

SMETS/VAN ESBROECK (1970) Basile de Césarée, Sur l'origine de l'homme (Hom. X et XI de l'Hexaéméron), Introduction, texte critique, traduction et notes par Alexis SMETS et Michel VAN ESBROECK (= SC 160), Paris 1970.

SRAWLEY Or cat (1903) The Catechetical Oration of Gregory of Nyssa. edited by James Herbert SRAWLEY (= Cambridge Patristic Texts), Cambridge 1903.

STEVENSON (1885) Henricus STEVENSON, *Bibliotheca Apostolica Vaticana codicibus manuscriptis recensita iubente Leone XIII Pont. Max. edita. Codices manuscripti Palatini graeci Bibliothecae Vaticanae descripti, Praeside I.B. Cardinali Pitra episcopo Portuensi, S.R.E. Bibliothecario*, Rom 1885.

STORNAJOLO (1895) Cosimus STORNAJOLO, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manuscripti recensiti iubente Leone XIII Pont. Max. Codices Urbinates graeci Bibliothecae Vaticanae descripti, Praeside Alphonso Cardinali Capecelatro Archiepiscopo Capuano, S.R.E. Bibliothecario*, Rom 1895.

STUDEMUND/COHN (1890) Wilhelm STUDEMUND / Leopold COHN, Die Handschriftenverzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin IX. Verzeichniss der griechischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin I. *Codices ex Bibliotheca Meermannia Philippici graeci nunc Berolinensis*, Berlin 1890.

THIELE (2001) Andreas THIELE, Erzählende genealogische Stammtafeln zur europäischen Geschichte, Band III: Europäische Kaiser-, Königs- und Fürstenhäuser. Ergänzungsband, Frankfurt/M. ²2001.

TIFTIXOGLU (2004) *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis, tomus II, pars I, codices graecos 1–55 continens*—Katalog der griechischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München, Band 1: Codices graeci Monacenses 1–55. Neu beschrieben von Viktor TIFTIXOGLU. Revidiert sowie mit Einleitung und Register versehen von Kerstin HAJDÚ und Gerard DUURSMA, Wiesbaden 2004.

TREU (1966) Kurt TREU, Die griechischen Handschriften des Neuen Testaments in der UdSSR. Eine systematische Auswertung der Texthandschriften in Leningrad, Moskau, Kiev, Odessa, Tbilisi und Erevan (= TU 91), Berlin 1966.

TSAKOPOULOS (1955/56) Aimilianos TSAKOPOULOS, Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Β΄. Τμῆμα χειρογράφων Ἱ. Μονῆς Ἁγ. Τριάδος Χάλκης, Istanbul 1956. [= Ὀρθοδοξία 29 (1954) 33–48, 150–165, 305–320; 30 (1955) 69–84, 190–206, 363–371, 437–452; 31 (1956) 79–94, 195–210, 304–320]

TSELIKAS (1977) Agamemnon TSELIKAS, Μουσεῖο Μπενάκη. Συλλογὴ χειρογράφων. Δέκα αἰῶνες ἑλληνικῆς γραφῆς (9ος–19ος αἰ), Athen 1977.

TYACKE (1997) Nicholas TYACKE (ed.), The History of the University of Oxford. Volume IV: Seventeenth-Century Oxford, Oxford 1997.

UTHEMANN (1985) *Anastasii Sinaitae Sermones duo in constitutionem hominis secundum imaginem dei necnon Opuscula adversus Monotheletas*, ed. Karl-Heinz UTHEMANN (= CCG 12), Turnhout 1985.

VAN HECK paup (1964) *Gregorii Nysseni De pauperibus amandi orationes duo*, ed. A. VAN HECK, Leiden 1964.

VOGEL/GARDTHAUSEN (1909/1966) Marie VOGEL / Victor GARDTHAUSEN, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance (= Zentralblatt für Bibliothekswesen, Beiheft 33), Leipzig 1909 = Hildesheim 1966.

WARNER/GILSON (1921) George F. WARNER / Julius P. GILSON, British Museum. Catalogue of Western Manuscripts in the Old Royal and King's Collections, vol. II, London 1921.

WINTER/BRUCKNER (1963) U. WINTER / U. BRUCKNER, Deutsche Staatsbibliothek Berlin. Handschriften- und Inkunabelabteilung. Signaturenliste der Handschriften und kurzes Verzeichnis der Nachlässe, Berlin 1963.

ZANETTI/BONGIOVANNI (1740) Antonius M. ZANETTI / Antonius BONGIOVANNI, *Graeca D. Marci Bibliotheca codicum manuscriptorum. Per titulos digesta…*, Venedig 1740.

CONSPECTUS CODICUM

(1) **Atheniensis graecus Benaki 10**—membr., saec. X (Callahan, Lappa-Zizica/Rizou-Couroupoù, Mann), XII (Aubineau, Maraval, Mühlenberg), 263 fol., 255 × 164 mm, 1 col., 31 lin.—Gregorii Nysseni opera, Ioanni Chrysostomi De s. Babyla—**fol. 195r–226r Hex**

Olivier 471, 473.—Tselikas (1977) 16 sq.—Lappa-Zizica (1991) 21.—GNO III/IV (1996) XI, LXVI–LXIX Mühlenberg.—GNO VII/II (1992) XLIV Callahan.—GNO X/II (1996) XXVI; 93–99 Mann.—Aubineau virg (1966) 222.—Maraval Macr (1971) 127, 129.

(2) **Atheniensis (olim Hierosolymitanus, postea Constantinopolitanus) παναγίου τάφου (Metochii S. Sepulchri) 773 (olim 741)**—chart., saec. XVI ex., 233 fol., 200 × 145 mm, 1 col., 34–42 lin.—Gregorii Nysseni sermones et varia variorum auctorum—scripsit Maximos Margunios Cretensis (1549–1602)[1]—**fol. 122r–138v Hex**

Olivier 1286.—Papadopoulos-Kerameus (1915/1963) 263–265.—GNO III/IV (1996) XIII, LXXXVII Mühlenberg.—GNO IX (1967) 353–354, 431–432 Spira.—GNO X/I (1990) XL, CLII, CLVIII Cavarnos; CLXXXIX Lendle.—GNO X/II (1996) XXXV; 79–80, 90–91, 162–163 Mann; 302, 306, 310–312 Teske.—Mann nat (1976) 54–55, 57.

(3 = Ξ) **Athous Λαῦρα B 105 = 225**—membr., saec. XI (forte 1092), 322 fol., 282 × 226 mm, 1 col., 29 lin.—Basilii Magni et Gregorii Nysseni opera—**fol. 140v–172v Hex**

Olivier 1135.—Lauriotes/Eustratiades (1925) 27.—Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 83–85.

(4) **Athous Vatopediu 54**—membr., saec. XI, 148 fol., 312/321 × 257/263 mm, 2 col., 29–30 lin.—Basilii Magni et Gregorii Nysseni opera—**fol. 146v–147v Hex (fragmentum)**

Olivier Nr. 1122.—Eustratiades/Vatopedinos (1924) 17.—Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 85–86.—Lamberz (2006) 238–239.

---

[1] Cf. Gerhard Podskalsky, Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453–1821). Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens, München 1988, 135–151 (mit vollständiger Bibliographie); Georgios Makris, Margunios: BBKL 5 (1993) 804 f.

(5) **Athous Vatopediu 128**—membr., saec. XIV, 400 fol., 280×200mm, 1 col., 30 lin.—Gregorii Nysseni opera—**fol. 50r–76r Hex**

Olivier 1122.—Eustratiades/Vatopedinos (1924) 32.—GNO III/II (1987) XXVIII–XXX Kenneth Downing; CLXXII.—GNO VII/II (1992) XLIV Callahan.—GNO X/I (1990) XXXIV; CIV Heil; CXL, CXLII Cavarnos; CLXXX, CCXXI, CCXL, CCXLIII, CCXLVIII Lendle.—GNO X/II (1996) XXXI; 275–276, 280, 297, 299–301 Teske; 341–342 Polack.—GNO.S (1972) CVII, CXXIV, CXXV Hörner.—Smets/van Esbroeck (1970) 133.

(6) **Berolinensis Phillippicus graecus 1471 (Meermannius 134 = Claromontanus 110)**—chart., saec. XVI, 149 fol., 228×160mm, 1 col., 21 lin.—Gregorii Nysseni opera—librarius Camillo Bartolomeo de Zanetti (1486 vel 1487 usque ad 1547 min.) scripsit paginas intermissas inter fol. 35 et 36;[2] Ludovicus Beccatellus episcopus Ravellensis codicem emit Venetiis a. 1553[3]—**fol. 27r–78v Hex**

Olivier 559, 560.—Studemund/Cohn (1890) 22.—Winter/Bruckner (1963) 8.—GNO III/II (1987) CXXXV–CXXXVI Hörner; CLXXI.—GNO VI (1960) XIV–XV Langerbeck.—GNO IX (1967) 13 Heil; 86 van Heck; 178 Gebhardt.—van Heck paup (1964) XXII.

(7 = C) **Cantabrigiensis collegii Trinitatis 197 (B.9.1)**—membr., saec. XII (fol. 1–19v), XI (fol. 20–213v), 213 fol., 395×280mm, 2 col., 37 lin.—Gregorii Nysseni et Anastasii Sinaitae opera—poss. monasterium Athous Pantokratoros—**fol. 162v–184v Hex**

Olivier 711.—James (1900) 257–259.—GNO III/IV (1996) XII, XXXV–XXXVII, LXV–LXVI, CXXI Mühlenberg.—GNO VII/II (1992) XXVI–XXIX Callahan.—GNO VIII/I (1951/1963) 161–162 Jaeger; 220–221, 223 Cavarnos.—Srawley Or cat (1903) XLV.—Aubineau virg (1966) 220.—Uthemann (1985) XXXII, LXXIX–LXXXIII.

(8) **Chalki Ἁγίου Τριάδος 107 (nunc Istanbul Bibliotheca Patriarchalis SS. Trinitatis 197)**—chart., saec. XIV, 216 fol., 290×210mm, 1 col., 37 lin.—Basilii Magni et Gregorii Nysseni opera—**fol. 45r–60r Hex**

Olivier 1248—Tsakopoulos (1956) 118sq. (= 1955, 450sq).

(8a) **Escorialensis Λ I 3 (codex deperditus)**—chart., saec. XV, 240 fol., folio—continuit textus codicum Veneti Marciani graeci 67, fol. 206–432, et

[2] Cf. Annaclara Palau, Les copistes de Guillaume Pellicier, évêque de Montpellier (1430–1567): Scrittura e Civiltà 10 (1986) 215–217, 224, 230f.; Vogel/Gardthausen (1909/1966) 49; Gamillscheg/Harlfinger III/2A (1989) 41 Nr. 45.
[3] Cf. Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series. Vol. III: Saeculum XVI ab anno 1503 complectens, inchohavit Guilelmus van Gulik, absolvit Conradus Eubel, Monasterii 1910, 300.

Monacensis graeci 23, fol. 63–286: Gregorii Nysseni opera et orationes Leonis VI imperatoris—exemplaria codicum bibliothecae Cardinalis Bessarionis (1403–1472),[4] poss. Diego Hurtado de Mendoza (1576),[5] deperditus incendio anni 1671.—**fol. 130–191 Hex**

Olivier 976—de Andrés (1968) 244 no. 553.—Antonopoulos (2000) 13–17.

(9) **Escorialensis Ω IV 24**—chart., a. 1570, 229 fol., 196×145mm, 1 col., 13 lin.—Gregorii Nysseni opera—ex offina Andreae Darmarii[6]—**fol. 1r–93v Hex**

Olivier 973, 974.—Miller (1848) 495sq.—de Andrés (1967) 231sq.—GNO III/IV (1996) XIV, LXXXVII, CXXIII Mühlenberg.

(10 = X) **Florentinus Laurentianus Mediceus graecus plutei IV 18 (codex mutilus in fine)**—membr., saec. X ex. vel saec. XI init. (saec. XI Smets/van Esbroeck), 263 fol., 184×153mm, 1 col., 21–22 lin.—Basilii Magni et Gregorii Nysseni opera—**fol. 219v–263v Hex (textus mutilus a p. 84,13, *expl.* συναγορεύειν)**

Olivier 995.—Bandini (1764/1961) 541sq.—GNO.S (1972) XII–XIV Hörner.—Smets/van Esbroeck (1970) 129.—Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 201–204.

(11) **Florentinus Laurentianus Mediceus graecus plutei VI 17**—membr., saec. X–XI, 219 fol., 170×215mm, 1 col., 51 lin.—Gregorii Nysseni et Cyrilli Alexandrini opera—**fol. 175r–189r Hex**

Olivier 995.—Bandini (1764/1961) 127–129.—GNO II (1921/1960) XIV–XV, XVIII–XXI Jaeger.—GNO III/I (1958) XXV–XXVI Müller.—GNO VIII/II (1959) LXXIII–LXXV Pasquali.

(12) **Florentinus Laurentianus Mediceus graecus plutei VII 4**—membr., saec. XV, 182 fol., 309×197mm., 1 col., 30 lin.—Gregorii Nysseni opera—**fol. 80r–115v Hex**

Olivier 995.—Bandini (1764/1961) 203–205.—GNO III/I (1958) LII, LIV–LV Müller.

[4] Cf. L. Labowski, Bessarion's Library and the Biblioteca Marciana. Six Early Inventories (= Sussidi Eruditi 31), Rom 1979.
[5] Cf. Gregorio de Andrés, La biblioteca de don Diego Hurtado de Mendoza (1576). Edición, prólogo e identificaciones de obras: ders., Documentos para la historia del Monasterio de San Lorenzo el Real de El Escorial VII 2, Madrid 1964, 262 no. 322–325.
[6] Cf. Otto Kresten, Der Schreiber und Handschriftenhändler Andreas Darmarios: Dieter Harlfinger (ed.), Griechische Kodikologie und Textüberlieferung, Darmstadt 1980, 406–419; Gamillscheg/Harlfinger III/1A (1981) 29 Nr. 13.

(13) Florentinus Laurentianus mediceus graecus plutei X 12—membr., saec. XV, 256 fol., 301×208 mm, 1 col., 30 lin. (fol. 1–130), 28 lin. (fol. 131–256)—Michaelis Psellou, Basilii Magni, Gregorii Nysseni opera—**fol. 179r–206v Hex**

Olivier 995.—Bandini (1764/1961) 482.—GNO III/I (1958) LII, LIV–LV Müller.—Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 93–94.

(14 = A) Ianuensis Bibliothecae Franzonianae graecus 17 (olim Missionis Urbanae Sancti Caroli plutei 31 gradus 5 No. 15, postea graecus 17)—membr., saec. X ex. (Allen, Amand de Mendieta/Rudberg) contra Blume, Grassi (saec. IX) et Ehrhard, Hörner, Smets/van Esbroeck (saec. IX–X), 305 fol., 291×225 mm, 2 col., 23 lin.—Basilii Magni et Gregorii Nysseni opera—scripsit quidam Iosephus (ignotus)—poss. Theodosius IV Ποίγκιψ patriarcha Antiochenus (1275–1283/84),[7] Philippus Sauli episcopus Brugnatensis (1512–1528, † 1531),[8] hospitium Ianuense, a. 1746 Patres Missionis Urbanae Sancti Caroli, a Napoleone Lutetiam Parisiorum ablatus restitutus est a. 1815—**fol. 159r–208r Hex**

Olivier 5, 241, 1034, 1036, 1037.—Blume (1834) 3.—Grassi (1845) I 502.—Allen (1889/90) 34.—Ehrhard (1893/1965) 201 sq. et 275 sq.—Vogel/Gardthausen (1909/1966) 222.—Cataldi Palau (1987) 116–123.—Cataldi Palau (1990) 98–104.—GNO.S (1972) XXVII–XXVIII Hörner.—Smets/van Esbroeck (1970) 127–128.—Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 126–129.

(15) Leidensis Vossianus graecus F. 37—chart., saec. XVI, 38 fol., 310×210 mm, 1 col., 26 lin.—Gregorii Nysseni In Hexaemeron—**fol. 1r–38v Hex**

Olivier 1444.—de Meyier (1955) 41.

(16) Lipsiensis Universitatis graecus 13 (olim 207)—chart., saec. XIV, 187 fol., 250×180 mm, 1 col., 40 lin.—Gregorii Nysseni et variorum aliorum auctorum opera—poss. Hugo IV rex Hierosolymae et Cypri (1324–1359)[9]—**84r–100r Hex**

[7] Cf. Giovanni Mercati, Origine antiochena di due codici greci del secolo XI: AnBoll 68 (1950) (= Mélanges Paul Peeters II) 210–222, esp. 219–221; Jean Irigoin, Les manuscrits grecs 1931–1960: Lustrum 7 (1962) 5–93, 332–335, esp. 80; K.N. Konstantinides, Ὁ βιβλιόφιλος πατριάρχης Ἀντιοχείας Θεοδόσιος IV Ποίγκιψ (1275–1283/84): Ἐπετ. Κέντρου Ἐπιστημ. Ἐρ. XI (1981–1982) 371–384; Cataldi Palau (1990) 102 f.

[8] Cf. Pius Bonifacius Gams, Series Episcoporum Ecclesiae Catholicae quotquot innotuerunt a beato Petro Apostolo, Ratisbonae 1873, 818.

[9] Cf. Andreas Thiele, Erzählende genealogische Stammtafeln zur europäischen Geschichte, Band III: Europäische Kaiser-, Königs- und Fürstenhäuser. Ergänzungsband, Frankfurt/M. ²2001, Nr. 195–196.

Olivier 1449.—Gardthausen (1898) 11–13.—GNO III/II (1987) XIX, XXI–XXIII Kenneth Downing; LXII, LXIV–LXV McDonough; CLXXI.—GNO V (1962) 11, 182 McDonough.—GNO IX (1967) 132–133 Gebhardt.—GNO X/II (1996) XXXVII; 302, 304–306 Teske.

(17 = δ) Londinensis Burney 34—chart., saec. XV, 645 fol., 244×340 mm, 1 col., 20–40 lin.—Aristeae Historia de LXX interpretibus, Catenae—**fol. 11v (olim 21v) Hex (fragmentum)**

Olivier 1527.—Forshall (1840) 6 sq.

(18 = Λ) Londinensis Musei Britannici graecus Old Royal 16 D I—membr., saec. XII (saec. XII/XIII Callahan; saec. XIII Srawley, Smets/van Esbroeck), 479 fol., 240×165 mm, 1 col., 40 lin.—Gregorii Nysseni opera—initio saec. XVII poss. monachus et presbyter Metrophanes Kritopoulos Oxonii moratus annos 1617–1622[10]—**fol. 181v–200r Hex**

Olivier 1530.—Warner/Gilson (1921) 187 sq.—GNO III/I (1958) XXIII–XXIV, XXVI, XLIV, XLIX Müller.—GNO III/II (1987) LV, LVIII–LXI McDonough; CVII–CIX Hörner; CLXIX.—GNO III/IV (1996) XV, LXXIV, LXXVI, LXXXI, LXXXIV–LXXXV Mühlenberg.—GNO V (1962) 211–212 Alexander.—GNO VI (1960) XXIV Langerbeck.—GNO VII/I (1964) VII Musurillo.—GNO VII/II (1992) XLV Callahan.—GNO VIII/I (1951/1963) 99–100, 158 Jaeger; 226, 231–232 Cavarnos.—GNO IX (1967) 4–5 Heil; 81 van Heck; 142, 173, 180, 182–183, 187 Gebhardt; 351, 431 Spira.—GNO X/I (1990) XL–VII; XCV Heil; CLXXXIX, CCXLIII, CCLI Lendle.—GNO X/II (1996) XXXVII–XXXVIII; 162–165 Mann.—GNO.S (1972) CVII, CXXII–CXXIII, CLXII Hörner.—Forbes (1855) I, III.—Srawley Or cat (1903) XLVI.—van Heck paup (1964) XVII.—Aubineau virg (1966) 221.—Lendle Steph (1968) 102, 189–191, 291.—Smets/van Esbroeck (1970) 133.—Maraval Macr (1971) 120.—Mann nat (1975) 53, 58–60.

(19) Londinensis Musei Britannici graecus Old Royal 16 D XI—chart., saec. XVI, 371 fol., 311×210 mm, 1 col., 24–26 lin.—Gregorii Nysseni opera—ex officina Andreae Darmarii: fol. 1–178v, 242–275v, 348–371v scripsit Michael Myrocephalites Cretensis, fol. 276–347v Nikolaos Choniates de Monembasia—**fol. 1r–39v Hex**

Olivier 1530.—Warner/Gilson (1921) 190 sq.—Gamillscheg/Harlfinger III/1A (1981) 29–31 no. 13, 153 sq. no. 284, 167 sq. no. 321.—GNO III/I (1958) XXIII–XXIV, XXIX–XXX, XLIII, XLIV Müller.—GNO III/II (1987) LXX, LXXIV McDonough; CXXXV Hörner, CLXIX.—GNO III/IV (1996) XV, LXXXVII,

[10] Cf. Johannes Kemke, Patricius Junius (Patrick Young), Bibliothekar der Könige Jacob I. und Carl I. von England: Mitteilungen aus dem Briefwechsel (= SBWA 12), Leipzig 1898 (= Nendeln/Wiesbaden 1969), 126–128. Codex Λ non fuit monasterii τῶν Κελλιβάρων in monte Latmo sicut enarrat H. Hörner GNO.S p. CXXII sq., sed potius Codex Vaticanus graecus 446 sicut recte referunt W. Jaeger GNO VIII/I p. 99 et O. Lendle Steph p. 177.

CXXIII Mühlenberg.—GNO VI (1960) XL–XLII Langerbeck.—GNO VII/I (1964) XVI Musurillo.—GNO VIII/I (1951/1963) 37–38 Jaeger; 358 Woods Callahan.—GNO VIII/II (1925/1959) XLVI Pasquali.—GNO IX (1967) 8–9 Heil; 138 Gebhardt.—GNO X/I (1990) XLVII; CCXXVI Lendle.—Srawley Or cat (1903) XLVI.

(20) **Matritensis 4610 (olim N-87)**—chart., ca. 1455, 92 fol., 212 × 147 mm, 1 col., 36–37 lin.—Gregorii Nysseni opera—scripsit Constantinus Lascaris Rhodensis—poss. cathedralis Messinensis usque ad a. 1494, dux de Uceda usque ad a. 1690, ab a. 1712 Bibliotheca Nationalis Matritensis—**fol. 4ʳ–23ʳ Hex**

Olivier 5, 189, 1608, 1609.—Iriarte (1769) 356 sq.—Vogel/Gardthausen (1909/1966) 242.—Richard (1953/1977) 64–73/no. 74 et appendix p. V.—de Andrés (1987) 115 sq.

(21) **Matritensis 4750 (olim O-19)**—chart., ca. 1550, 385 fol., 347 × 250 mm, 1 col., 30 lin. (fol. 121a–301: lin. 34)—Gregorii Nysseni et variorum aliorum auctorum opera—scripsit Cornelius Murmuris (?) fol. 1–86ᵛ, ex officina Bartholomaei Zanetti fol. 87–121, Nikolaos Malaxos scripsit fol. 121a–301, Michael Maleas fol. 303–385[11]—poss. Franciscus de Mendoza, García de Loaisa, conventus St. Vincenti Placentinus (saec. XVII), Bibliotheca Nationalis Matritensis a saec. XVIII—**fol. 1ʳ–26ᵛ Hex**

Olivier 1608, 1610.—Miller (1886) 71.—de Andrés (1987) 342–344.—GNO IX (1967) 17–18 Heil.

(22) **Matritensis 4806 (olim O-87)**—chart., saec. XV (Amand de Mendieta/Rudberg), saec. XV–XVI (de Andrés), 304 fol., 218 × 164 mm, 1 col., 15–25 lin.—Basilii Magni, Gregorii Nysseni, variorum aliorum auctorum opera—poss. Andreas Darmarios de Monembasia (1540 usque ad ultimum quartum saec. XVI), Philippus de Auxy, García de Loaisa, conventus St. Vincenti Placentinus (saec. XVII), Bibliotheca Nationalis Matritensis a saec. XVIII—**fol. 127ʳ–154ᵛ Hex (textus mutilus a p. 64,2, *expl.* μεταβαλλούσης)**

Olivier 1608, 1610.—Miller (1886) 106.—de Andrés (1987) 420–423.—Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 215–217.

(23) **Matritensis 4852 (olim N-124)**—chart., a. 1563, 408 fol., 158 × 117 mm, 1 col., 14 lin.—Eustathii Antiocheni et Gregorii Nysseni opera—scripsit Antonius de Calosinas Trentinus—poss. presbyter Sabanto, duces de Alcalá et marciones de Tarifa Hispalenses, Bibliotheca Nationalis Matritensis emit a. 1739 per bibliopolam Benito Martínez Gayoso Matritensis—**fol. 98ʳ–188ʳ Hex**

Olivier 5, 1608, 1609.—Iriarte (1769) 501 sq.—Vogel/Gardthausen (1909/1966) 37.—de Andrés (1987) 469 sq.—GNO IX (1967) 17–18 Heil.

(24 = J) **Mediolanensis Ambrosianus graecus 515 (M. 50 sup.)**—chart., saec. XV, 342 fol., 219 × 139 mm, 1 col., 22 lin.—Basilii Magni, Gregorii Nysseni, variorum aliorum auctorum opera—**fol. 185ʳ–236ʳ Hex**

Olivier 1694.—Martini/Bassi (1906/1978) 619 sq.—Smets/van Esbroeck (1970) 131.—GNO.S (1972) CXVI–CXVII Hörner.—Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 217–219.

(25) **Messanensis 50**—membr., saec. XII, 66 fol., 258 × 198 mm, 2 col. (fol. 1–63), 1 col. (fol. 64–66), 20–24 lin.—Gregorii Nysseni opera—**fol. 32ʳ–63ᵛ Hex (textus mutilus; desunt pp. 18,12 *inc.* ὀφθαλμῷ usque ad 31,9 *expl.* γέγρα- et 44,12 *inc.* τῶν βορβόρων usque ad 58,1 *expl.* συνήθως)**

Olivier 1650.—Mancini (1907) 98 sq.—GNO VII/I (1964) XII–XIII Musurillo.

(26) **Monacensis graecus 23**—chart., a. 1552, 426 fol., 356 × 240 mm, 1 col., 30 lin.—Gregorii Nysseni opera et orationes Leonis VI imperatoris—scripsit Cornelius Murmuris Naupliensis, Venetiae[12]—**fol. 216ʳ–243ᵛ Hex**

Olivier 5, 1763.—Hardt I/I (1806) 105–112.—Vogel/Gardthausen (1909/1966) 233.—Antonopoulos (2000) 5–7, 13–17.—Tiftixoglu (2004) 126–132.—GNO III/I (1958) XXXVIII Müller.—GNO III/IV (1996) XVII, XXXVIII, LXIV, CXXXVIII Mühlenberg.—GNO V (1962) 4 McDonough.—GNO VII/I (1964) IX–X Musurillo.—GNO VIII/I (1951/1963) 158–160 Jaeger; 221, 226 Cavarnos; 348 Woods Callahan.—GNO IX (1967) 17–18 Heil.—Forbes (1855) I–III.—Srawley Or cat (1903) XLIV.—Aubineau virg (1966) 220.—Maraval Macr (1971) 122–123.

(27) **Monacensis graecus 136**—chart., media pars vel altera saec. XVI; ff. XIV, 72 (= pp. 1–144), IX′; 302 × 212 mm, 1 col., 17–18 lin.—opera Ioannis Chrysostomi, excerpta e commentariis in Hexaemeron Gregorii Nysseni, Basilii Magni, Theodoreti Cyrrhensis, Iustini martyris—**fol. 97–99 Hex (fragmentum)**

Olivier 1763.—Hardt I/II (1806) 98–101.—Haidú (2003) 157.

(28 = M) **Monacensis graecus 192**—chart., pars altera saec. XIV (saec. XIII Heil, Hörner), 314 fol., 285 × 210 mm, 2 col., 28 lin.—Basilii Magni, Gregorii Nysseni, paucorum aliorum auctorum opera—**fol. 81ʳ–111ᵛ Hex**

[11] Cf. Brigitte Mondrain, Copistes et collectionneurs de manuscrits grecs au milieu du XVIe siècle, le cas de Johann Jakob Fugger d'Augsbourg: ByZ 84/85 (1991/92) 375, 377.

[12] Cf. Henri Omont, Régistres de prêts de manuscrits de la bibliothèque de St. Marc de Venise: Bibliothèque de l'école des Chartres 48 (1887) 651 ff.; Mondrain (1991/92) 356 f., 374.

Olivier 1763.—Hardt I/II (1806) 259–263.—Hartig (1917) 242.—GNO III/II (1987) CXXVI–CXXIX, CXXXVI Hörner; CLXXII.—GNO IX (1967) 17–18 Heil.—Forbes (1855) I.—Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 232–234.

(29 = H) Mosquensis Universitatis graecus 1 vel И 288.702 (olim Parisinus Coislinianus 207, deinde 229)—membr., pars prima saec. X, fol. 203a^r–209^v: saec. XII, 206 fol., 267 × 174 mm, 1 col. (fol. 203a–209: 2 col.), 29–30 lin.—Basilii Magnis et Gregorii Nysseni In Hexaemeron, Petri Alexandrini Chronicon, fragmentum apocalysis Ioanni—scripsit monachus Nicolaus Rheginensis fol. 1^r–203^v[13]—poss. Laura St. Athanasii Montis Athous saec. X ex., a. 1647 emptus iussu Petri Séguier cancellarii Galliae et Lutetiam Parisiorum translatus; hereditas venit nepoti eiusdem Henrico Carolo de Cambout duci Coisliniensi episcopo Metensi (1664–1732);[14] hereditate relinquit bibliothecae abbatiae St. Germani Lutetiae Parisiorum. Cum collectio Coisliniana translata fuerit in Bibliothecam Nationalem Lutetiae Parisiorum a. 1793, P.P. Dubrovsky codicem Coislinianum graecum 229 separavit et Petropolim transtulit; universitas Mosquensis recepit a. 1805.—**fol. 154^r–187^v Hex**

Olivier 327, 1744, 1907, 1908.—de Montfaucon (1715) 292.—Devreesse (1945) 209.—Treu (1966) 331 sq.—Fonkič (1967) 95–103.—Forbes (1855) II.—Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 136–138.

(29a) Neapolitanus BN II C 32 (gr. 91 bis vel 100)— chart., saec. XIV init., 372 fol., 235 × 372 mm, 1 col., 32 lin.—excerpta miscellanea e variis auctoribus—forte scripsit Theodoros Cazanopouli—poss. Cardinalis Hieronymus Seripando, Bibliotheca monasterii s. Iohannis ad Carbonariam - **fol. 45^v–46^r Hex (fragmenta)**

Olivier 1775, 1777, 1778.—Cyrillus II (1832) 5 sq. (perperam numeratur II D 33).—Pierleoni (1962) 274–280.—Mioni (1992) 206–220.

(30) Oxoniensis Bodleianus Auctarium F.1.1 (= Miscellaneus 84, olim Oxoniensis 3036)—chart., saec. XVI (Forbes), XVII (Coxe), 493 fol., folio, 1 col., 30 lin.—Gregorii Nysseni In Hexaemeron et variorum aliorum auctorum opera—scripserunt Gentianus Hervetus Aurelianensis (1499–1584) fol. 106–187^v, Henricus Savilius collegii Merton Oxoniensis et Aetoniensis (1549–1622) fol. 102–105 et 286–287, Ioannes Murmuris Naupliensis (pars altera saec. XVI) fol. 2–90^v, Camillus Zanetti Venetianus (pars prima saec. XVI—post 1587) fol. 1*–23*.—**fol. 378^r–403^v Hex**

[13] Cf. Э. Г. Самодурова, Хроника Петра Александрийского: Висантийский Временник 18 (1961) 150–197.

[14] Cf. Hierarchia catholica medii et recentioris aevi sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series: e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita. Vol. V: A pontificatu Clementis pp. IX (1667) usque ad pontificatum Benedicti pp. XIII (1730), per Remigium Ritzler et Pirminum Sefrin, Patavii 1952, 266.

Olivier 1842, 1843, 1844.—Coxe (1853/1969) 668–670.—Madan/Craster (1922) 574.—Gamillscheg/Harlfinger III/1a (1981) 49 no. 47, 78 f. no. 116, 100 no. 172, 119–121 no. 212.—GNO IX (1967) 17–18 Heil.—Forbes (1855) I.

(31) Oxoniensis Bodleianus Baroccianus graecus 144 (codex mutilus in initio et in fine)—membr., pars altera (finis?) saec. X (Amand de Mendieta/Rudberg), saec. XI (Coxe, Forbes), 175 fol., 271 × 211 mm, 2 col., 28 lin.—Basilii Magni et Gregorii Nysseni opera—muneri dedit Universitati Oxoniensi cancellarius Gulielmus Herbertus tertius comes Pembrochiae mense maii 1629—**fol. 174^v–175^v Hex (fragmentum; textus mutilus a p. 7,9, *expl.* μετεωροπόρους)**

Olivier 1842, 1843.—Coxe (1853/1969) 247.—Forbes (1855) II–III.—Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 56–57.

(32) Parisinus Coislinianus graecus 235 (olim 63)—membr., saec. X ex. vel XI init., fol. 209–219: saec. XIII ex. vel XIV init., 219 fol., 286 × 219 mm, 1 col., 24 lin.; fol. 209–219: 29 lin.—Basilii Magni et Gregorii Nysseni opera—orientem peregrinans a. 1643–1653 P. Athanasius Rhetor emit iussu Petri Séguier cancellarii Galliae—**fol. 209^r–210^r Hex (fragmenta)**

Olivier 192, 1907, 1908.—de Montfaucon (1715) 296.—Omont (1888) 160.—Devreesse (1945) 214 sq.—GNO III/II (1987) XIX–XXI Kenneth Downing.—Forbes (1855) II–III.—Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 250–252.

(33 = B) Parisinus Coislinianus graecus 253 (olim 98)—membr., saec. XIII litteras saec. IX imitans (Montfaucon), X cent. (Omont), IX–X cent. (Devreesse), 339 fol., 265 × 188 mm, 1 col., 23–28 lin.—Dionysii Areopagitae et Gregorii Nysseni opera—**fol. 230^r–266^r Hex**

Olivier 192, 1907, 1908.—de Montfaucon (1715) 303 sq.—Omont (1888) 163.—Devreesse (1945) 231 sq.—Forbes (1855) II–III.

(34) Parisinus graecus 479—partim membr., partim chart.; pars prima saec. XII (Darrouzès, Amand de Mendieta/Rudberg), saec. XV restauratus folia membranacea chartaceis restituens: 5–9, 16–17, 22–25, 34–35, 47–50, 66–75, 138–144, 146, 149, 167; 171 fol., 355 × 266 mm, 1 col., 28 lin. (membr.), 29 lin. (chart.)—Basilii Magni et Gregorii Nysseni opera—**fol. 141^r–171^v Hex**

Olivier 192.—Omont (1886) 54.—Forbes (1855) I, III.—Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 97–99, 168–169.

(35) Parisinus graecus 503 (= Fonteblandensis graecus 77, Regius-Rigault 1849, Regius-Dupuy 1472, Regius-Clément 2286)— chart., saec. XIV, 449 fol., 290×205 mm, 1 col., 34 lin. (fol. 41–51: 51 lin.)—Basilii Magni et Gregorii Nysseni opera—**fol. 162v–165r Hex (fragmenta)—edidit typis impressis interpretatione latina addita Franciscus Combefisius a. 1679 (tomus I, p. 542–557)**

Olivier 192.—Sevin (1740) 77sq.—Omont (1886) 63sq.—Omont (1889) 29.—Amand (1949) 8sq.—GNO III/I (1958) XXIII–XXIV, XLIV, XLIX Müller.—GNO III/II (1987) LXX–LXXI McDonough; CXXXV, CXXXIX–CXL Hörner; CLXX.—GNO VII/I (1964) VII Musurillo.—GNO VIII/I (1951/1963) 99, 158 Jaeger; 360–361 Woods Callahan.—GNO IX (1967) 7–8 Heil; 151, 160, 168–169, 188 Gebhardt; 350–351, 424, 428–429 Spira.—GNO X/I (1990) LIX; CXVIII Heil; CXLIII, CXLV Cavarnos; CXLVII, CCII, CCXXI Lendle.—GNO X/II (1996) XLV–XLVI; 30–32 Rhein; 223 Mann.—GNO.S (1972) CVII, CXXIII–CXXIV, CLXII Hörner.—Forbes (1855) II.—Lendle Steph (1968) 103, 250.—Smets/van Esbroeck (1970) 133.—Maraval Macr (1971) 125.—Mann nat (1975) 217–218.—Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 226–230.

(36) Parisinus graecus 586 (= Faur.-Regius 1824,2)—chart., saec. XVI, 436 fol., 320×270 mm, 1 col., 30 lin.—Gregorii Nysseni opera—scripsit Bartholomaeus Zanetti—**fol. 16r–45r Hex**

Olivier 192.—Sevin (1740) 110.—Omont (1886) 99sq.—Ehrhard (1938) 215 n. 6.—Gamillscheg/Harlfinger III/2a (1989) 41 no. 45.—GNO III/I (1958) XVII–XIX, XLII, XLIV Müller.—GNO III/II (1987) XVII Kenneth Downing; XCIII, XCVII–XCVIII, CXXXV–CXXXVIII Hörner; CLXX.—GNO V (1962) 180 McDonough.—GNO VII/II (1992) XLVI Callahan.—GNO VIII/I (1951/1963) 115, 118–120 Jaeger.—GNO IX (1967) 13 Heil; 86 van Heck; 151–152, 175, 178, 183 Gebhardt; 366–367, 420, 427 Spira.—GNO X/I (1990) LXI; CVIII Heil; CXXXIX Cavarnos; CLXXX, CCXX, CCXL, CCXLVIII Lendle.—GNO X/II (1996) XLVI–XLVII; 151–153 Mann.—van Heck paup (1964) XXII.—Lendle Steph (1968) 103, 128–129.—Mann nat (1975) 9, 12, 19.

(37) Parisinus graecus 777 A (codex mutilus in initio)—chart., saec. XIV vel XV init. (Amand de Mendieta/Rudberg), saec. XVI (Omont, Smets/van Esbroeck, Hörner), 328 fol., 282×216 mm, 1 col., 23–24 lin.—Severiani Gabalensis, Basilii Magni, Gregorii Nysseni opera—rex Galliae Ludovicus XV inseruit in bibliothecam suam a. 1739 vel 1740, emptus Constantinopoli paucos annos prius—**fol. 242r–246v Hex (fragmenta)**

Olivier 192.—Omont (1886) 144.—GNO.S (1972) CXX–CXXI Hörner.—Smets/van Esbroeck (1970) 131.—Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 260–263.

(38) Parisinus graecus 940 (= Hurault 489, Regius-Rigault, Regius-Dupuy 2246, Regius-Clément 2877)—chart., saec. XIV (Darrouzès, Amand de Mendieta/Rudberg: pars altera), saec. XV (Omont), 177 fol., 204×139 mm, 1 col., 32 lin.—Origenis, Basilii Magni, Gregorii Nysseni opera—poss. Jean Hurault de Boistaillé († 1572) legatus Galliae Constantinopoli et Venetiis, qui emit de quodam Andrea Graeco; a. 1622 in Bibliotheca Regia Lutetiae Parisiorum—**fol. 138r–140r Hex (fragmenta)**

Olivier 192.—Omont (1886) 180.—Forbes (1855) II.—Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 258–259.

(39) Parisinus graecus 1007 (= Regius 2884)—chart., prima pars quarta saec. XVI, 64 fol., 199×146 mm, 1 col., 26 lin.—Gregorii Nysseni opera—scripsit Constantius ὁ Ἀλιτρός—**fol. 64r–v Hex (fragmentum)**

Olivier 192.—Omont (1886) 201.—Gamillscheg/Harlfinger III/2a (1989) 127 no. 322.

(40) Parisinus graecus 1008 (J.-A. de Thou.-Colbert 4943)—chart., saec. XVI, 208 fol., ca. 200×145 mm, 1 col., 13 lin.—Gregorii Nysseni opera—**fol. 1r–83v Hex**

Olivier 192.—Omont (1886) 201.—Gamillscheg/Harlfinger III/2a (1989) 32 no. 21.—GNO III/IV (1996) XX, LXXXVII, CXXIII Mühlenberg.—GNO IX (1967) 19 Heil.

(41 = F) Parisinus graecus 1268 (olim Fonteblandensis, deinde Regius 2879)—membr., saec. XII (Mossay: saec. XII/XIII), 304 fol., 200×150 mm, 1 col., 28 lin.—Gregorii Nysseni et variorum aliorum auctorum opera—**fol. 188v–212v Hex**

Olivier 129, 192.—Omont (1886) 282.—Mossay (1981) 89sq.—GNO III/II (1987) XIX–XX, XXIII Kenneth Downing; CLXX.—GNO III/IV (1996) XX, XLVIII, LVI, LIX–LX, CXXIII, CXXXVII Mühlenberg.—GNO V (1962) 10–11, 181 McDonough.—GNO VIII/II (1925/1959) XXXV Pasquali.—GNO X/II (1996) XLIX; 295–296, 302–304, 316 Teske.—Forbes (1855) II–III.—Srawley Or cat (1903) XLV.

(41a) Parisinus Supplementum graecus 1325— chart., a. 1479, 143 fol., 275 × 195 mm, 1 col., 25 lin.—Gregorii Nysseni in Hexaemeron, Basilii Magni Liber de Spiritu Sancto et Contra Eunomium—scripsit Athanasius Calceofilus, episcopus Giracensis (1461–1497) atque Oppidensis (1472–1497)[15]—poss. comites de' Guidi Neapolitenses, a. 1799 ablatus a praesidio Gallico, a. 1804 restitutus comiti Sebastiano de' Guidi, a. 1853 mense februarii dono dedit Cardinali Ludovico Iacobo de Bonald archiepiscopo Lugdunensi (1840–1870)[16], repositus in Bibliotheca dioecesana—**fol. 1r–21v, 30r–v, 22r–26r Hex**

Olivier 1911, 1914.—Omont (1912) LXX.—Astruc/Concasty (1960) 626.

[15] Cf. Gams (1873) 883; Hierarchia Catholica medii aevi sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series, ab anno 1431 usque ad annum 1503 perducta: e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita per Conradum Eubel, Monasterii 1901, 176; Émile Legrand, Bibliothèque Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en Grec par des Grecs au XVe et XVIe siècles, tome III, Paris 1903, 21-24.

[16] Cf. Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series: e documentis tabularii praesertim

(42) Romanus Vallicellianus graecus D 56 (62)—chart., pars prima saec. XVI, 326 fol., 295×208 mm, 1 col., 26/30 lin.—Gregorii Nysseni opera—**fol. 297r–326r Hex**

OLIVIER 5, 238.—MARTINI (1902/1967) 94.—VOGEL/GARDTHAUSEN (1909/1966) 310 sq.—GAMILLSCHEG/HARLFINGER III/3A (1997) 170 no. 457.—GNO III/II (1987) XXVI KENNETH DOWNING.—GNO V (1962) 21 MCDONOUGH; 249–250 ALEXANDER.—GNO VII/I (1964) XVI MUSURILLO.—GNO VII/II (1992) XLVII CALLAHAN.—GNO VIII/II (1925/1959) XXX PASQUALI.—GNO X/II (1996) LI; 42, 44–45 RHEIN; 302, 306, 311–313 TESKE.

(43) Salamanticensis Universitatis 2728 (olim Regius Palatinus graecus 13, deinde Matritensis graecus 3179)—chart., saec. XVI, 483 fol., folio, 1 col., 27 lin.—Gregorii Nysseni opera—ex officina Andreae Darmarii—**fol. 1r–34v Hex**

OLIVIER 5, 188, 189.—MARTIN (1892) 74–76.—VOGEL/GARDTHAUSEN (1909/1966) 16, 24 n. 2.—RICHARD (1953/1977) 68 et 73 / no. 74 et appendix p. V.—GNO III/II (1987) XXIII–XXIV KENNETH DOWNING; CLXXVIII.—GNO III/IV (1996) XVI, LXXXVII, CXXIII MÜHLENBERG.—GNO V (1962) 20 MCDONOUGH; 252–253 ALEXANDER.—GNO VII/I (1964) XIV MUSURILLO.—GNO VII/II (1992) XLVI.—GNO VIII/I (1951/1963) 103, 152 JAEGER.—GNO VIII/II (1925/1959) XXX PASQUALI.

(44 = Q) Taurinensis C I 11 (olim LXXI, nunc 289)—346 fol., pars tertia fol. 8–330: chart., altera pars saec. XII, 305×240 mm, 1 col., 49–52 lin.—Gregorii Nysseni opera—**fol. 52r–62v Hex**

OLIVIER 2318, 2320, 2321, 2322.—PASINUS/RIVAUTELLA/BERTA (1749) 166.—DE SANCTIS (1904) 402 = DE SANCTIS (1970) 361.—GAMILLSCHEG (1983) 259–260.—ELEUTERI (1990) 28–39.—GNO II (1921/1960) LXII–LXIV JAEGER.—GNO III/I (1958) XLIX–L MÜLLER.—GNO III/II (1987) XIX, XXI KENNETH DOWNING; LXXIV, LXXVI–LXXVII MCDONOUGH; CXIII–CXVI, CXX–CXXVI HÖRNER.—GNO III/IV (1996) XXI, LXXIV, LXXXV–LXXXVII, CXXXVII MÜHLENBERG.—GNO V (1962) 17–19, 181–182 MCDONOUGH; 216–218, 253–254 ALEXANDER (cui „C III 14“ audit).—GNO VII/I (1964) XI–XII, XIV MUSURILLO.—GNO VII/II (1992) XLVII CALLAHAN.—GNO VIII/I (1951/1963) 100–101, 146, 149 JAEGER; 218, 220, 226, 232–233 CAVARNOS.—GNO VIII/II (1925/1959) XXXV PASQUALI (cui „T(aurinensis) 71“ audit).—GNO IX (1967) 82 VAN HECK; 144, 175, 180, 183, 188–189 GEBHARDT; 351–352, 431 SPIRA.—GNO X/I (1990) LXXIII; CLII, CLVIII–CLIX CAVARNOS; CLXXXIX, CCXLIII, CCLI LENDLE.—GNO X/II (1996) LII; 42–45 RHEIN; 162–164 MANN; 295, 302–307, 310–314 TESKE.—FORBES (1855) II.—VAN HECK paup (1964) XVII–XVIII.—AUBINEAU virg (1966) 220–221.—LENDLE Steph (1968) 113, 189 n. 4.—MANN nat (1975) 53, 55–56, 58–60.

Vaticani collecta, digesta, edita. Vol. VII: A pontificatu Pii pp. VII (1800) usque ad pontificatum Gregorii pp. XVI (1846), per Remigium RITZLER et Pirminum SEFRIN, Patavii 1968, 32, 246.

(44a) Vaticanus graecus 350 (olim 247)— membr., saec. XI-XII (fol. 1–314), 328×272 mm, 2 col., 24 lin; saec. XI (fol. I-III), 323×265 mm, 1 col., 28 lin.—lectiones evangelicae et Gregorii Nysseni In Hexaemeron fragmenta duo—poss. monasterium s. Mariae τῆς Ἀλωπαίνης, donatus a monacho Michaele Olympitu anno 1107—**fol. Br-Cv Hex (fragmenta)**

OLIVIER 794, 795, 796, 831. - DEVREESSE (1937) 29–32. - CANART/PERI (1970) 415. - LILLA (2004) 3–23.

(45 = R) Vaticanus graecus 405 (olim 274)—membr., saec. XI (fol. 1–204), saec. XII ex. vel XIII init. (fol. 113–115, 205–272), 272 fol., 337×243 mm, fol. 1–112, 116–204: 2 col., 30 lin.; fol. 113–115, 205–272: 1 col., 29 lin.—Basilii Magni et Gregorii Nysseni opera—**fol. 205r–229v Hex**

OLIVIER 794, 795, 796, 831.—DEVREESSE (1937) 108 sq.—CANART/PERI (1970) 424.—BUONOCORE (1986) 825.—CERESA (1991) 341.—LILLA (2004) 3–23.—GNO III/I (1958) LII–LV MÜLLER.—FORBES (1855) II–III.—AMAND DE MENDIETA/RUDBERG (1980) 91–93.

(46) Vaticanus graecus 697 (olim 834)—membr., saec. XIII–XIV (DEVREESSE), circa saec. XI (FORBES), 395 fol., 268×192 mm, 1 col., 30 lin.—Gregorii Nysseni In Hexaemeron et variorum aliorum auctorum opera—**fol. 13r–48r Hex**

OLIVIER 794, 796, 832.—DEVREESSE (1950) 173 sq.—CANART/PERI (1970) 469.—CERESA (1991) 351.—LILLA (2004) 3–23.—FORBES (1855) II–III.

(47 = Z) Vaticanus graecus 1433—membr., saec. XIII (GNO), saec. XII–XIII (MERCATI), X–XI (FORBES), 476 fol., 340×260 mm, 1 col., 34 lin.—omnia fere Gregorii Nysseni opera—**fol. 165r–184r Hex**

OLIVIER 794, 847.—*Inventarium Vat. gr.* 1194–1523.—CANART/PERI (1970) 592.—LILLA (2004) 29 sq.—GNO III/I (1958) XII–XV, XLIV, XLVIII–XLIX MÜLLER.—GNO III/II (1987) XXVIII–XXIX KENNETH DOWNING; LXVIII–LXX MCDONOUGH; CIX, CXII–CXIII, CXXXVI HÖRNER; CLXXV.—GNO III/IV (1996) XXIII, LXIX, LXXIII–LXXVI MÜHLENBERG.—GNO V (1962) 13, 184 MCDONOUGH; 202–203 ALEXANDER.—GNO VII/I (1964) VIII–IX MUSURILLO.—GNO VIII/I (1951/1963) 6–7, 19, 98, 158 JAEGER; 226, 231 CAVARNOS; 359–360 WOODS CALLAHAN.—GNO IX (1967) 3–5 HEIL; 72, 81–82 VAN HECK; 132, 143, 168, 183, 188 GEBHARDT; 356, 418, 429 SPIRA.—GNO X/I (1990) LXXVII; XCV HEIL; CLXI–CLXII, CLXX CAVARNOS; CXCVII, CCXX, CCXL, CCLI LENDLE.—GNO X/II (1996) LIV–LV; 30, 34, 37 RHEIN; 67, 70, 72–73, 151–154, 156–158, 226 MANN; 275–276, 280, 282, 297, 299–300 TESKE; 339–342 POLACK.—GNO.S (1972) LII–LIII HÖRNER.—FORBES (1855) II–III.—VAN HECK paup (1964) X, XVI–XVII.—AUBINEAU virg (1966) 221.—LENDLE Steph (1968) 111, 220.—MARAVAL Macr (1971) 125.—MANN nat (1975) 11, 30–35.

(48 = S) Vaticanus graecus 1907—chart., saec. XII ex. vel XII–XIII init., fol. 48–49, 52–53, 125–126, 218–219, 224–225, 229–230, 286–287, 290–291, 294–295, 297, 300, 302, 304, 306, 308 addita saec. XVI–XVII, 308 fol. in

duobus tomis (tom. II: fol. 169–308), 370 × 265 mm, 1 col., 68–73 lin.—omnia fere Gregorii Nysseni opera—**fol. 62r–67v Hex**

Olivier 836, 837, 847, 850, 855.—*Inventarium Vat. gr.* 1501–2402, 113r.—*Inventarium Vat. gr.* 1524–2160.—Canart (1970) 634–639.—Canart (1973) LXI–LXII.—Canart (1979) 253.—Lilla (2004) 61–74.—Beck (1961) 500.—GNO II (1921/1960) XXXVIII–XL Jaeger.—GNO III/I (1958) XI–XII, XXXI–XXXII, XLIII, XLVIII Müller.—GNO III/II (1987) XXVII–XXIX Kenneth Downing; LXVIII–LXIX McDonough; CIX, CXII, CXXXVI Hörner; CLXXV.—GNO III/IV (1996) XXIV, LXVI, LXIX–LXXIV, CXXI Mühlenberg.—GNO V (1962) 11–13, 183–184 McDonough; 202–208 Alexander.—GNO VI (1960) XVIII–XIX Langerbeck.—GNO VII/I (1964) VIII Musurillo.—GNO VII/II (1992) XXVI–XXIX Callahan.—GNO VIII/I (1951/1963) 6–11, 95–96, 158 Jaeger; 226, 229–231 Cavarnos; 359–360 Woods Callahan.—GNO VIII/II (1925/1959) LXXIV Pasquali.—GNO IX (1967) 3–5 Heil; 71–72, 81 van Heck; 132, 142, 155, 163, 183, 187 Gebhardt; 354–356, 418, 429 Spira.—GNO X/I (1990) LXXVIII; XCV–XCVI Heil; CLXI–CLXII Cavarnos; CXCVII, CCXX, CCXL, CCXLII, CCLI Lendle.—GNO X/II (1996) LV; 30, 33–34, 36–37 Rhein; 67, 70, 72–73, 151–154, 156–162 Mann; 275–276, 280, 295–297, 299–301 Teske; 335, 338–342 Polack.—GNO.S (1972) L–LII Hörner.—van Heck paup (1964) IX–X, XVI.—Aubineau virg (1966) 221.—Lendle Steph (1968) 112, 218–220, 291.—Smets/van Esbroeck (1970) 129.—Maraval Macr (1971) 125.—Mann nat (1975) 11, 30–35.

(49 = V) Vaticanus graecus 2066 (= Sainte-Marie du Patir 24, olim Basilianus 105) (codex mutilus in fine)—membr., saec. IX ex. (Follieri, Amand de Mendieta/Rudberg), saec. IX ex. vel X init. (Jaeger/GNO), litteris uncialibus scriptus, 316 fol., 274 × 191 mm, 1 col., 36 lin.—Basilii Magni et Gregorii Nysseni opera—**fol. 269r–299r Hex**

Olivier 794, 796, 847, 848, 850.—*Inventarium Vat. gr.* 1501–2402, 156v–157r.—*Inventarium Vat. gr.* 1524–2160.—*Inventarium Vat. gr.* 1963–2123, 133v–134r.—Follieri (1969) 16.—Canart/Peri (1970) 679 sq.—Ceresa (1991) 416.—Lilla (2004) 75–79.—GNO V (1962) 6–7 McDonough.—GNO VII/II (1992) XXI–XXII Callahan.—GNO VIII/I (1951/1963) 347, 355 Woods Callahan.—GNO IX (1967) 9–12 Heil.—GNO X/I (1990) LXXIX; CCXXVI Lendle.—Werner Jaeger, Greek Uncial Fragments in the Library of Congress in Washington: Traditio 5 (1947) 79–102.—Maraval Macr (1971) 120.—Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 115–117.

(50) Vaticanus Ottobonianus graecus 119—chart., saec. XVI, 313 fol., 305 × 206 mm, 1 col., 29 lin.—Gregorii Nysseni opera—**fol. 1r–33r Hex**

Olivier 794, 814.—Feron/Battaglini (1893) 68 sq.—Canart/Peri (1970) 193.—GNO III/I (1958) XLIX, LI Müller; GNO III/II (1987) XXIII, XXVI–XXVII Kenneth Downing; CLXXVI.—GNO III/IV (1996) XXV, LXXXVII Mühlenberg.—GNO V (1962) 19–20 McDonough.—GNO VII/I (1964) XVI Musurillo.—GNO VIII/I (1951/1963) 149–150 Jaeger.—GNO VIII/II (1925/1959) XXX Pasquali.—GNO IX (1967) 19 Heil; 144, 175, 180, 183, 189 Gebhardt.—GNO X/II (1996) LVI; 162–163 Mann; 302, 306, 311–313 Teske.—Mann nat (1975) 54, 57.

(51) Vaticanus Ottobonianus graecus 167—chart., saec. XV, 209 fol., 250 × 130 mm, 1 col., 33 lin.—Gregorii Nysseni et Isaaci Syri opera—**fol. 37r–50v Hex (textus mutilus a p. 64,15, *expl.* ἐξίσταται [text crit ἐξήτασται])**

Olivier 794, 795, 796, 814.—Feron/Battaglini (1893) 94 sq.—Canart/Peri (1970) 197 sq.—Buonocore (1986) 389.—Ceresa (1991) 145.

(52) Vaticanus Ottobonianus graecus 247—chart., saec. XVI, 226 fol., 254 × 178 mm, 1 col., 24 lin.—Gregorii Nysseni opera—scripsit Arnoldus Arlenius (ca. 1510 – ca. 1574)—**fol. 55r–91v Hex**

Olivier 794, 814.—Feron/Battaglini (1893) 139 sq.—Canart/Peri (1970) 205.—Gamillscheg/Harlfinger III/3A (1997) 40 sq. no. 48.—GNO III/II (1987) CXXXV–CXXXVIII Hörner; CLXXVI.—GNO IX (1967) 86 van Heck; 178 Gebhardt.—GNO X/I (1990) LXXX; CLXXXV Lendle.—GNO X/II (1996) LVI; 42, 45–46 Rhein; 99–103, 190–191 Mann.—van Heck paup (1964) XXII.—Lendle Steph (1968) 112, 164.—Mann nat (1975) 98, 121–122.

(53) Vaticanus Palatinus graecus 327—chart., versus finem quarti primi saec. XVI (Canart, Amand de Mendieta/Rudberg), saec. XV–XVI (Stevenson), 155 fol., 223 × 165 mm, 1 col., 25–26 lin.—Basilii Magni, Gregorii Nysseni, variorum aliorum auctorum opera—**fol. 123r-v Hex (fragmentum)**

Olivier 794, 795, 817.—Stevenson (1885) 189 sq.—Canart/Peri (1970) 273.—Buonocore (1986) 513.—Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 60–61.

(54) Vaticanus Urbinas graecus 12—chart., saec. XVII init., 315 fol., 352 × 242 mm, 1 col., 27 lin.—Gregorii Nysseni opera—scripsit Iosephus Cretensis iussu Friderici ducis de Montefeltro[17]—**fol. 1r–28v Hex**

Olivier 794, 829.—Stornajolo (1895) 19.—Canart/Peri (1970) 330.—GNO II (1921/1960) LXI Jaeger.—GNO V (1962) 4–5, 180–181, 184–185 McDonough; 273–274 Alexander.—GNO VI (1960) LX–LXI Langerbeck.—GNO VII/I (1964) XVI Musurillo.—GNO VIII/I (1963) 124 Jaeger.—GNO.S (1972) CXLIX Hörner.—Faulhaber (1902) 72.—Smets/van Esbroeck (1970) 134.

(55 = K) Venetus Marcianus graecus 67 (coll. 387, olim Cardinalis Bessarionis ⟨90⟩) (codex mutilus in fine)—membr., media pars saec. XI, 332 fol. („perperam numerantur 1–232 et 333–432" Mioni), 250 × 190 mm, 1 col., 38 lin.—Gregorii Nysseni opera—**fol. 414v–432v Hex (textus mutilus a p. 83,18, *expl.* ἐπεξιέναι)**

Olivier 2390, 2398.—Zanetti/Bongiovanni (1740) 45.—Mioni (1981) 92 sq.—Mioni (1985) 15.—Antonopoulos (2000) 3–5, 13–17.—GNO III/I (1958) XV–XVI, XL–XLI, XLIV Müller.—GNO III/II (1987) XII–XIV Kenneth Dow-

[17] Cf. Gino Benzoni, Federico da Montefeltro: Dizionario biografico degli italiani 45, Roma 1995, 722–745.

NING; XCIII, XCV–XCVI HÖRNER; CLXXVII.—GNO III/IV (1996) XXVI, XXXV–XXXIX MÜHLENBERG.—GNO V (1962) 180 McDONOUGH.—GNO VII/I (1964) IX MUSURILLO.—GNO VII/II (1992) XXIII–XXIV CALLAHAN.—GNO VIII/I (1951/1963) 5, 112–113, 115–116, 145, 159 JAEGER; 220, 222 CAVARNOS; 347–348 WOODS CALLAHAN.—GNO IX (1967) 6 HEIL; 83–84 VAN HECK; 149, 158, 173, 183 GEBHARDT; 363, 418, 428 SPIRA.—GNO X/I (1990) LXXXII; CXII, CXXIX HEIL; CXLI CAVARNOS; CLXXX, CCXXI, CCXL, CCXLVIII LENDLE.—GNO X/II (1996) LVIII; 20 RHEIN; 151–155 MANN.—FORBES (1855) II–III.—SRAWLEY Or cat (1903) XLVI.—VAN HECK paup (1964) XIX.—AUBINEAU virg (1966) 220.—LENDLE Steph (1968) 113, 132.—MARAVAL Macr (1971) 122–123.—MANN nat (1975) 10, 23–25.

(56) Venetus Marcianus graecus II 57 (= coll. 1094, olim Nanianus graecus 78)—chart., saec. XVI init. (saec. XV ex. McDONOUGH, MUSURILLO), 377 fol. (numerantur 477, cum in subputatione numeri 126–225 omissi sunt), 1 col., 18 lin. (fol. 1–361), 29 lin. (fol. 362–377)—Gregorii Nysseni opera—**fol. 1r–52v Hex**

OLIVIER 2393, 2400.—MINGARELLI (1784) 160.—MIONI (1967) 175 sq.—GNO V (1962) 9 McDONOUGH.—GNO VII/I (1964) XVI MUSURILLO.—FORBES (1855) II.

Codices scholiorum

(57 = *F*) Florentinus Laurentianus Mediceus graecus plutei IV 27—membr., prima pars saec. X, 249 fol., 344 × 232 mm, 2 col., 36 lin.—Basilii Magni et Gregorii Nysseni opera—Bibliothecae Laurentianae datus ab archiepiscopo Ragusiense Ludovico Beccatelli (1501–1572)[18] anno 1569—**fol. 118r, 119r, 128r, 129v, 131r, 133v–134r Scholia Hex** scriptoris ipsius

OLIVIER 995.—BANDINI (1764/1961) 550 sq.—AMAND DE MENDIETA/RUDBERG (1980) 27–29.—FEDWICK II/1 (1996) 138.

(58 = *O*) Oxoniensis Bodleianus Baroccianus graecus 228—membr., saec. X ex. vel saec. XI init. (saec. XII init. COXE), fol. 1–3 et 17–24 chart. addita saec. XIV, 205 fol., 322 × 241 mm, 1 col., 36 lin.—Libanii rhetoris, Basilii Magni authentica et pseudepigraphica, Gregorii Nysseni opera—Universitati Oxoniensi datus a cancellario Gulielmo Herberto tertio comite Pembrochiae[19] mense maii 1629—**fol. 5v–6r, 13r, 14r, 15v–16v Scholia Hex** scriptoris ipsius

[18] Cf. Pius Bonifacius GAMS, Series Episcoporum Ecclesiae Catholicae quotquot innotuerunt a beato Petro Apostolo, Ratisbonae 1873, 414; Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series, vol. III: Saeculum XVI ab anno 1503 complectens, inchoavit Guilelmus VAN GULIK, absolvit Conradus EUBEL, Monasterii 1910, 299.

[19] George Thomas CLARK, The Earls, Earldom and Castle of Pembroke, Tenby 1880; George Edward COKAYNE, The Complete Peerage, or a History of the House of Lords and all its members from the earliest times, revised and much enlarged edited by the late H.A. DOUBLEDAY, Geoffrey H. WHITE and Lord Howard DE WALDEN. Volume X: Oakham to Richmond, London 1945, 412–414; Nicholas TYACKE (ed.), The History of the University of Oxford. Volume IV: Seventeenth-Century Oxford, Oxford 1997, 162, 267, 636, 662, 680, 843.

OLIVIER 1842, 1843, 1844.—COXE (1853/1969) 393 sq.—MADAN/CRASTER (1922) 9.—AMAND DE MENDIETA/RUDBERG (1980) 138–141.—FEDWICK II/1 (1996) 150 sq.

(59 = *V*) Vaticanus graecus 408 (olim 585 usque ad tempus papae Pauli V)—membr., pars altera (?) saec. X, fol. 1–10 addita saec. XIV, fol. 342 additum saec. XV ex. vel saec. XVI init., 345 fol., 262 × 197 mm, 1 col., 30 lin.—Basilii Magni authentica et pseudepigraphica atque Gregorii Nysseni opera—**fol. 12v, 14v Scholia Hex** manus contemporaneae

OLIVIER 794, 831, 844–846.—*Inventarium Vat. gr.* 1–992, vol. I, pp. 215–217.—ALACCIUS/PORTIUS.—PORTIUS (1671).—DEVREESSE (1937) 111 sq.—CANART/PERI (1970) 592.—AMAND DE MENDIETA/RUDBERG (1980) 36 sq.—FEDWICK II/1 (1996) 135 sq.

PRAEFATIO

I. *Die handschriftliche Textüberlieferung*

Gregors Traktat *In Hexaemeron* hat sich in insgesamt 59 Handschriften erhalten. 42 davon bieten den vollständigen Text: Nr. 1, 2, 3 (= Ξ), 5, 6, 7 (= C), 8, 9, 11, 12, 13, 14 (= A), 15, 16, 18 (= Λ), 19, 20, 21, 23, 24 (= J), 26, 28 (= M), 29 (= H), 30, 33 (= B), 34, 36, 40, 41 (= F), 41a, 42, 43, 44 (= Q), 45 (= R), 46, 47 (= Z), 48 (= S), 49 (= V), 50, 52, 54, 56. Bei fünf fehlen, zumeist durch mechanische Verstümmelung der Codices, kleinere Teile des Traktates: Nr. 10 (= X), 22, 25, 51, 55 (= K). Zwölf bewahren lediglich kurze Fragmente: Nr. 4, 17, 27, 29a, 31, 32, 35, 37, 38, 39, 44a, 53. Darüber hinaus dürfte der Codex Escorialensis Λ I 3 den Traktat *In Hexaemeron* enthalten haben. Er ist freilich im Jahre 1671 verbrannt.

Allein 19 der 59 Handschriften stammen aus dem 9. bis 12. Jh.:

9./10. Jh.:	14/A, 33/B, 49/V
10. Jh.:	1, 29/H
10./11. Jh.:	10/X, 11, 31 (Fragment)
11. Jh.:	3/Ξ, 4 (Fragment), 7/C, 55/K
12. Jh.:	18/Λ, 25, 34, 44/Q
12./13. Jh.:	41/F, 45/R, 48/S

Die Codices lassen sich grob in vier Klassen gliedern. Ihre Lesarten sind aber so intensiv miteinander vermischt, daß praktisch jeder mit jedem Sonderfehler teilt. Dieser Befund läßt sich nur dadurch erklären, daß es bereits vor dem 9. Jh. entweder eine Vielzahl von Handschriften und zahlreiche Überlieferungsstufen gegeben hat, oder daß die Überlieferung nicht mechanisch von einem Manuskript zum nächsten vorangeschritten ist, sondern die Kopisten auch mehrere Handschriften konsultiert und selbst philologisch daran gearbeitet haben. Letztere Vermutung scheint insofern naheliegender, als sich Gregors Traktat *In Hexaemeron* im Vergleich zu vielen anderen seiner Werke nur in einer relativ kleinen Zahl von Handschriften erhalten hat und auch in späteren Autoren keine umfangreiche Nachwirkung des Traktates zu erkennen ist. Dies würde wiederum wegen des Themas und der durchaus nicht einfachen Darstel-

lung Gregors einleuchten. Freilich sind diese Rückschlüsse aufgrund der späteren Quellenlage nur mit Vorbehalt auf die unbekannte Situation vor dem 9. Jh. zu übertragen.

Zu Klasse α gehören 13 Handschriften: 1, 7/C, 10/X, 11, 14/A, 22, 24/J, 25, 26, 41a, 49/V, 51, 55/K.

Klasse β weist mit 39 Handschriften den reichsten Überlieferungsbestand auf: 2, 4, 5, 6, 8, 9, 12, 13, 15, 18/Λ, 19, 20, 21, 23, 27, 28/M, 29/H, 30, 31, 33/B, 34–40, 42, 43, 44/Q, 44a, 45/R, 46, 47/Z, 48/S, 50, 52, 53, 56.

Klasse γ besteht nur aus vier Handschriften: 3/Ξ, 16, 32 (Fragment), 41/F.

Die Fragmente *Londinensis* Burney 34 (Nr. 17) und *Neapolitanus* BN II C 32 (Nr. 29a) repräsentieren eigene, von allen anderen Codices verschiedene Überlieferungsklassen (δ bzw. ε oder ς).

Bei *Codex Vaticanus Urbinas graecus* 12 (Nr. 54) schließlich handelt es sich um eine Abschrift der ersten gedruckten Edition des Textes von Aegidius Morel aus dem Jahre 1638. Er kann daher für die Textherstellung unberücksichtigt bleiben.

Darüber hinaus finden sich an den Rändern dreier Handschriften der *Homiliae in Hexaemeron* des älteren Bruders und Vorbildes Gregors, Basilius des Großen von Caesarea, dessen Werk Gregor fortführen will (vgl. §§ 1–6), sieben kleinere Exzerpte aus Gregors *opus*. Diese Exzerpte bestätigen, daß die Zahl der erhaltenen Codices nur einen Teil der Gesamtüberlieferung repräsentieren. Die Scholien I und VI gehören zu Klasse α. Scholion IV weist sowohl Lesarten der Klasse α als auch der Klasse β auf. Die Scholien III und VII enthalten Varianten aller drei Klassen αβγ. Die Lesarten der Scholien II und V stimmen dagegen mit keiner der erhaltenen Handschriften überein. Es gab also zumindest einen fünften (ε), möglicherweise sogar einen sechsten (ς) heute verlorenen Überlieferungsstrang, je nachdem ob die Scholien eine oder mehrere Handschriften kopierten.

17 der 56 Handschriften (1, 3/Ξ, 5, 7/C, 10/X, 11, 14/A, 18/Λ, 28/M, 29/H, 33/B, 34, 41/F, 45/R, 48/S, 49/V, 55/K) und vier Fragmente (4, 17, 29a, 31) lassen sich nicht voneinander ableiten. Da aber die Codices 1, 5, 11 sowie die Fragmente keine eigenen exklusiven Varianten aufweisen, werden nur vierzehn Handschriften, das Fragment Londinensis Burney 34 (Nr. 17) sowie die Scholien zur Herstellung des kritischen Textes herangezogen.

Die deutlichste Trennungslinie zwischen den Klassen findet sich auf S. 51,14–16. Lediglich die Codices der Klasse α weisen dort einen auf unterschiedliche Weise verkürzten Text auf:

51,14–16 (= Migne 97,24–25 = Forbes 54,12–14):
τὸ ἔλαιον διὰ τοῦ πυρὸς ἠλλοιώθη, ἀλλὰ καὶ τὸ τοῦ πυρὸς τοῦ γενομένου ἀπὸ τοῦ ἐλαίου, φησίν, ὑγρὸν

26, 55/K:
τὸ ἔλαιον διὰ τοῦ πυρὸς ὑγρὸν
26:
ἠλλοιώθη bis φησίν ist von zweiter Hand am Rand ergänzt; eine dritte Hand schrieb darüber: γλῶσσα καὶ οὐ κείμενον (vgl. Forbes 54 Anm. k)
55/K:
ἠλλοιώθη bis φησίν über der Zeile von zweiter Hand ergänzt

7/C, 24/J:
τὸ ἔλαιον διὰ τοῦ πυρός, ἀλλὰ καὶ τὸ ὑγρὸν

1, 10/X, 11, 49/V, 51:
τὸ ἔλαιον διὰ τοῦ πυρὸς ἠλλοιώθη, ἀλλὰ καὶ τὸ τοῦ πυρός, ὑγρὸν

22:
τὸ ἔλαιον διὰ τοῦ πυρὸς ἠλλοιώθη, ἀλλὰ καὶ τὸ τοῦ ἐλαίου [del πυρὸς] ὑγρὸν
41a:
τὸ ἔλαιον διὰ τοῦ πυρὸς ἠλλοιώθη, ἀλλὰ καὶ τὸ τοῦ ἐλαίου (e corr) ὑγρὸν

14/A:
τὸ ἔλαιον διὰ τοῦ πυρὸς ἠλλοιώθη, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐλαίου ὑγρὸν

25:
Im *Codex Messanensis* 50 fehlen die Blätter von 44,12 (*inc.* τῶν βορβόρων) bis 58,1 (*expl.* συνήθως); vgl. unten S. LXV.

Franciscus Zinus übersetzte im Jahr 1553: „sed non solum in flammam oleum convertitur, verum etiam post ignem ex olei humiditate ortum aridus cinis efficitur“; Laurentius Sifanus dagegen 1562: „sed non solum in flammam oleum per ignem mutatur, verumetiam fluiditatem ignis, qui ex oleo excitatus fuerat, postquam per ignem transierit, aridus pulvis fit“. In beiden Versionen fehlt das eingeschobene „φησίν“. Zinus übersetzt den Text entweder etwas freier oder folgt einer leicht unterschiedlichen Textvorlage. Beiden liegt aber offenbar der unverkürzte Text vor.

In seiner kritischen Edition aus dem Jahr 1855 übernahm Georges H. Forbes zwar den vollen auch bei Migne abgedruckten Text der Edition Morels von 1638, merkte aber an: „locus valde corruptus. Sif. difficilis certe, sed nihil remedii codices afferunt“.

Auch die erste deutsche Übersetzung aus dem Jahre 1853 (S. 35) folgt dem Migne-Text und übersetzt: „Es wird aber nicht allein das Oel durch das Feuer zu einer Flamme verwandelt, sondern auch die Flüssigkeit des durch das Oel gebildeten Feuers wird nach dem Feuer trockener Staub“.

Die von Claudio Moreschini 1992 angefertigte italienische Übersetzung des Werkes läßt den Text ab Kap. 36 (49,3 *inc.* ἀλλ') bis zum zweiten Abschnitt von Kap. 74 (80,16 *expl.* δυνάμεων) aus.

Franz Xaver Risch läßt in seiner deutschen Übersetzung aus dem Jahr 1999 (S. 209 Anm. 288) unter Berufung auf die Notiz in *Codex Monacensis graecus* 23 (Nr. 26), daß es sich bei den Worten τὸ τοῦ πυρὸς τοῦ γενομένου ἀπὸ τοῦ ἐλαίου, φησίν, ὑγρὸν um eine Glosse handele, diesen Satzteil aus, verändert aber seine Abgrenzung. Am Anfang behält er das Verb ἠλλοιώθη bei und streicht dafür am Ende das Adjektiv ὑγρὸν. Sonst würde „der vorhergehende Satzteil sinnlos". Es bleibt der verkürzte Text: „Aber nicht nur in eine Flamme wird das Öl durch das Feuer verändert, sondern es entsteht auch nach dem Feuer trockene Asche".

Was bedeutet diese Auslassung, und wie kommt sie zustande? Die Anmerkung dritter Hand im Cod. Monac. gr. 23, es handele sich bei der am Rand des Seitenspiegels stehenden Ergänzung um eine Glosse, ist aufgrund der textlichen Schwierigkeit und ihrer Position verständlich. Dann müßte sie aber bereits vor dem 9. Jh. in den Text eingedrungen sein, sonst läßt sich die—wenn auch kürzere—Textergänzung in *Codex Vaticanus graecus* 2066 (Nr. 49/V) nicht erklären. Die Alternativen dazu wären:

a) Es handelt sich um den ursprünglichen, kompliziert konstruierten und daher schwer verständlichen Text.
b) Der Text wurde schon vor dem 9. Jh. in einer Weise korrumpiert, daß zwar alle—gebildeten—Schreiber der Codices der Klasse α seine Fehlerhaftigkeit bemerkten, keiner aber eine eindeutig überzeugende Emendation fand.

Da die vorliegenden Handschriften keine Basis für eine Entscheidung zwischen den drei Alternativen „Glosse—korrekter Text—korrumpierter Text" bieten und auch heute keine eindeutig überzeugende Lösung des Textproblems ins Auge fällt, wird man wohl den bisher überlieferten Langtext beibehalten müssen. Er würde dann bedeuten: „Aber es wird nicht nur das Öl durch das Feuer in eine Flamme verwandelt, sondern auch das Feuchte des Feuers, das aus dem Öl entsteht, heißt es, wird nach dem Feuer zu trockener Asche." Der Sinn dieses Satzes korrespondiert gut mit Gregors Auffassung in Kap. 5 (12,18–22), daß das Feuer von Wasser gespeist werde, dabei aber nichts von der feuchten Substanz verloren gehe. Die Feuchtigkeit, in die das Feuer das Öl umwandelt, wird also nur getrocknet, nicht verbraucht; ihre Substanz bleibt als Asche übrig.

A. *Die Codices der Klasse α*

1. *Die Codices der Familie V*

V Codex Vaticanus graecus 2066, 9./10. Jh., fol. 269r–299r
A Codex Ianuensis Bibliothecae Franzoniae graecus 17, 9./10. Jh., fol. 159r–208r
1 Codex Atheniensis graecus Benaki 10, 10. Jh., fol. 195r–226r
11 Codex Florentinus Laurentianus Mediceus graecus plutei VI 17, 10./11. Jh., fol. 175r–189r
K Codex Venetus Marcianus graecus 67, 11. Jh., fol. 414v–432v
C Codex Cantabrigiensis collegii Trinitatis 197 (B.9.1), 11. Jh., fol. 162v–184v
X Codex Florentinus Laurentianus Mediceus graecus plutei IV 18, 10./11. Jh., fol. 219v–263v
J Codex Mediolanensis Ambrosianus graecus 515, 15. Jh., fol. 185r–236r

Die acht Codices der Familie V weisen so viele gemeinsame exklusive Sonderfehler auf, daß kein Zweifel daran bestehen kann, daß sie eng miteinander verwandt sind, auch wenn in keinem Fall eine direkte Abhängigkeit voneinander oder von einem unmittelbar gemeinsamen Ursprungscodex nachweisbar ist. Auf welchen gemeinsamen Ursprung sie zurückgehen und wie weit dieser zurückliegt, läßt sich nicht präzise bestimmen.

Die verwandtschaftlichen Beziehungen der Familie V lassen sich mit drei konzentrischen Kreisen beschreiben. Die Codices 1, 11, K und C bilden den innersten, am engsten zusammengehörigen Kern. Im ersten Viertel des Traktates (5,1–25,6) sind K und C durch insgesamt 66 Sonderfehler verbunden. Die beiden Codices 1 und 11 dürfen für die Textherstellung unberücksichtigt bleiben, weil sie keine von K und C abweichenden Varianten enthalten, während dies umgekehrt der Fall ist. Die Codices V und A bilden den ersten äußeren Kreis; sie teilen 35 der 66 Sonderfehler von K und C. J verbinden dagegen nur 18 Sonderfehler mit VAKC, und im ersten Viertel des Traktates haben alle sechs Codices VAKCXJ lediglich fünf exklusive Varianten gemeinsam (8,4.8; 10,11; 15,10; 18,3). Zwar summieren sich die gemeinsamen Abweichungen aller sechs Handschriften im Verlauf des Traktates auf insgesamt 74 Stellen, die Grundstruktur des Verhältnisses der Codices zueinander bleibt aber unverändert. Die Codices X und J bilden den zweiten, äußeren Kreis, worin X das von allen am weitesten entfernt stehende Familienmitglied ist.

Darüber hinaus weisen alle sechs Handschriften ihre je eigenen exklusiven Sonderfehler auf, die sie voneinander unterscheiden, sowie Varianten, die sie im einzelnen miteinander verbinden. Sie alle bestätigen aber die grundlegende Verwandtschaftsstruktur. Im ersten Viertel des Traktates ergeben sich folgende Summen von Permutationen:

VA	51		CV	45	
VK	49		CA	48	
VC	45		CK	86	
VJ	30		CJ	33	
VX	9	(Summe V: 184)	CX	11	(Summe C: 223)
AV	51		JV	30	
AK	51		JA	29	
AC	48		JK	33	
AJ	29		JC	33	
AX	8	(Summe A: 187)	JX	8	(Summe J: 133)
KV	49		XV	9	
KA	51		XA	8	
KC	86		XK	11	
KJ	33		XC	11	
KX	11	(Summe K: 230)	XJ	8	(Summe X: 47)

Die einzelnen Handschriften der Familie V weisen folgende Charakteristika auf:

V ist zweifellos der älteste aller Codices, da er als einziger in Majuskeln geschrieben ist. Werner Jaeger hat ihn eingehend untersucht (vgl. Traditio 5 [1947] 79–102). Er ist in einer klaren und eleganten Hand verfaßt und weist nur äußerst selten Verbesserungen auf sowie eine einzige Marginalie (fol. 289^v zu 61,10 ναστὸν): „μεστὸν πλήρη μὴ ἔχον ὑπὸ κοῦφό τι".

Der Schreiber des Codex A erweist sich als wenig gebildet und nicht sehr sorgfältig. Auf fast jeder Seite korrigierte eine zweite Hand zahlreiche Fehler, zumeist Hörfehler, die belegen, daß der Schreiber den Text durch Diktat, nicht durch Abschrift der Vorlage kopierte. Da er der griechischen Sprache nicht vollkommen mächtig war, versteht er den Sinn mancher Worte nicht recht und schreibt sie daher so, wie sie klingen; z. B. 59,11: φλογώδει γενόμενος: φλογῷ διαγινόμενος A^1.

Die Verbesserungen, die die zweite Hand vornimmt, zeigen, daß diese nach einer anderen Vorlage korrigiert als wonach A^1 den Text kopiert hat; z. B.

60,2:	ἀφανέστερον A^1	ἀνωφερέστερον A^2XB^3F
60,18:	ἐπειδὴ ὅλον VA^1KCJ	ἐπίδηλον A^2

Bei Korrektor A^2 handelt es sich um einen guten Kenner der griechischen Sprache, der den Sinn des Textes einwandfrei verstand, wie z. B. aus 81,7 hervorgeht. Während die Codices VAKCJ dort vor dem Substantiv κατάστασιν das Adjektiv νοητὴν auslassen, erkennt A^2 die Lücke und konjiziert sinngemäß ἄνω.

Codex K weist nur ganz wenige nachträgliche Verbesserungen bzw. Ergänzungen auf: 16,6; 51,15–16; 55,13–15; 78,9 und 81,10. Auffällig und für den Zusammenhang mit Codex B^2 signifikant ist aber ein großes Scholion auf fol. 429^r (68,12–70,5), das drei Ränder (oben, unten, rechts) ausfüllt und das K schon aus seiner Vorlage übernommen haben muß, weil er dafür eigens den Textspiegel dieser Seite von 38 auf 28 Zeilen reduziert. Leider ist der rechte Rand des Codex K bestoßen oder beschnitten, jedenfalls sind jeweils der oder die letzten Buchstaben einer Zeile auf der Photographie nicht sichtbar. Dadurch, daß ein Korrektor dasselbe Scholion an die Ränder der fol. 258^v und 259^r des Codex B (Nr. 33) eingetragen hat, lassen sich aber die Lücken weitgehend schließen, wenn auch auf den Photos von B nicht alles eindeutig zu entziffern ist. Vor allem ist die erste Zeile des Scholion am oberen Rand von fol. 259^r nicht lesbar. Die wenigen *variae lectiones* werden in runden Klammern notiert ( ), die Ergänzungen nicht lesbarer Buchstaben, wie üblich, in eckigen Klammern [ ]. Die Zeichensetzung der Manuskripte wurde beibehalten.

+ μὴ νομίζε ὁ ἀναγινώσκων ὅτι οὕτω ταῦτα ἔχειν δογματίζων καὶ διϊσχυριζόμενος ταύτας ἀνακινεῖ τὰς ἐννοίας τῶν λόγων ὁ ἅγιος ὁ ὄντως γρήγορος νοῦς καὶ θεωρητικώτατος ἅμα καὶ διαβατικώτατος καὶ θεωλογικώτατος· ἀλλ' ἵνα μὴ δίκην ἀλόγων ζώων τὴν κτίσιν ὁρῶντες ἁπλῶς οὑτωσὶ καὶ ὡς ἔτυχεν· ὡς οὐδέν τε μέγα ταύτην οὐ διὰ θαύματος ἄγωμεν. ἀλλὰ φύσεως ἀκολουθίαν μανθάνοντες· καὶ οὕτως ἢ οὕτως διεξάγεσθαι ταύτην ἀναλογιζόμενοι. εἶτα τὰ προσιστάμενα εὑρίσκ[ομεν] ἀνακύπτοντα ἐκ τοῦ ταῦτα ἐρεώμενα εὑρίσκεσθαι ἀκατάληπτα καὶ ἀνεξιχνίαστα καὶ τὸν δημιουργὸν ἀναλόγως ἀπερινόητον καὶ ἀκατάληπτον καὶ τὴν φύσιν καὶ τὴν βουλὴν καὶ τὴν δύναμιν καὶ εἴποιμεν ἂν ἁρμοδίως ἐθαυμάσθη ἡ γνῶσίς σου ἐξ ἡμῶν ἐκραταιώθη οὐ μὲν δυνώμεθα πρὸς αὐτὴν καὶ ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου κύριε καὶ ὁ εἰπὼν ἐξ ἀρχῆς καὶ ἐγένετο εἶπεν καὶ οὐκ ἐπιλείπουσιν οὔτε μὲν πλεονάζουσιν· εἰ μή τις ἄν ποτε οἰκονομίαν οὕτως ἢ οὕτω ποιῆσαν συμφερόντως καὶ οἷς μόνος ἐκεῖνος οἶδε λόγου κράτος· ἐπεὶ εἰ ἐκ τῆς γῆς τὴν νοτίδα δώσομεν ἐκ δὲ τῆς νοτίδος τοὺς ποταμοὺς καὶ λίμνας ἐκ δὲ τοῦτο τὰς βροχὰς τὸ ἐπὶ τοῦ κατακλυσμοῦ ὕδωρ. μικροῦ δεῖν πάντα· καὶ τὸ ἀέριον πληρῶσαν τόπον· μὴ ὅτι γε τὴν γῆν ἅπ[ασαν]· καὶ ποταμοὺς καὶ λίμνας καὶ θαλάσσας, ὑψωθεὶς ἐπάνω τῶν ὑψηλῶν ὄρεα πεντεκαίδεκα πήχει πόθεν εἴπωμεν ἀναδοθῆναι· εἰ ἀκο-

λουθίαι τὴν φύσιν γίνεσθαι εἴπωμεν πᾶσαν ἀνέδωκε τὴν νοτίδα· καὶ εἰ τοῦτο ὤφειλε παντελῶς (B: πάντως) καταλειφθῆναι ξηρά· νῦν δὲ μᾶλλον τεναγώδης καὶ τὸ ὅλον ἰλυώδης καὶ πηλὸς ἐγένετο· πῶς οὖν καὶ αὐτὴ ἑαυτῆς ὑγρότερα καὶ πηλωδεστέρα γέγονε· καὶ τὸν ἀέριον τόπον ἐπλήρωσε· εἰ μήπου καὶ ὁ λέβης προυπάρχων ἥμισυς τοῦ ὕδατος μετὰ τὸ ἐκκαῆναι ἐξατμιζόμενος τῆι τοῦ πυρὸς θέρμηι μᾶλλον πλήρης γίνεται. καὶ πληροῖ καὶ ἑτέρους κενοὺς ὕδατος μένων πλήρης καὶ αὐτός· οὐκ ἔχει ταῦτα λόγον, οὐκ ἔχει ἀκολουθίαι φύσεως. θεὸς οὐ δουλεύει· μόνος ὁ ταῦτα ποιῶν οἶδε (B: ᾔδεν) αὐτῶν καὶ τοὺς λόγους· τίς γὰρ ἔγνω νοῦν (B: ἔγνων οὖν) κυρίου· ἢ τίς σύμβουλος αὐτοῦ ἐγένετο· ‖ *inc.* fol. 259^{r} ‖ ἢ οὐκ αὐτός ἐστιν ὁ διὰ λαίλα καὶ νέφους τῷ ἰὼβ χρηματίζων ὅς εἶπε πρὸς αὐτόν· ὅτι τίς ὁ τίκτων βόλους δρόσου· ἐν ποίαι δὲ γῆι αὐλίζεται τὸ φῶς καὶ τἆλλα ὅταν θεόπνευστον ἐκείνην ἐπιὼν εὑρήσει γραφὴν ἐν ἧι μηδὲν κατὰ ἀκολουθίαν φύσεως ἢ ὡς δύναται κἂν ἐπὶ λογισμῷ λαμβάνει ἀνθρώπου διάνοια τῶν ὑπὸ θεοῦ γινομένων ἁπάντων διδαχθήσεται γίνεσθαι. ἀλλὰ μὴ ὡς προπετὴς μεμφθείην οἷα τοῖς ἀνεφίκεται ἐφιεὶς ἐμαυτὸν καὶ τὸν τοῦ ἁγίου σκοπὸν διερμηνεύειν πειρώμενος· ὁ τοσούτων τῶν αὐτοῦ θείων θεωρημάτων ἀπολειπόμενος, ὅσον αὐτὸς θεοῦ καὶ τοῦ πρώτου κατὰ φύσιν νοὸς· οὐ γὰρ ὡς αὐτὸς τοῦτο νοήσας φημί· ἀλλ᾽ οἷς αὐτὸς εἶπεν ἀρχόμενος τοῦ λόγου τοῦτ᾽ ἐστοχασάμην· ἔφη γὰρ ὅτι οὐ δογματίζων δὲ ταῦτα φημὶ· τῶι δὲ θεῶι ἡμῶν ἡ δόξα εἰς (K: ἐχ) τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν.

Für das besonders enge Verhältnis der Codices K und C ist über die oben aufgelisteten zahlreichen gemeinsamen exklusiven Sonderfehler hinaus (vgl. S. LIX–LX) besonders eine Einfügung auf S. 34,4 bzw. 9 aufschlußreich. Auf S. 34,9 liest V „καὶ τῇ γενέσει" statt „καὶ τῇ γεύσει". K fügt diese *varia lectio* zusätzlich ein: „καὶ τῇ γενέσει καὶ τῇ γεύσει", während C „καὶ τῆι γενέσει" bei 34,4 zwischen „μένειν" und „ἀμείωτον" einschiebt.

Diese Fehler sind, wie Hadwig Hörner in ihren Kollationsnotizen bemerkt, nur dadurch zu erklären, daß beide Handschriften auf einen gemeinsamen Codex zurückgehen, der am Rand die *varia lectio* aus V notiert hatte. Während C sie an falscher Stelle einordnete, erkannte der Schreiber von K zwar den korrekten Ort, nicht aber, daß es sich nicht um eine Textergänzung, sondern eine *varia lectio* handelte. Diese Einfügung wird später noch bei der Bestimmung des Verwandtschaftsverhältnisses mit Codex Nr. 33 (B^{2}) eine wichtige Rolle spielen (vgl. u. S. LXXI).

Darüber hinaus erweist die fehlerhafte Einordnung durch C, daß in seiner Vorlage „καὶ τῆι γενέσει" am Rande gestanden haben muß. Für K ist dies nicht nachweisbar. Da auch die Variante im fortlaufenden Text steht, hat möglicherweise nicht K, sondern bereits seine Vorlage den Verdoppelungsfehler begangen. Es ist daher nicht zu klären, ob K und C von demselben Codex abhängen oder über einen weiter

entfernten gemeinsamen Vorfahren. Die übrigen Unterschiede beider Handschriften legen eher das Letztere nahe.

Eine zweite Lücke ist für das enge Verhältnis von K und C signifikant. Bei 47,9–10 lassen K und C als einzige Handschriften die Zeile „τὸν ἀέρα τρόπον τινὰ λεπτότητι καὶ πρότερον φανεροῦσθαι" aus. Eine solche Auslassung läßt üblicherweise eine direkte Abhängigkeit von derselben Vorlage vermuten. Andere Sonderfehler von C gegen K widersprechen freilich dieser Schlußfolgerung, z. B. 50,4: ἀναφυομένων C, ἀναθυμιωμένων K. Man wird es also bei der Feststellung belassen müssen, daß K und C am engsten von allen Codices der Familie V angehören, aber wohl nicht direkte Kopien derselben Vorlage darstellen.

Die Codices K und X enthalten den Text von *Hex* nur am Ende verstümmelt. In K beschließt *Hex* die Handschrift. Die letzte Seite (fol. 432^{v}) ist voll beschrieben; der Text bricht mitten im Satz mit dem Wort ἐπεξιέναι ab (83,18). Die Verkürzung des Textes dürfte also durch den mechanischen Verlust der letzten Seite(n) verursacht sein.

Auch in X steht *Hex* am Ende der Handschrift und schließt auf Zeile 21 mit dem Wort συναγορεύειν (84,13). Damit ist der Seitenspiegel ganz ausgefüllt. Ob freilich der Codex verstümmelt ist oder die Abschrift damit vorsätzlich endete, ist nicht eindeutig zu entscheiden. Auffällig ist nämlich, daß Zeile 21 nicht vollständig gefüllt wurde, so daß es eher scheint, als ob damit die Vorlage des Kopisten zu Ende gewesen sei.

Codex X hatte ebenso wie A keinen sehr sorgfältigen Kopisten. Viele seiner Eigenfehler zeigen seine mangelnde Sorgfalt und Sprachkenntnis. Er übersieht und läßt vieles aus, was in seiner Vorlage gestanden haben dürfte. An anderen Stellen scheint er den Text einfach nicht zu verstehen, wie z. B. 46,4: πλήρη οὖσαν X, πλημμύρουσαν *ceteri*.

Auf fol. 219^{v}–221^{r} (Anfang bis 9,13 λέγεται) sind alle Akzente doppelt gesetzt (nachgezogen?). Auf fol. 233^{v}–234^{r} (32,15 *inc.* τῶν εἰρημένων—34,10 *expl.* τινα) sind am inneren Buchfalz, wohl durch einen Wasserschaden, eine Reihe von Buchstaben unleserlich bzw. nur schwer lesbar. An zahlreichen Stellen hat eine jüngere Hand die verblichenen Schriftzüge nachgezogen und dabei iotazistische Fehler eingetragen. Außerdem ersetzt X des öfteren die Adverbialendung -ως durch das Neutrum -ον:

6,4; 83,16:	ὑπεναντίον
12,17; 19,2; 37,12:	ἀναγκαῖον
17,18:	ἀλλότριον

23,16:	δυνατὸν
31,9; 56,3:	ἀκόλουθον
62,13:	εὔκαιρον

Den Schreiber des Codex J charakterisierte Hadwig Hörner (GNO.S CXVI–CXVII) als „wenig kenntnisreich in der griechischen Sprache“, der u.a. zahlreiche Iotazismen begehe. Der Verfasser der Vorlage sei dagegen ein Gelehrter gewesen, der an zahlreichen Stellen eigene Einfügungen bzw. Veränderungen von Artikeln und Partikeln vorgenommen habe, mit der Absicht, den Text sprachlich aufzuwerten. Diese Einschätzung bestätigt auch die Kopie des Traktates *In Hexaemeron*. Der Schreiber hat Schwierigkeiten mit Längen und Kürzen, Spiritus und Akzenten, Iotazismen und Buchstabenvertauschungen. Er verwechselt häufig ο und ω ohne Rücksicht auf den Sinn (z.B. 64,19–65,1: τῶν ... ἀκόλουθον) und vertauscht beim Infinitiv Aorist Passiv praktisch durchgehend η mit ει (-ῆσθαι statt -εῖσθαι). Dann ist meist auch der Akzent falsch: -ήσθαι. Seine Iotazismen sind zahlreich. In 35,16 τῷ πνεύματι statt τῷ ἐν πνεύματι dringt dagegen, wie Hadwig Hörner treffend beobachtete, die philologisch verbessernde Hand der Vorlage durch. Einige Male läßt J beim Seitenübergang von *recto* zu *verso* etwas aus, was ein Korrektor am unteren Rand ergänzt: 188ʳ, 200ʳ, 201ʳ, 212ʳ, 213ʳ, 214ʳ, 224ʳ, 225ʳ, 229ʳ, 230ʳ, 234ʳ. Davon abgesehen ist der Text aber nicht unzuverlässiger oder mit wesentlich mehr Fehlern behaftet als andere Kopien. Die Schrift ist sauber.

Die Vorlage von J hängt mit dem korrigiertem Codex C² zusammen, wie sich u.a. aus 52,10 ergibt: ἐνέργειας: εὐεργεσίας VAKC¹ ἐργασίας C²J. Die oben (S. LXIII) besprochene Textlücke und die Varianten auf S. 35,11–17 weisen auf die weiteren Verwandten der Klasse α hin:

Text

11 ... τῶν ὀνομάτων κοινωνίᾳ ἄμικτος
12 ἦν ἡ φύσις, ἐν τῷ εἰπεῖν, οὐχ ὅτι ἐγένετο ὑποκάτω ἢ ὑπεράνω
13 τοῦ στερεώματος, ἀλλ' Ὃ ἦν ὑποκάτω τοῦ στερεώματος καὶ
14 ὃ ἦν ὑπεράνω τοῦ στερεώματος. εἰ δὲ τὸ μὲν εὐθὺς ἐν ζόφῳ
15 πρὸς τὴν κάτω θέσιν ἀπεωσμένον ἐστί, τὸ δὲ οὐκ ἐν ζόφῳ—ἐν
16 φωτὶ γὰρ πάντως ἐστὶ τὸ ἐν πνεύματι θεοῦ καὶ τοῦ ζόφου κε-
17 χώρισται-, ἅμα δὲ καὶ ὑπεράνω ...

Variae lectiones

11	ἄμικτος: σύμμικτος	X, 22, 25, 51
13–14	Ὃ ἦν ad στερεώματος	om V
	ἀλλ' Ὃ ἦν ὑποκάτω: καὶ ὃ ἦν ὑπεράνω	A, 9, 11, 40
	ἀλλ' Ὃ ἦν ad στερεώματος om (Haplographie)	KC, 1, 22, 51

	ἀλλ' ὅτι ὃ ἦν	XJ, 25
14	εἰ δὲ: ἤδη	X, 22, 25, 51
15	ἐστί: ἦν	X, 22, 25, 51
16	τὸ: τῷ	C, 51
16–17	κεχώρισθαι	VK, 11

Nach diesem Befund scheinen die Codices 9, 22, 25, 40 und 51 zur Klasse α zu gehören bzw. ihr nahezustehen. Diese Vermutung werden die weiteren Untersuchungen für 22, 25 und 51 bestätigen. 9 und 40 gehören dagegen zur Klasse β. Diese und andere Gemeinsamkeiten deuten jedoch auf eine Verbindung zwischen X und der Quelle der Familie Q hin, zu der 9 und 40 gehören.

2. *Ein Apographon des Codex K*

26 Codex Monacensis graecus 23, anno 1552, fol. 216ʳ–243ᵛ

Werner Jaeger stellte für Gregors Traktat *De perfectione* fest, daß Monac. gr. 23 ein Apographon von Venet. Marc. gr. 67 sei (GNO VIII/I 158–160). Martin Henniges folgte in seinen Kollationsnotizen für *Hex* diesem Urteil, während es Gunter Heil für *De mortuis* ablehnte (GNO IX 17–18). Die Kollationen bestätigen für *Hex* die Auffassung von Martin Henniges. Monac. gr. 23 folgt in seinen Lesarten ausnahmslos Venet. Marc. gr. 67.

3. *Die von X abhängigen Codices*

25 Codex Messanensis 50, 12. Jh., fol. 32ʳ–63ᵛ
51 Codex Vaticanus Ottobonianus graecus 167, 15. Jh., fol. 37ʳ–50ᵛ
41a Codex Parisinus Supplementum graecus 1325, a. 1479, fol. 1ʳ–21ᵛ, 30ʳ⁻ᵛ, 22ʳ–26ʳ
22 Codex Matritensis 4806, 15./16. Jh., fol. 127ʳ–151ᵛ

Die Handschriften 22, 25, 41a und 51 ließen bereits oben ihre Mitgliedschaft zur Klasse α vermuten. Die Codices 22, 25 und 51 sind dabei zusammen mit K und X die einzigen Manuskripte, die den Text von *Hex* nur verstümmelt enthalten.

Der *Codex Messanensis* 50 weist zwei Textlücken auf, die mechanisch durch Ausfall zweier Quaternionen zwischen fol. 39ᵛ und 40ʳ sowie 47ᵛ und 48ʳ entstanden sind: 18,12 (*inc.* ὀφθαλμῷ) bis 31,9 (*expl.* γέγρα-) und 44,12 (*inc.* τῶν βορβόρων) bis 58,1 (*expl.* συνήθως).

Vaticanus Ottobonianus graecus 167 enthält *Hex* von Anfang bis 64,15 (*expl.* ἐξίσταται [cett ἐξήτασται]). Der Kopist beendet die Abschrift vorsätzlich,

aller Wahrscheinlichkeit nach weil seine Vorlage dort endete. Während nämlich der Seitenspiegel durchgehend 33 Zeilen lang ist, verengt der Kopist den Zeilenabstand auf fol. 50ᵛ von Anfang an so, daß in denselben Seitenspiegel 36 Zeilen passen. Die Worte der letzten Zeile, die diese nicht ganz ausfüllen, sind zudem optisch gefällig zentriert. Eine andere Hand fügte am Ende der Zeile hinzu: τέλος.

In *Matritensis* 4806 ist durch einen Bindefehler die Reihenfolge des Textes durcheinandergebracht worden:

Fol. 150ᵛ endet mit 55,11 τοῦ ὕδατος.

Fol. 151ʳ⁻ᵛ enthält den Text von 62,15 [ἀ-]νεπαίσθητος bis 64,2 μεταβαλλούσης.

Fol. 152ʳ–153ᵛ bieten den Text von 57,16 φύσεως bis 62,15 τρόπον ἀ[-νεπαίσθητος].

Fol. 154ʳ⁻ᵛ ergänzt schließlich das fehlende Stück 55,11 ἡ ἅλμη bis 57,16 τοῦ ὑπερκειμένου ἀέρος (cett ὄρος).

Da auf fol. 151ᵛ der Text in der Mitte der achten Zeile mitten im Satz mit dem Wort μεταβαλλούσης (64,2) endet und der Rest der Seite unbeschrieben blieb, muß man davon ausgehen, daß damit auch die Vorlage des Kopisten endete.

Parisinus Supplementum graecus 1325 ist die einzige Codex dieser Gruppe, der den Text *In Hexaemeron* vollständig bietet. Allerdings hat sich auch hier ein Bindefehler eingeschlichen. Zwischen fol. 21ᵛ und 22ʳ fehlt der Text von 69,5 (*inc.* χειμάρρους) bis 72,9 (*expl.* οὖσι). Das fehlende Blatt folgt als fol. 30ʳ⁻ᵛ. Eine spätere Hand schrieb an den unteren Rand von fol. 30ᵛ „σοφίαν", das auf fol. 22ʳ den Text korrekt fortsetzende Wort.

Die fünf Manuskripte X, 22, 25, 41a und 51 weisen folgende Auswahl an exklusiven Sonderfehlern auf:

5,5:	ὧν: οἷς
6,4:	ὑπεναντίως: ὑπεναντίον
	ἐπέταξας, Matr. 4806 corr ex ὑπέταξας (Verbindung zu Matritensis 4852, das allein von den übrigen Mss. ὑπέταξας hat?)
6,7:	om εἰς τὸ προκείμενον
6,12:	om καὶ κάλλει καὶ ποικιλίᾳ καὶ σχήματι
35,11:	ἄμικτος: σύμμικτος
35,14:	εἰ δὲ: ἤδη
35,15:	ἐστί: ἦν [44a om πρὸς ad ζόφῳ haplographiae causa]

Hadwig Hörner (GNO.S XII) nahm an, daß Flor. Laur. IV 18 ein Apographon von Mess. 50 sei. In der Tat weist folgende signifikante Auswahl von nur ihnen gemeinsamen Sonderfehlern nach, daß es sich um voneinander abhängige Apographa handeln muß:

80,22:	διεκρίθη: συνεκρίθη
81,2:	εἶδε: ἴδε
81,5:	ὁ: ὅτι ὁ
81,8 app:	ἀκριβῶς: ἀκριβείας
82,3:	om καὶ
82,7–8:	διαπορεύονται: πορεύονται
82,13:	ὃ: τὸ
82,15:	οὖν: νῦν

Auslassungen in Mess. 50 zeigen aber, daß Flor. Laur. IV 18 der Ursprungscodex sein muß, was auch die Chronologie der beiden Manuskripte bestätigt:

61,2:	Mess. om τῶν, habet Vat. Ottobon. 167
62,19:	Mess. om ἐν ante παντὶ, habet Vat. Ottobon. 167
73,11:	Mess. om τῷ
74,7:	Mess. om τε
82,8:	Mess om καὶ

Auch *Codex Parisinus Supplementum graecus* 1325 ist zweifellos ein Apographon von X, nicht aber ein *Apographon apographi* von *Messanensis* 50. Er weist nämlich ebenfalls alle Sonderfehler auf, die X und Mess. 50 exklusiv verbinden, nicht aber die Auslassungen, die Mess. 50 gegenüber X begeht. Nur bei 81,2 schreibt er εἶδε statt ἴδε, was aber ohne weiteres als persönliche Eigenheit des Kopisten erklärt werden kann wie auch alle anderen Eigenfehler:

82,1:	om καὶ γὰρ
82,7:	ἔντος: ἐν τὸ
	ἀστέρων: ἄστρων
82,10:	δὲ: γὰρ

Diesen Befund bestätigt eine Bemerkung des Kopisten Athanasius Calceofilus auf fol. 142ʳ⁻ᵛ, wo er mitteilt, daß er von einem sehr alten Codex abschreibe (vgl. Astruc/Concasty 626). *Codex Laurentianus* IV 18 (= X) datiert aus dem 10. oder 11. Jahrhundert.

Vat. Ottobon. 167 und Matrit. 4806 hängen ihrerseits ebenfalls nicht über Mess. 50 von Flor. Laur. IV 18 ab, sondern sind eigene Überlieferungswege gegangen, wobei Vat. Ottobon. 167 Flor. Laur. IV 18 sehr viel näher steht als Matrit. 4806. Die beiden gegen Flor. Laur. IV 18 und Mess. 50 gemeinsamen Sonderfehler lassen auf ein gemeinsames Urmanuskript schließen; die Eigenfehler, die Matrit. 4806 allein gegen die

anderen drei aufweist, auf mindestens eine dazwischenliegende Handschrift:

5 Tit Flor. Laur. IV 18, Mess. 50 und Vat. Ottobon. 167 identisch; Matrit. 4806 ergänzt/läßt aus (fett hervorgehoben): τοῦ **ἁγίου καὶ** μακαρίου … νύσης: **ζήτησις καὶ ἀπόκρισις** εἰς … καὶ (**om ἀπολογία**) ὑπὲρ … αὐτοῦ
6,11: δὲ: μὲν Vat. Ottobon. 167
11,9–11: Flor. Laur. IV 18 wie krit. Text (= Migne/Forbes), ergänzt aber πρόσταγμα bis ἄνευ am Rand; Matrit. 4806 und Mess. 50 wie krit. Text (= Migne/Forbes). Vat. Ottobon. 167 om φῶς ἀναμένει
11,10: Matrit. 4806, Mess. 50 und Vat. Ottobon. 167 lassen προστάγματος aus gegen Flor. Laur. IV 18
35,11: ὀνομάτων: νοημάτων Vat. Ottobon. 167
35,12: οὐχ om Matrit. 4806
ἢ ὑπεράνω om Flor. Laur. IV 18, sed sscr in marg; om Matrit 4806 et Vat. Ottobon. 167; Mess. 50: ἢ ὑπὲρ ἄνω
35,13–14: ἀλλ' ad στερεώματος om Matrit. 4806 et Vat. Ottobon. 167
ἀλλ' ὅτι ὃ Flor. Laur. IV 18 et Mess. 50
καὶ ad στερεώματος om Flor. Laur. IV 18 et Mess. 50
35,16: post ἐστί add καὶ ἐκεῖνο τὸ ὕδωρ Matrit. 4806
τὸ: τῶ (sic) Vat. Ottobon. 167

Emmanuel Amand de Mendieta und Stig Y. Rudberg (S. 194–219) faßten für die Hexaemeron-Homilien des Basilius die Codices *Ianuensis Bibliothecae Franzonianae graecus* 17 (Nr. 14/A), *Florentinus Laurentianus Mediceus graecus plutei* IV 18 (Nr. 10/X), *Matritensis* 4806 (Nr. 22) und *Mediolanensis Ambrosianus graecus* 515 (Nr. 24) in eine zusammengehörige Gruppe. Sie stellten dabei ebenfalls eine besondere Nähe von Flor. Laur. Med. gr. plut. IV 18 (Nr. 10/X) und Matr. 4806 (Nr. 22) fest. X sei dabei als Apographon von Ian. Bibl. Franz. gr. 17 (Nr. 14/A) einzustufen (S. 197).

De Mendietas/Rudbergs Schlußfolgerungen bestätigen sich bei Gregors *In Hexaemeron* nur hinsichtlich der Verwandtschaft von X mit Matr. 4806. Die vollständige Kollation der Handschriften A und X im kritischen Apparat beweisen, daß X zwar zu derselben Klasse wie A gehört, aber kein Apographon davon ist. Auch die Zugehörigkeit von Mediol. Ambr. gr. 515 (Nr. 24) zu dieser Gruppe läßt sich nicht nachweisen.

B. *Die Codices der Klasse β*

1. *Die ältesten Codices*

B Codex Parisinus Coslinianus 253, 9./10. Jh., fol. 230^{r}–266^{r}
H Codex Mosquensis Universitatis graecus 1, 10. Jh., fol. 154^{r}–187^{v}
34 Codex Parisinus graecus 479, 12. Jh., fol. 141^{r}–171^{v}
S Codex Vaticanus graecus 1907, 12./13. Jh., fol. 62^{r}–67^{v}
Λ Codex Londinensis Musei Britannici graecus Old Royal 16 D I, 12. Jh., fol. 181^{v}–200^{r}
R Codex Vaticanus graecus 405, 12./13. Jh., fol. 205^{r}–229^{v}
M Codex Monacensis graecus 192, 13./14. Jh., fol. 81^{r}–111^{v}

Klasse β repräsentiert den breitesten Überlieferungsstrom. Zu ihr zählen zunächst im Ausschlußverfahren alle Handschriften, die nicht zu den Klassen α oder γ gehören. Es lassen sich nämlich in Klasse β zwar weitere Unterfamilien erkennen, aber keine weitere Klasse abgrenzen. Die Codices sind aber durch eine genügende Anzahl von exklusiven Sonderfehlern verbunden, wenn auch Klasse β nicht so präzise definiert werden kann wie die Klassen α und γ.

Nur ein einziger Sonderfehler im ganzen Traktat verbindet alle sieben Handschriften und grenzt sie eindeutig von den Handschriften der Klasse α ab, nicht aber von der Klasse γ, die diesen speziellen Sonderfehler ebenfalls aufweist:

10,9: οὗτοι BHSΛRM(34) ΞF om X: οἳ VAKCJ

Die sieben ältesten Handschriften BHSΛRM und 34 lassen sich weder voneinander ableiten, noch von einem erkennbaren gemeinsamen Ursprung. Die Auswertung des kritischen Apparates zeigt darüber hinaus, daß die Untergruppen BHSM und ΛR jeweils enger zueinander gehören, während sie von der jeweils anderen etwas entfernter stehen. Gegen Ende des Traktates trennen sich BHSM noch deutlicher von den beiden anderen Handschriften und bestätigen damit den Befund. Denn erfahrungsgemäß spiegelt das Ende eines Textes die ursprünglichen Verhältnisse am zuverlässigsten wieder, weil die Kontaminierungen mit dem Fortschreiten der Abschrift immer mehr nachlassen.

Im übrigen verbinden zwar zahlreiche Sonderfehler die Handschriften der Klasse β untereinander, aber nicht exklusiv, sondern auch mit einzelnen Handschriften der Klassen α und γ, was ihren Charakter als Mischklasse unterstreicht. Die Beziehungen der Klasse β sowohl zur Klasse α als auch zu γ bewegen sich freilich mehrheitlich nicht zwischen einzelnen Handschriften, sondern zwischen den Klassen. Nur

zwei Manuskripte spielen in ihren Einzelbeziehungen zur jeweils anderen Klasse eine gewisse Sonderrolle: Λ und X.

Über ihre Familienbindungen hinaus weisen alle sieben ältesten, nicht ableitbaren Handschriften der Klasse β ihre je eigenen Charakteristika auf.

In Codex B wird die Leserbarkeit einer Reihe von Stellen durch einen Fleck beeinträchtigt, der sich in der Mitte des Seitenspiegels am Buchrücken von fol. 230ʳ (Anfang des Traktates) bis fol. 241ʳ erstreckt (Text S. 30). Er geht offensichtlich von fol. 233ᵛ/234ʳ aus und durchdringt von dort jeweils acht folia nach vorn und hinten. Von fol. 232ᵛ bis 235ʳ verdeckt er über 7–10 Zeilen in der Breite von bis zu zwölf Buchstaben den Text.

An Codex B läßt sich die Arbeit von mindestens drei verschiedenen Händen nachweisen. B[1] schreibt den gesamten Traktat in Minuskeln ab und fügt möglicherweise auch in Majuskeln mit Akzenten die Überschrift und die Schlußzeile τέλος τῆς ἑξαημέρου hinzu, die beide in ein Rechteck aus Punkten und Strichen gerahmt sind, sowie zwei Inhaltsangaben an den Rändern der folia 250ʳ und 259ᵛ:

> πῶς γίνονται οἱ τρέχοντες ἐν τῷ ἀέρι πυροειδεῖς ἀστέρες (fol. 250ʳ zu 50,8);
>
> περὶ τῆς τῶν στοιχείων εἰς ἄλληλα ἀλλοιώσεως (fol. 259ᵛ zu 70,21–71,1).

Nur Codex H weist ebenfalls eine solche Überschrift und Randbemerkungen in Majuskeln auf, freilich keine Schlußzeile. Überschrift und Marginalien in B und H stimmen nicht überein, dürften aber Hinweis auf dieselbe Entstehungszeit sein und vielleicht sogar auf dieselbe Werkstatt. Denn auch Codex H gehörte früher zur Pariser Sammlung Coislinianus als Codex Nr. 207, später Nr. 229.

B[2] schreibt seine Korrekturen und Ergänzungen zumeist über der Zeile mit kräftigerem Federstrich und jüngerer Buchstabenform. Er korrigiert viele der zahlreichen von B[1] begangenen Spiritus- und Akzentfehler, aber nicht alle und nicht alle in korrekter Weise. Die auffälligste Ergänzung ist das Randscholion auf den folia 258ᵛ–259ʳ, das, wie oben gezeigt (vgl. S. LXI–LXII), mit dem Scholion in Codex K fol. 429ʳ (zu 68,12–70,5) identisch ist.

Logischerweise ergeben sich drei Möglichkeiten des Zusammenhangs: B[2] kopiert K, K kopiert B[2], B[2] und K kopieren eine gemeinsame Vorlage. Letzteres dürfte aus folgenden Gründen das Wahrscheinlichste sein.

An einer Reihe von Stellen haben K und B[2] exklusive Sonderfehler gemeinsam, z. B.:

	B[1]	KB[2]
34,9	καὶ τῇ γεύσει	καὶ τῇ γενέσει καὶ τῇ γεύσει (vgl. o. S. LXII)
45,4	μὴ	μὲν
57,15	στάσιν	σύστασιν
60,2	ἀναφανέστερον	ἀναφαίρετον
61,13	λοιπῷ	τοιούτῳ
67,18	παράγοντες	παραγάγοντες

Eine Reihe weiterer Stellen weist den Zusammenhang von B[2] mit der eng miteinander verwandten Manuskriptgruppe VAKC sowie deren Nucleus KC nach. Allein in der ersten Hälfte des Traktates (S. 3–45) summieren sie sich auf 29 plus 13 Fälle:

VAKCB[2]: 8,8. 9,5.14. 11,5. 19,1. 20,9.12. 21,6. 25,5. 26,6.12.14–15. 33,1–2.7. 36,14. 37,6.7.8. 38,5.16. 39,8. 41,8.13. 42,14.20. 44,16. 45,3.6.19.

KCB[2]: 6,6. 17,19. 19,8. 20,9. 21,6. 26,2. 28,4. 37,6. 39,5. 41,4. 44,6.15.19.

Dagegen korrigiert B[2] an folgender Auswahl von Stellen nicht nach K:

	K	B[1]	B[2]
57,16–17	μεθ' οὐδεμίαν (sic)	μεθ' οὐ** μίαν (sic)	μεθ' ὃν οὐδὲ μίαν (= HSΛR)
64,14	ἔστησεν ἑαυτῆς	ἔστησεν ἑαυτῇ	ἔστησε ἐν ἑαυτῇ (= XHSΛRΞF)
69,4	ἐξ ὀμβρίας	ἐξομβρίας	ἐξ ἐπομβρίας (= XHSΛ²ΞF)

** = nicht zu erkennen, weil von B[2] überschrieben

Hinzu kommt schließlich, daß B[2] Ergänzungen vornimmt, die er gar nicht aus K geschöpft haben kann, insbesondere 35,13–14:

Text:

13 … ἀλλ' Ὃ ἦν ὑποκάτω τοῦ στερεώματος καὶ
14 ὃ ἦν ὑπεράνω τοῦ στερεώματος. …

Sowohl K als auch B[1] lassen diesen Teilsatz aus, B[2] aber ergänzt am Rand:

> ἀλλ' Ὃ ἦν ὑποκάτω τοῦ στερεώματος

Keines der erhaltenen Manuskripte der Klasse α enthält diesen Teilsatz, nur HRΞF haben den vollständigen Text einschließlich der *varia lectio* καί, S mit dem wohl korrekten ἀλλ', das auch von V bezeugt wird.

Andererseits füllt B[2] bei 82,16–17 eine Lücke nicht, so daß man annehmen muß, daß auch der Vorgängercodex von B[2] und K sie

enthielt. Die Überlieferungssituation wird freilich dadurch erschwert, daß die Lücken von B und K nicht genau übereinstimmen, wohl aber die von B und CJ, während die übrigen Handschriften der Familien β und γ die Auslassung nicht kennen:

Text:	... βλεπομένων, ὅτι Τὰ μὲν βλεπόμενα πρόσκαιρα, τὰ δὲ μὴ ...
XHSΛRΞF	... βλεπομένων, ὅτι τὰ μὲν βλεπόμενα πρόσκαιρα, τὰ δὲ μὴ...
V	... βλεπομένων προσέχειν, ὅτι τὰ μὲν βλεπόμενα πρόσκερα, τὰ δὲ μὴ ...
AK	... βλεπομένων, ὅτι τὰ μὲν [Lücke] μὴ ...
CJB	... βλεπομένων, ὅτι τὰ [Lücke] μὴ ...

Es bleibt also nur die Folgerung übrig, die bereits Forbes aus dem Vergleich der Handschriften gezogen hat (S. ii): „Ex codice quodam familiae a, h, in f a correctore multae lectiones interlineares exscriptae sunt" [a = *Monacensis graecus* 23; h = *Venetus Marcianus* 67 = K; f = *Coislinianus* 253 = B]. Diesen Befund bestätigt auch die auffälligste Ergänzung von allen, das Scholion von fol. 258^r–259^v. Denn schon bei K war nachgewiesen worden, daß sein Schreiber es aus einem Vorgängercodex kopiert. Dieser könnte auch die Vorlage von B^2 gewesen sein.

Der Korrektor B^3 benutzt eine noch breitere Feder und schreibt in einer sehr ausgeprägten späten Kursive mit verschlungenen Buchstaben. Er trägt seine Korrekturen und Ergänzungen zumeist am Rande der Handschrift ein. Seine Hand beginnt erst deutlich auf fol. 254^r (59,1 ff.). Die eine oder andere unschöne und in einer für B^2 eigentlich untypisch groben Art in den Text eingefügte Korrektur findet sich aber auch davor. Auch sie mögen von B^3 stammen. Möglicherweise ist sogar noch eine vierte Hand beteiligt, die im Unterschied zu den anderen ihre Bemerkungen am Rand mit γρ einleitet (z. B. fol. 246^r, 253^r, 255^v).

Auch B^3 korrigiert nach einem Manuskript der Familie α, möglicherweise nach demselben wie B^2, um dessen Korrekturen nachzuprüfen und gegebenfalls zu ergänzen. Denn 78,13 schreiben alle Codices der Familie α einhellig φύσεως, alle Codices der Klasse β und γ κτίσεως. B^2 beläßt den Text unverändert, B^3 aber ergänzt am Rand: γρ καὶ φύσεως.

Codex H ist, wie oben gesagt, neben B die einzige Handschrift, die eine Überschrift in Majuskeln mit Akzenten aufweist sowie insgesamt 24 Randbemerkungen, geschrieben in denselben Majuskeln, die überschriftsartig kurze Inhaltsangaben machen. Auf den seitlichen Rändern sind sie überwiegend optisch gefällig als mit einer Spitze nach unten deutende Dreiecke gestaltet. Daneben finden sich einige jüngere Randnotizen und wenige Korrekturen in ausladender barocker Kursive. Im

übrigen handelt es sich um eine recht zuverlässige Handschrift ohne auffällige Fehler, die chronologisch und entstehungsgeschichtlich Codex B nahesteht.

Forbes benutzte Codex Paris. gr. 479 für seine Edition und urteilte (S. iii): „Mihi autem maxime placent lectiones codicum e f1 g k, praesertim quando cum b d m concordant". Er stellt ihn also in eine Reihe mit B, F und R, insbesondere wenn sie mit Oxon. 3036 (Nr. 30), M und Z übereinstimmen.

Allerdings schmälert der Erhaltungszustand des Codex seinen Wert als frühen Zeugen, da zahlreiche folia im 15. Jh. ersetzt wurden. In Gregors Traktat *In Hexaemeron* sind dies: fol. 141–144, 146 (146^v frei, weil die 2. Hand sehr viel kleiner und feiner schreibt), 149 und 167 (verkürzte Seitenspiegel, aus demselben Grund).

Die neu eingefügten Seiten dürften kaum den ursrpünglichen Text des 12. Jh. wiederherstellen, denn offenbar waren die ersetzten Seiten verlorengegangen. Für Basilius' Hexaemeron-Homilien stellen Amand de Mendieta und Rudberg fest, daß die Ergänzungen zwar mit großer Sorgfalt durchgeführt worden seien, daran aber vier oder fünf verschiedene Hände mitgearbeitet hätten und der ergänzte Text sich stark von dem Original des 12. Jh. unterscheide (S. 169).

In Gregors Traktat weisen die neuen Seiten durchgehend dieselbe Hand auf. Aber auch hier ergibt die Kollation der Handschrift, daß die alten Teile eine Vorlage kopierten, die Vat. gr. 405 (= R) nahesteht, während der Text der neuen Seiten einem Manuskript folgt, das zwischen Mosquensis gr. 1 (= H) und Monac. gr. 192 (= M) anzusiedeln ist. Keine der beiden Vorlagen ist jedoch erhalten.

Darüber hinaus weist Paris. gr. 479 in beiden Teilen eine geringe Zahl von Eigenfehlern auf, die aber eher als Schreibfehler und persönliche Eigenarten der Kopisten einzuordnen sind. Der Codex wird daher trotz seines (in Teilen) hohen Alters nicht zur Herstellung des Textes herangezogen.

Der für die Überlieferung der Werke Gregors zentrale Codex S ist so oft beschrieben worden, daß sich hier eine eingehende Charakterisierung erübrigt. Die folia, auf denen Gregors Traktat *In Hexaemeron* steht, tragen auch keine neuen Aspekte bei. Bemerkenswert ist lediglich, daß wohl dieselbe Hand über zwanzig Korrekturen bzw. Ergänzungen an die Ränder schreibt. Dies stellt für den gesamten Text keine große Zahl dar. Es zeigt aber, daß einerseits die Abschrift von vornherein sorgfältig

gemacht war, der Kopist diese Sorgfalt aber fortsetzte, indem er noch einmal Korrektur las.

Auch Codex Λ spielt in der Überlieferung der Werke Gregors eine so herausragende Rolle, daß er schon häufig beschrieben wurde. Hermann Langerbeck (GNO VI, XXIV) charakterisierte den Schreiber als „äußerst sorgfältig"—ein Urteil, dem sich alle weiteren Editoren anschlossen. Ihm ist auch für den Traktat *In Hexaemeron* nichts hinzuzufügen.

Codex R hatte einen groben, aber im großen und ganzen zuverlässigen Schreiber. Er weist prinzipiell wenig orthographische Fehler auf, verwechselt aber des öfteren ο und ω. Mehrfach korrigiert er *in scribendo*, darunter auch, was bei B oder (sehr selten) Λ erscheint.

Ein Bindefehler zerreißt zwischen fol. 205 und 212 die korrekte Textabfolge:

fol. 205^{r-v}:	Anfang des Traktates bis 9,6 (*expl.* δευτέρας v.l.)
fol. 206^{r-v}:	15,12 (*inc.* τε καὶ ἀορίστου) bis 19,4 (*expl.* πέμπτον)
fol. 207^{r}–208^{v}:	9,6 (*inc.* δημιουργίας) bis 15,12 (*expl.* ἀμεγέθους)
fol. 209^{r}–210^{v}:	22,15 (*inc.* οὐκοῦν) bis 29,8 (*expl.* φωνῇ)
fol. 211^{r-v}:	19,4 (*inc.* καὶ alt) bis 22,14 (*expl.* ὠνομασμένης)
fol. 212^{r}:	29,8 (*inc.* παρεδήλωσεν) etc.

Die *Codices Laurentiniani* VII 4 (Nr. 12) und X 12 (Nr. 13) schreiben aber genau so ab, was ihre direkte Abhängigkeit von R erweist (s. u. S. LXXVIII).

Dasselbe gilt für die Glosse, die R bei 45,16 nach ἄγεται in den Text einfügt: Ἑλληνικὸν τὸ μάθημα καὶ ἄπιστον Χριστιανοῖς παντελῶς τὸ λεγόμενον.

Codex M verbinden zahlreiche Sonderfehler insbesondere mit H und S. Der Schreiber begeht auffällig mehr Fehler als andere, insbesondere Iotazismen und Vertauschungen von Längen und Kürzen. Fol. 89^{v} (27,12 *inc.* κτίσιν bis 29,8 *expl.* παρε-) wurde von einer zweiten, anscheinend zeitgenössischen Hand eingefügt, ohne den Textfluß zu unterbrechen. Auch sind beide Kolumnen der Seite vollständig und gleichmäßig beschrieben. Da sich keine Rasur und keine Blattersetzung nachweisen lassen, kann über die Ursache nur spekuliert werden. Es sieht aus, als ob zwischenzeitlich ein anderer Schreiber die Kopie übernommen habe.

Auf fol. 103^{r} wurden die sechs obersten Zeilen der rechten Kolumne von dritter, jüngerer Hand geschrieben (62,15 *inc.* [ἐ-]κείνων bis 69,20 *expl.* δεξάμενον). Sowohl die Zeilen als auch der Text sind viel gedrängter geschrieben als es der ursprüngliche Kopist tut (sechs Zeilen statt fünf in der linken Kolumne, bis zu 30 statt ca. 22 Buchstaben pro Zeile). Hier scheint es, als ob der Kopist eine kleine Passage seiner Vorlage nicht entziffern konnte und eine entsprechende Lücke frei ließ, die von einem anderen Schreiber gefüllt wurde.

Dieses Phänomen tritt auch außerhalb des Traktates *In Hexaemeron* im Codex auf. Die letzten vier Zeilen der linken Spalte auf fol. 71^{v} sind ebenfalls von anderer Hand ergänzt.

2. *Die mit B zusammenhängenden Codices*

46 Codex Vaticanus graecus 697, 13./14. Jh., fol. 13^{r}–48^{r}
6 Codex Berolinensis Phillippicus graecus 1471, 16. Jh., fol. 27^{r}–78^{v}
36 Codex Parisinus graecus 586, 16. Jh., fol. 16^{r}–45^{r}

Forbes (S. iii) beurteilt die Verwandtschaft von Vat. gr. 697 so: „Tum denique ex MS. quodam ita correcto (non autem ex f) l descriptus est, in quo scriba utramque lectionem saepe apposuit" [f = Paris. Coisl. 253; l = Vat. gr. 697]. Der Schreiber von Vat. gr. 697 versteht—offensichtlich philologisch ungeschult—die Korrekturen in Paris. Coisl. 253 als Ergänzungen und übernimmt daher beide Versionen, z. B. an der folgenden Auswahl von Stellen:

	B¹	B²	Vat. gr. 697
59,9	αὖ	in marg καὶ ἀπ' ἐκείνου	αὖ καὶ ἀπ' ἐκείνου
61,13	τῷ λοιπῷ	sscr ἐν τῶ (sic) τοιούτωι	τῷ λοιπῷ ἐν τῷ τοιούτῳ
62,4	διὰ	sscr ὑπὸ	ὑπὸ διὰ
64,1	διαφορᾶς	sscr περι	διὰ περιφορᾶς
67,4	συζύγου	sscr τοῦ ψυχροῦ	τοῦ ψυχροῦ συζύγου
79,15	ἀθρόου	sscr -ως	ἀθρόως οὐ
80,7	ταῦτα	sscr ἑαυτὰ	ἑαυτὰ ταῦτα
82,18–19	ἐπιθυμητὸν	sscr -τικὸν	ἐπιθυμητικὸν τὸν

Andere Stellen zeigen jedoch, daß Vat. gr. 697 nur indirekt von B² abhängig sein kann, z. B. 78,20:

B	Vat. gr. 697
ὑποκαταβαίνει	ὑποκαταλαμβάνει

Die Abhängigkeiten der Codices Vat. gr. 697, Berol. Phill. gr. 1471 und Paris. gr. 586 klären sich durch das Schließen einer Lücke in Berol. Phill. gr. 1471 seitens des Schreibers von Paris. gr. 586, Bartolomeo Zanetti.

Der Kopist von Berol. Phill. gr. 1471 hatte den Text von 19,13 (*inc.* ἥτις ἐστὶν) bis 22,6 (*expl.* τοῦ Μωυσέως) ausgelassen. Diese Auslassung stimmt genau mit den Seiten 19^{v} und 20^{r} in Vat. gr. 697 überein, die der

Schreiber offensichtlich überschlagen hat. Berol. Phill. gr. 1471 ist daher nachweislich ein Apographon von Vat. gr. 697, was auch die übrigen Gemeinsamkeiten bestätigen.

Bartolomeo Zanetti kopierte getreulich Berol. Phill. gr. 1471 einschließlich seiner längeren Lücke und zweier Inhaltsangaben am Rand:

zu 50,8 (= Forbes Kap. 37): πῶς γίνονται οἱ τρέχοντες ἐν τῷ ἀέρι πυροειδὲς ἀστέρες

zu 70,21: περὶ τῆς τῶν στοιχείων εἰς ἄλληλα ἀλλοιώσεως

Erst danach verglich Zanetti sowohl seine Vorlage als auch seine Kopie komplett mit einem Manuskript aus der Familie M, ergänzte in beiden Manuskripten den fehlenden Text und vermerkte am Rand Korrekturen.

In Berol. Phill. gr. 1471 markierte er auf fol. 36r die Stelle mit einem am Rand wiederholten Kreuz mit vier Punkten zwischen den Armen und fügte den fehlenden Text auf zwei neuen folia zwischen 35v und 36r ein.

In Paris. gr. 586 ergab es sich, daß die Lücke am Ende der letzten Zeile von fol. 20r stand. Er tilgte daher die beiden Worte „διεξοδικάς τινας", vermerkte am Rand mit einem durchkreuzten Kreis eine Ergänzung und fügte diese einschließlich der getilgten Worte als fol. 21r–v ein.

Nur durch einen solchen nachträglichen Vergleich und Korrektur sind sowohl Art und Position der Ergänzungen zu erklären als auch die Tatsache, daß Zanetti in beiden Manuskripten durchgehend identische Korrekturen gemäß seiner Kontrollvorlage aus der Familie um Chalki Ἁγίου Τριάδος 107 anbringt. In Berol. Phill. gr. 1471 vermerkt er sie alle am Rand, in Paris. gr. 586 teils am Rand, teils aber auch im Text.

Welches der Manuskripte aus der Familie M Zanetti freilich genau benutzte, läßt sich nicht bestimmen, da diese so eng zusammenhängen, daß jedes davon alle von Zanetti übernommenen Korrekturen enthält.

3. *Ein Apographon des Codex S*

Z Codex Vaticanus graecus 1433, 13. Jh., fol. 165r–184r

Seit den von Werner Jaeger (GNO VIII/I 6) und Friedrich Müller (GNO III/I, XII–XV) geführten Nachweisen gilt es als *opinio communis*, daß Z ein Apographon von S ist. Zusammen mit den zahlreichen gemeinsamen Sonderfehlern beweisen dies für *Hex* fünf Auslassungen, die sich nur dadurch erklären lassen, daß der Schreiber von Z beim Kopieren von S jeweils eine Zeile übersprungen hat:

31,16–19
S (fol. 63v, Zeilen 68–69) hat:
(68) [τῇ φύσει] ἐστὶν αὐτῷ τῷ θεῷ. εἰ δὲ μία φύσις τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ πνεύματος, φῶς δὲ ὁ θεὸς, φῶς ἂν εἴη πάντως καὶ τοῦ θεοῦ τὸ πνεῦμα
(69) τὸ δὲ φῶς [ἐν φωτὶ ...].
Z läßt ἐστὶν αὐτῷ τῷ θεῷ bis τὸ δὲ φῶς aus. Der Schreiber springt von dem in S abgekürzt geschriebenen φ῀(ύσει) zu dem in der folgenden Zeile direkt darunter stehenden, ebenfalls abgekürzt geschriebenen φ῀(ῶς).

41,17–19
S (fol. 64v, Zeilen 30–31) hat:
(30) [ἔχειν ... οὐ] πάντη δουλεύω τοῖς προκαθημένοις τῇ θεωρίᾳ τῶν ὄντων. καὶ γὰρ
(31) καὶ τῷ διδασκάλῳ σκοπὸς ἦν, [οὐ πάντως...].
Z läßt πάντη δουλεύω bis σκοπὸς ἦν aus, weil οὐ πάντη in S direkt über οὐ πάντ῀(ως) steht.

42,2–4
S (fol. 64v, Zeilen 32–33) hat:
(32) [τῆς] διδασκαλίας αὐτοῦ πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἐν τοῖς μαθητευομένοις γενέσθαι. καὶ ἡμεῖς τοίνυν ἐγγυμνασθέντες τοῖς
(33) [παρ' ἐκείνου ...].
Z läßt von διδασκαλίας αὐτοῦ bis ἐγγυμνασθέντες τοῖς aus, springt also von Anfang der Zeile 32 zu Zeile 33.

68,12–14
S (fol. 66v, Zeilen 45–46) hat:
(45) [εἰς ἀεὶ] συνδιδόμενον διὰ φλεβῶν τινῶν ἐπὶ τοὺς εὐρυχωροτέρους ὀχετεύεσθαι πόρους, ἤδη τῆς λεπτῆς συρ-
(46)ροίας [πρὸς ἑαυτὴν ἑνωθείσης...].
Z läßt von συνδιδόμενον bis συρροίας aus, weil συνδιδόμενον und πρὸς ἑαυτὴν in S übereinander stehen.

82,18–83,2
S (fol. 67v, Zeilen 43–45) hat:
(43) [... ἐπιθυμητὸν αὐτῷ] προ-
(44)δεικνύντος, καὶ ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν· οἶδα ἄνθρωπον πᾶσαν τὴν αἰσθητὴν διαβάντα κτίσιν καὶ ἐν τοῖς ἀδύτοις τῆς νοητῆς [γε-
(45)νόμενον φύσεως ...].
Z läßt von προδεικνύντος bis τῆς νοητῆς aus, springt damit von der am Ende der Zeile stehenden Vorsilbe προ- zu der in der Zeile darunter stehenden Vorsilbe γε-.

4. *Zwei Apographa des Codex R*

12 Codex Florentinus Laurentianus Mediceus graecus plutei VII 4, 15. Jh., fol. 80ʳ–115ᵛ
13 Codex Florentinus Laurentianus Mediceus graecus plutei X 12, 15. Jh., fol. 179ʳ–206ᵛ

Amand de Mendieta und Rudberg (S. 89, 94) stuften Flor. Laur. X 12 als Apographon von Vat. gr. 405 ein, Martin Henniges dehnte dieses Urteil in seinen Kollationsnotizen auch auf Flor. Laur. VII 4 aus. Die Abhängigkeit beider Handschriften von R erweist sich aufgrund der oben (S. LXXIV) erläuterten Blattvertauschung in R, die die *Laurentiani* unbesehen kopierten. Entweder reichten also ihre Griechischkenntnisse nicht aus, um die Textbrüche zu bemerken, oder sie kopierten rein mechanisch.

Die ebenfalls von ihnen aus R übernommene Glosse findet sich in Flor. Laur. VII 4 auf fol. 97ᵛ am Seitenende, in Flor Laur. X 12 auf fol. 192ᵛ, Zeilen 8–9.

Die weitergehende Frage, ob beide *Laurentiani* Apographa von R sind oder einer der beiden ein Apographon apographi, läßt sich für *Hex* nicht eindeutig klären, wenngleich Friedrich Müller (GNO III/I, LIV–LV) für die von ihm edierten Werke zum Schluß kommt, daß Flor. Laur. X 12 ein Apographon von Flor. Laur. VII 4 sei.

Beide Handschriften folgen den Lesarten von Vat. gr. 405, insbesondere seinen exklusiven Sonderfehlern gegenüber allen anderen erhaltenen Manuskripten, z. B.:

6,2 om ἐν
7,12 συγκατάθεσις: κατάθεσις
7,14 τῶν λόγων: τὸν λόγον
8,6 ἀναφυῆναι: ἀναφύεται
8,8 σοφίᾳ: φιλοσοφία
8,10 ἐνδιδομένης: ἐκδιδομένης
9,8 ἄλλον: μᾶλλον
9,10 δῆλον ὅτι: δηλονότι ὅτι (Diplographie in R am Zeilenende/-anfang)
9,12 ὑπερκειμένην: ὑποκειμένην

Darüber hinaus weist Flor. Laur. plut. X 12 eine Reihe von Eigenfehlern auf, die alle Hörfehler zu sein scheinen:

6,9 εἰκότως: οἰκότως
7,4–5 σινάπεως: σινάπτεως
7,16 οὔτ' ἂν: οὔτε τ'ἂν
8,1 καρπῶν: καρπὸν
8,13 οὖ: οὐ

Diese Fehler bestätigen die mangelhaften Griechischkenntnisse der beiden Kopisten, die sie auch die Textvertauschungen nicht erkennen ließen.

5. *Die Codices der Familie M*

M Codex Monacensis graecus 192, 13./14. Jh., fol. 81ʳ–111ᵛ
8 Codex Chalki Ἁγίου Τριάδος 107, 14. Jh., fol. 45ʳ–60ʳ
21 Codex Matritensis 4750, ca. 1550, fol. 1ʳ–26ᵛ
52 Codex Vaticanus Ottobonianus graecus 247, 16. Jh., fol. 55ʳ–91ᵛ
30 Codex Oxoniensis Bodleianus Auctarium F.1.1, 16./17. Jh., fol. 378ʳ–403ᵛ
20 Codex Matritensis 4610, ca. 1455, fol. 4ʳ–23ʳ
23 Codex Matritensis 4852, anno 1563, fol. 98ʳ–188ʳ

Einen ersten wesentlichen Hinweis auf die Zusammengehörigkeit dieser sieben Manuskripte gibt die von ihnen exklusiv verwendete Schlußdoxologie. Sie allein weisen dem Hl. Geist die Attribute „παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ" zu, während ihn die übrigen Handschriften lediglich als „ἁγίῳ" bzw. „παναγίῳ" bezeichnen.

Der weitere Vergleich der Handschriften zeigt, daß alle sieben Handschriften so viele exklusive Sonderfehler gegenüber allen anderen Manuskripten verbinden, daß ihre Familienzusammengehörigkeit nicht bezweifelt werden kann. Monac. gr. 192, Chalki 107, Matrit. 4750, Vat. Ottobon. gr. 247 und Oxon. Bodl. Auct. F.1.1 stehen einander bis auf unbedeutende Eigenheiten so nahe, daß sie Apographa derselben Quelle oder auch voneinander sein können.

Die Codices Matr. 4610 und Matr. 4852 gehören zwar aufgrund der wesentlichen gemeinsamen exklusiven Sonderfehler ebenfalls unzweifelhaft zur Familie, ihre speziellen Abweichungen sind jedoch erheblicher. Vor allem Matr. 4852 weist eine Reihe von Lesarten auf, die ihn von allen anderen erhaltenen Codices unterscheidet:

5,5 om οὐ
5,5–6 ἐγχειρῆσαι: ἐγχειρήσεται
6,4 ἐπέταξας: ὑπέταξας
6,5 συμφωνοῦσαν: συμφωνοῦσα
6,6 ἁγίαν: θείαν (mit den von B abhängigen Codices 6, 36 und 46)

Daß Codex Matr. 4610 eine Vorlage hatte, die zwar ebenfalls zur Klasse β gehörte, sich aber offenbar von den Vorlagen der anderen Codices der Familie M unterschied, erweist die Tatsache, daß der Schreiber beinahe einem Auslassungsfehler erlegen wäre, den sonst nur die Codices der Familie Q aufweisen (s. u. S. LXXXI).

6. *Die Codices der Familie Q*

Q Codex Taurinensis C I 11, 2. Hälfte 12. Jh., fol. 52^r–62^v
42 Codex Romanus Vallicellianus graecus D 56, 16. Jh., fol. 297^r–326^r
9 Codex Escorialensis Ω IV 24, anno 1570, fol. 1^r–93^v
2 Codex Atheniensis παναγίου τάφου 773, 16. Jh., fol. 122^r–138^v
15 Codex Leidensis Vossianus graecus F. 37, 16. Jh., fol. 1^r–38^v
19 Codex Londinesis Musei Britannici graecus Old Royal 16 D XI, 16. Jh., fol. 1^r–39^v
40 Codex Parisinus graecus 1008, 16. Jh., fol. 1^r–83^v
43 Codex Salmanticensis Universitatis 2728, 16. Jh., fol. 1^r–34^v
50 Codex Vaticanus Ottobonianus graecus 119, 16. Jh., fol. 1^r–33^r

Unter den *Codices recentiores* zeichnet sich eine spezielle Gruppe von neun Manuskripten ab, die unmittelbar daran zu erkennen sind, daß sie das erste Wort des Traktates τί auslassen. Acht beginnen mit ταῦτα, Athen. παναγ. τάφου 773 mit οἷα. Als zweites gemeinsames Kennzeichen verbindet sie die Schlußdoxologie ᾧ πρέπει ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος σὺν τῷ μονογενεῖ υἱῷ καὶ τῷ παναγίῳ πνεύματι. Nur noch die Codices Flor. Laur. plut. IV 18 (Nr. 10 = X) und Lond. Musei Brit. Old Royal 16 D I (Nr. 18/Λ) haben sie ebenfalls. Dies könnte die These Alexanders (GNO V 216–218), van Hecks (GNO IX 82) und Lendles (GNO X/I CLXXXIX, CCXLIII, CCLI) unterstützen, daß die älteste Handschrift dieser Gruppe, Taur. C I 11, ein direktes oder indirektes Apographon von Lond. Musei Brit. Old Royal 16 D I (= Λ) sei, weist aber auch auf einen Zusammenhang mit Flor. Laur. plut. IV 18 hin (Nr. 10/X).

Die weitere Untersuchung der Manuskripte ergibt:

Romanus Vallicell. gr. D 56 und Vat. Ottobon. gr. 119 sind Apographa von Taur. C I 11. Darin stimmten schon alle bisherigen Editoren überein, und es bestätigt sich auch für *Hex.* Die Unterschiede zwischen den Manuskripten sind marginal und allein auf persönliche Eigenheiten bzw. Eigenfehler der Kopisten zurückzuführen.

Die vier Codices Escorialensis Ω IV 24, Leidensis Voss. gr. F. 37, Paris. gr. 1008 und Salmant. Univ. 2728 weisen alle zwei signifikante Lücken auf:

13,2–3: *inc.* ἐπιθυμεῖς, *expl.* ἄν—12 Worte;

31,20–32,2: *inc.* ἐν φωτί, *expl.* ἐπεφέρετο—36 Worte.

Letztere Lücke wird durch die Haplographie des Verbs ἐπεφέρετο verursacht. Henniges vermutete in seinen Kollationsnotizen, daß Q der Auslöser dieser Haplographie sein könnte, weil darin auf fol. 55^r, Zeilen 36–38, die beiden Verben—mit einer Zeile dazwischen—direkt übereinanderstehen. In der Tat dürfte diese Erklärung die einzig plausible sein.

Dieselbe Lücke weisen auch der Codex Athen. παναγ. τάφου 773 sowie die drei identischen Fragmente Paris. gr. 503, 777 A und 940 (Nr. 35, 37, 38) auf.

Auch der Schreiber des *Codex Matritensis* 4610 (Nr. 20) wäre fast der Gefahr derselben Haplographie erlegen. Er hatte bereits die Zeilen übersprungen und den Text ab 32,2 mit den Worten ἄλλο τι παρὰ τὴν κατωφερῆ ταύτην νενοήκαμεν fortgesetzt, als ihm seine Auslassung auffiel, er die Worte durchstrich und korrekt fortfuhr.

Auch Matr. 4610 müßte also ein Apographon von Q sein. Seine Gemeinsamkeiten mit Familie M machen dies jedoch unmöglich. Es muß also eine Q ähnliche Handschrift gegeben haben, die dieselbe Fehlermöglichkeit eröffnete. Denn daß der Schreiber von Matr. 4610 seinen Fehler überhaupt bemerkt hat, lag daran, daß er von ταύτην mit seinem Blick wieder in die Zeile darüber rutschte, die er schon übersprungen hatte. Dann muß aber auch in der Vorlage von Matr. 4610 νενοήκαμεν direkt über ταύτην gestanden haben, wie in Q.

Darüber hinaus stehen sich alle neun Manuskripte in ihren Lesarten prinzipiell nahe, ohne jedoch im einzelnen übereinzustimmen. Gemeinsamkeiten und Unterschiede wechseln unter ihnen von Fall zu Fall. Man muß daher daraus schließen, daß sie zwar alle von einem Ursprung herrühren, aber nicht direkt, sondern über unterschiedliche Zwischenstufen miteinander zusammenhängen.

Die Edition Morel/Mignes hängt, wie u. a. die beiden Lücken 13,2–3 und 31,20–32,2 zeigen, zweifellos von dieser Manuskriptgruppe ab, höchstwahrscheinlich von Paris. gr. 1008, wenn es auch kleine Abweichungen davon gibt.

Allerdings stellt diese Handschriftengruppe aufgrund ihres Zusammenhangs mit Lond. Musei Brit. Old Royal 16 D I (= Λ) und Flor. Laur. plut. IV 18 (= X) eine Nebenlinie der Überlieferung dar, die für die Herstellung des kritischen Textes vernachlässigt werden kann.

7. *Ein indirekt mit Q zusammenhängender Codex*

56 Codex Venetus Marcianus graecus II 57, 15./16. Jh., fol. 1^r–52^v

Forbes (p. ii) prüfte Codex Venet. Marc. gr. II 57 an verschiedenen Stellen, hielt aber eine Kollationierung für nichts lohnenswert. Er bietet in der Tat keinerlei neue Lesarten, sondern stimmt weitgehend mit den

Hauptmanuskripten überein. In seinen Sonderfehlern zeigt sich eine gewisse Nähe zu Lond. Musei Brit. Old Royal 16 D I (Nr. 18/Λ) und 16 D XI (Nr. 19), Romanus Vallicell. gr. D 56 (Nr. 42), Escorial. Ω IV 24 (Nr. 9) und Salmant. Univ. 2728 (Nr. 43). Da er aber die oben genannten typischen Merkmale der Familie um Taur. C I 11 (= Q) nicht aufweist, dürfte er einen anderen Zweig desselben Astes repräsentieren.

8. *Ein Codex recentior ohne engere Familienbindung*

5 Codex Athous Vatopediu 128, 14. Jh., fol. 50r–76r

J. Kenneth Downing urteilte in seiner Edition von Gregors Traktat *In illud: Tunc et ipse Filius* über Athous Vat. 128, daß er Vat. gr 1907 (= S) so nahe stehe, daß er ein direktes Apographon davon sein könnte. Freilich lasse sich das nicht wie für Z nachweisen (GNO III/II, XXIX f.).

Die Abschrift von *Hex* darin weist zwar eine größere Anzahl von Gemeinsamkeiten mit S auf, ebenso aber auch mit BHΛM. S ist mit Sicherheit nicht der Ursprungscodex; er hat sich nicht erhalten. Codex Athous Vat. 128 trägt aber auch keine über BHSΛM hinausgehenden Varianten bei, so daß er zur Textherstellung unberücksichtigt bleiben kann.

C. *Die Codices der Klasse γ*

Ξ Codex Athous Λαῦρα B 105, 11. Jh., fol. 140v–172v
F Codex Parisinus graecus 1268, 12./13. Jh., fol. 188v–212v
16 Codex Lipsiensis Universitatis graecus 13, 14. Jh., fol. 84r–100r

Von den drei erhaltenen Codices der Klasse γ kann Lips. gr. 13 zur Textherstellung vernachlässigt werden, da er so eng mit F zusammenhängt, daß er keine weiteren Varianten bietet.

Die Klasse γ definiert sich aufgrund ihrer beachtlichen Anzahl an exklusiven Sonderfehlern, die sie von allen Codices der Klassen α und β unterscheiden. In der ersten Hälfte des Traktates sind es 31:

	ΞF	*ceteri*
7,9	μετεωροπορούσας	μετεωπόρους
8,3	μετὰ om	
8,5	ἐκείνῳ	ἐκεῖνο
8,15	οὔτ' ἂν	οὗτος
8,17	ἡμερίσιον	ἡμερήσιον
9,9	προσεπινοεῖν	προεπινοεῖν
10,16	ὁ λόγος om	
12,7	τάξεως	βάσεως

15,6	ὁμοῦ τε	ὁμοῦ
16,12	τῇ σοφίᾳ	τῆς σοφίας
16,12	ἐκ	καὶ
20,4	αἱ om	
21,15	αὐτοῖς om	
22,19	θεοῦ om	
25,3	εἲς ἀνθήματι	ἴσα νοήματι
30,5	μὲν	γὰρ
30,16	σωματοειδὲς	σωματῶδες
30,19	διαφύγῃ	διαφεύγῃ
32,8	ὁ om	
33,8	ἢ ὡς	ὡς
33,20	κατονομασίας	κατ' ὄνομα σημασίας
33,20	ὡς τὸ	ὥστε
34,12	μὲν τοῦτο	μέντοι τὸ
36,12	ὁ alt om	
36,19	ἦλθε	συνεισῆλθε
39,16	ἐν om	
40,6	γὲ	δὲ
42,20	ἀερότητα	ἀραιότητα
43,6	ἂν om	
43,8	εἰ	ἀεὶ
43,15	ἐν om	

Mindestens ebenso oft gehen sie aber auch ihrer eigenen Wege. Im ersten Viertel des Traktates weist Ξ 25 weitere exklusive Sonderfehler gegenüber allen anderen Handschriften auf, F 20.

Viele, aber durchaus nicht alle Sonderfehler der Klasse γ sind als Abschreibfehler erklärlich, ohne daß eine Handschrift erhalten wäre, von der man sie direkt abhängig machen könnte. Ξ und F stehen mit ihren *variae lectiones* Klasse β nahe, berühren sich aber auch in manchen Punkten mit der Klasse α, insbesondere mit Codex X. Diese Mischung läßt sich gut mit der ohnehin großen Durchmischung der Manuskripte schon vor dem 9. Jh. erklären. Sonderfehler allerdings, die ΞF ausschließlich mit der Klasse α verbinden, kommen praktisch nicht vor; im ersten Viertel des Traktates nur ein einziges Mal: 24,11 VAKCJ.

Als einzige Besonderheit weist F eine Korrekturbemerkung eines späteren Lesers am Rand zu 53,1–2 auf. F schreibt dort statt ἀμερῆ τοῦ ἀτμοῦ ὄγκον nur ἀμερῆ τοῦ ὄγκον. Der verständige Leser bemerkt dies und versucht am Rand eine Emendation: „εἰ μὲν ἄνευ τοῦ τοῦ, ὤφειλε γράφειν ἀμερῆ ὄγκον· εἰ δὲ μετὰ τοῦ τοῦ λέγειν ἀμερῆ τοῦτον ὄγκον".

Klasse γ erscheint also, abgesehen von ihren exklusiven Eigenheiten, als Derivativ einer Tradition, die näher an Klasse β steht, aber Elemente der Klasse α damit verbindet.

D. *Ein Apographon der Edition Morel*

54 Codex Vaticanus Urbinas graecus 12, 17. Jh., fol. 1r–28v

Wie Hermann Langerbeck gezeigt hat (GNO VI, LX–LXI), ist Codex Vat. Urb. gr. 12 eine handschriftliche Kopie der ersten gedruckten Edition von Claude Morel, die 1615 in Paris erschien.

E. *Die Fragmente*

Fragment I

31 Codex Oxoniensis Bodleianus Baroccianus graecus 144, 10. Jh., fol. 174v–175v
39 Codex Parisinus graecus 1007, 16. Jh., fol. 64r–v
53 Codex Vaticanus Palatinus graecus 327, 16. Jh., fol. 123r–v

Gregors Traktat *In Hexaemeron* beginnt auf fol. 174v des Codex Oxon. Bodl. Barocc. gr. 144. Da die Handschrift aber mit fol. 175 verstümmelt endet, bricht der Text unvermittelt mit den Worten ὁ φωστήρ ab (8,15). Der Text auf fol. 175v ist freilich aufgrund des Materialzustandes des Blattes bis auf einzelne Worte und Buchstaben unleserlich. Der durchgehend lesbare Teil endet am Ende von fol. 175r mit dem Wort μετεωροπόρους (7,9).

Nun enthält auch der wesentlich jüngere Codex Par. gr. 1007 ebendasselbe Fragment vom Anfang des Traktates bis μετεωροπόρους, ebenfalls auf dem letzten Blatt des Codex. Der Codex ist aber nicht verstümmelt. Es scheint vielmehr, als ob der Schreiber auch das noch übrige letzte Blatt habe nutzen wollen und es daher mit einem passenden kurzen Text gefüllt habe. Daß seine Vorlage kein Wort mehr enthielt, geht daraus hervor, daß der Kopist nur noch sechs Zeilen auf fol. 64v schreibt und dann unvermittelt mitten im Satz mit dem Wort μετεωροπόρους abbricht, ohne daß ihn Platzmangel dazu gezwungen hätte.

Dasselbe gilt für den gleichzeitigen Codex Vat. Pal. gr. 327. Dort steht das Fragment mitten im Codex (fol. 123r–v) von insgesamt 155 folia. Aber auch hier nutzt der Schreiber nur zehn von 25–26 möglichen Zeilen und bricht mit dem Wort μετεωροπόρους mitten auf der Zeile ab.

Es kann daher kein Zweifel daran bestehen, daß Oxon. Bodl. Barocc. gr. 144 der Ursprungscodex dieser drei Fragmente ist. Ob aber die beiden anderen von ihm direkt oder von einer Zwischenstufe—was wegen des großen Zeitabstandes plausibel wäre—oder aber voneinander abhängen, ist nicht nachweisbar. Alle drei Codices enthalten davor Gregors

Traktat *De hominis opificio*, und die Abweichungen der drei Handschriften voneinander lassen sich grundsätzlich durch alle drei Alternativen erklären. Einige Unterschiede scheinen jedoch nahezulegen, daß Paris. gr. 1007 und Vat. Pal. gr. 327 nicht direkt von Oxon. Barocc. 144 abhängen und auch auch Vat. Pal. gr. 327 nicht direkt von Paris. gr. 1007.

Folgende Unterschiede sind festzustellen:

	Oxon. Barocc. 144	Paris. gr. 1007	Vat. Pal. gr. 327
Tit.	τοῦ ἁγίου Βασιλείου	τοῦ ἁγίου καὶ μεγάλου Βασιλείου	τοῦ ἁγίου καὶ μεγάλου Βασιλείου
5,3	κατατολμᾷν	κατατολμᾷν	κατατολμᾶν

Diese Abweichung ist freilich nicht signifikant, weil Vat. üblicherweise keine Iota subscripta oder adscripta schreibt, seine Vorlage diese aber wohl (wie Oxon.) enthielt. Denn 7,5 schreibt er: τῇ καρδίᾳ.

5,5	ἐστὶν ἀμήχανον	om	om
6,3	μωϋσεῖ	μωϋσεῖ	μωϋσῇ, sscr -ει

6,4–6 Oxon. enthält ein Loch, das folgende (unterpunktete) Buchstaben unleserlich macht:
νος ἀκολούθου διανοίας
εἰς εἱρμὸν ἀγαγεῖν καὶ
συμφωνοῦσαν πρὸς ἑ
αυτὴν ἀποδεῖξαι τὴν
Paris. und Vat. haben jedoch keine Lücke. Entweder ist also das Loch im Pergament nach der Abschrift entstanden, oder Paris. und Vat. lag ein anderes Ms. vor.

6,11	κἀκεῖνο ... ἐκεῖνο	κἀκεῖνο ... ἐκεῖνο	κἀκεῖνος ... ἐκεῖνος

7,1 In Oxon. korrigiert eine jüngere Hand am Rand ἐξεργασθέντα in ἐξειργασθέντα, was Paris. und Vat. nicht übernehmen. Entweder wurde also die Randbemerkung nach der Abschrift hinzugefügt, oder Paris. und Vat. lag ein anderes Ms. vor, das diese Korrektur nicht enthielt.

Das Fragment enthält in allen drei Manuskripten einen einzigen signifikativen Sonderfehler, der eine gewisse Einordnung ermöglicht: 6,9 om εὖ. Wie der kritische Apparat ausweist, haben die Codices KΞ sowie die nach einem K nahestehenden Codex korrigierende Hand B² εὖ καί, während Λ εὖ offenbar in seiner Vorlage las, aber ausradierte. Die vollständige Kollation aller Handschriften ergibt, daß εὖ bzw. εὖ καὶ nur in drei Codices fehlt:

5 Athous Vatopediou 128, 14. Jh. (Klasse β)
11 Florentinus Laurentianus Mediceus graecus plutei VI 17, 10./11. Jh. (Klasse α)
18/Λ Londinensis Musei Britannici graecus Old Royal 16 D I, 12./13. Jh. (Klasse β)

Oxon. Barocc. 144 folgt aber nicht den übrigen Sonderfehlern dieser Handschriften:

Athous Vatopediou 128

6,14	coll ἂν εἴποι
7,5	om τῇ

Flor. Laur. VI 17

5,5	coll ἐστὶ μόνον
6,2	ἐπίνοιαν
6,6	θείαν καὶ ἁγίαν
6,14	ταὐτὸν
7,8	coll καὶ ὡς

Lond. Old Royal 16 D I

6,12–13	τὸν αὐτὸν
7,1	ἐν ὀλίγοις
7,2	om τοῖς

Man wird daher auf der schmalen vorliegenden Quellenbasis nur sagen können, daß Oxon. Barocc. von einem verlorenen Manuskript abhängt, das sowohl Charakteristika aus der Familie α als auch aus der Familie β aufwies.

Fragment II

4 Codex Athous Vatopediu 54, 11. Jh., fol. 146v–147v

Der Codex Athous Vatopediu 54 enthält Basilius' des Großen *Homiliae in Hexaemeron* und Gregor von Nyssas *De hominis opificio.* Auf den drei letzten Seiten (146v–147v) exzerpiert der Kopist ein Kapitel aus Gregors *In Hexaemeron* (81,1–83,9 = Forbes Kap. 75–76) unter der Überschrift: „ἐκ τοῦ τῆς ἑξαημέρου ἀπολογίας"; augenscheinlich, um die noch zur Verfügung stehenden Seiten des Codex für ein zum Thema gehörigen Textstück zu nutzen.

Der Zusammenhang des Fragmentes mit den übrigen Manuskripten ist nicht präzise zu bestimmen. Die Sonderfehler in Athous Vatop. 54 verbinden ihn sowohl mit allen drei Manuskriptklassen αβγ als auch mit dem Scholienmanuskript *O*. Darüber hinaus enthält er einige exklusive Sonderfehler, die, wie die vollständige Kollation aller Handschriften für diesen Abschnitt ergab, kein anderer Codex aufweist. Andererseits sind diese Varianten aber nicht so bezeichnend, daß sie die Einführung einer eigenen Klasse rechtfertigen würden.

81,1	om τὸν	Λ ΞF
81,2	om ὁ	AKJ B
81,2	Παῦλος δὲ εἶδε: ὁ δὲ Παῦλος εἶδε	—
81,3	τῇ σοφίᾳ: τῆς σοφίας	B¹HSM
81,4	ἐπηκροάσατο: ἐπικροάσατο	25, 34
81,7–8	παραδῦναι: παραδύναι	F, 1, 16
81,12	coll οἶμαι οὐρανὸν	X Λ ΞF *O*
81,13	τεμόντα: διατεμόντα	—
82,1	om καὶ alt	—
82,5	τὸν ἕτερον	16
82,6	om τε	—
82,6	τὸ: τὸν	KCJ, 1, 11
82,11	ἐπεσκεμμένῳ: ἐπεσκεμμένως	—
82,15	ἐπιθυμητὴς: ἐπιθυμῶν	R, 34
82,18	ἐπῆρεν: ἦρεν	—
82,18	τοῦ τὸ: τοῦτο	R und die Mehrzahl der Mss.
82,19	προδεικνύντος: προδεικνύοντος	X, 25
83,2	γενόμενον: γινόμενον	V
83,3	νόημα: ὄνομα	*O*, 46
83,4	om τῷ	KCJ *O*, 11
83,6	ἄστρων: ἀστέρων	J ΛR ΞF *O* und zahlreiche weitere Mss.

Man kann also über den Ursprung von Athous Vatopediu 54 nicht mehr sagen, als daß es sich um ein nicht erhaltenes Manuskript handelte, das Charakteristika aller Klassen aufwies.

Fragment III

35 Codex Parisinus graecus 503, 14. Jh., fol. 162v–165r
37 Codex Parisinus graecus 777 A, 14./15. Jh., fol. 242r–246v
38 Codex Parisinus graecus 940, 14. Jh., fol. 138r–140r

Die Codices *Parisini graeci* 503, 777 A, 940 enthalten textlich identische, von einem Kompilator zusammengestellte und von ihm mit eigenen Zwischensätzen bzw. Zusammenfassungen verbundene Exzerpte aus Gregors *In Hexaemeron.* Nur ihre Überschriften variieren:

503:
τοῦ αὐτοῦ. ἐκ τοῦ λόγου οὗ ἐπιγράφεται, ἀπολογία περὶ τῆς ἑξαημέρου, περὶ τοῦ στερεώματος. καὶ περὶ ὑδάτων καὶ φωστήρων. καὶ οὐρανοῦ τρίτου, οὗ ἐμνημόνευσεν ὁ μέγας ἀπόστολος παῦλος, ἐν τῇ δευτέρα πρὸς κορινθίους ἐπιστολῇ: + + +

777 A und 940:
τοῦ ἁγ γρηγορίου νύσσης, ἀπολογία· περὶ ὧν ἠτίασαν τό τινες τῶ μεγάλω βασιλείω ἐν τῇ ἑξαημέρω μὴ σαφηνισθέντων δῆθεν παρ' αὐτοῦ:-

Οἱ αἰτιώμενοι τῶ μεγάλω διὰ τὴν ἑξαήμερον· [möglicherweise Zusammenfassung der Zeilen 8,12–13 = Forbes, Anfang Kapitel 3].

8,14–15: *inc.* τὸ μήτε—*expl.* ὁ φωστὴρ·
9,1–2: *inc.* ὡσαύτως—*expl.* παραδέχονται·

διὰ τὸ μεμνῆσθαι τὸν ἀπόστολον τρίτου οὐρανοῦ· ὃν ἡ δημιουργία οὐκ ἔχει· [Zusammenfassung 9,3–15]

9,16–11,2 = Forbes Kap. 4: *inc.* οἱ ταῦτα—*expl.* θαυμάζεσθαι·
71,19–20 = Forbes Kapitelanfang 64: *inc.* ἀλλ' ἐπὶ—*expl.* τὴν θεωρίαν·
26,14–27,14 = Forbes Anfang Kap. 16: *inc.* μικρὸν δέ τι—*expl.* οὔπω ἦν·
28,8–11 = Ende Kap. 16 Forbes: *inc.* διὰ γὰρ—*expl.* ἰδιότησι

περὶ δὲ τοῦ στερεώματος [überschriftsartige Einfügung des Redaktors, am Rand wiederholt]

30,15–31,6 = Ende Kap. 18 Forbes: *inc.* οὐκ ἄρα—*expl.* τὴν νύκτα
[am Rand: ὕδατος]

31,19–32,13: *inc.* τὸ δὲ ὕδωρ—*expl.* οὐκ ἐπιφέρεται [Auslassung 31,20–32,2 wie Morel/Migne, s. u. S. LXXXIX]
35,4–36,1 = Forbes Kap. 23: *inc.* τὸ οὖν ἀκρότατον—*expl.* παρεστοχάσατο

ἀλλ' ἐπὶ τὰ ἕτερα τῶν ζητουμένων προΐωμεν· [Zusammenfassung der Zeile 71,19]

71,20–72,6 = Forbes Kap. 64 Anfang: *inc.* πῶς μετὰ—*expl.* λέγεσθαι
72,11–18: *inc.* διὰ τοῦτο περιληπτικὴ—*expl.* δυνάμεως
[am Rand: φωστῆρ˜]

73,4–11: *inc.* δῆλον γὰρ—*expl.* μεγάλα μόνω
73,20–74,4 = Forbes Kapitelanfang 66: *inc.* εἰ δὲ ταῦτα—*expl.* ποιήσασθαι
74,14–75,7 = Forbes Kapitel 67–68: *inc.* οὕτως οὖν—*expl.* συνηθῆναι
[am Rand: περὶ τρίτου οὐρανοῦ]

81,1–82,2 = Forbes Anfang Kap. 75: *inc.* εἰ δέ τις—*expl.* πετεινὰ οὐρανοῦ
82,15–83,9 = Forbes Kapitel 76: *inc.* ὁ οὖν ἐπιθυμητὴς—*expl.* οὐ φθέγγεται

Ταῦτα περὶ τῶν προβληθέντων συντόμω λόγω ἀπεκρινάμεθα· [83,10–11 = Anfang Kap. 77 Forbes, gekürzt]

83,18–84,3: *inc.* τοῖς δὲ λοιποῖς—*expl.* παραλιπούσης

Den Schlüssel zur Bestimmung der Abhängigkeit dieser Fragmente bietet die Auslassung in 31,20–32,2. Morels/Mignes Vorlage überspringt 35 Worte von ἐπεφέρετο zu ἐπεφέρετο (Haplographie). Nur fünf der vollständigen Handschriften aus der Klasse β weisen diese Lücke auf (s. o. S. LXXX–LXXXI):

- Atheniensis παναγίου τάφου 773, 16. Jh. (= Nr. 2)
- Escorialensis Ω IV 24, anno 1570 (= Nr. 9)
- Leidensis Vossianus graecus F. 37, 16. Jh. (= Nr. 15)
- Parisinus graecus 1008, 16. Jh. (= Nr. 40)
- Salmanticensis Universitatis 2728, 16. Jh. (= Nr. 43)

Keiner dieser Codices kann aber aufgrund ihrer Chronologie die Vorlage der Fragmente gewesen sein. Auch kann umgekehrt keiner der Codices Parisini, die die Fragmente enthalten, die Vorlage auch nur einer dieser vier Handschriften gewesen sein, wie die folgende Probekollation erweist:

	Paris. 503, 777 A, 940	2, 9, 40, 43
9,17	τὸν σκοπὸν	καλῶς 2
10,1	μυριανδρούσῃ	Lücke ωριανδρούσῃ 9, 15, 40, 43
10,2	ἐξ ἀνάγκης	ἐξ ἀνάγκῃ 9, 43
10,3	τοιούτοις	τοι Lücke τοῖς 2
10,4	πολλαπλασίους δὲ	πολλὰ Lücke δὲ 2
10,6	καὶ βάναυσοι	om βάναυσοι, sed suppl in marg καὶ βάναυσοι → καὶ βάναυσοι καὶ 2
10,6		om λαὸς τῶν, läßt aber Lücke 2
10,9	πάντες	καὶ πάντες 2
10,9	τοιούτων	τῶν τοιούτων 2, 9, 15, 40, 43
10,11	αὐτῇ	ταύτῃ 2, 9, 15, 40, 43
10,13	διδασκαλίας	διδασκάλου 2, 15, 40, 43
10,16	ὁ λόγος	ὅλος 2, 9, 15, 40, 43

Der verlorene gemeinsame Ursprung aller Codices muß also mindestens eine Stufe zurückliegen.

Darüber hinaus weisen die Exzerpte folgende *variae lectiones* auf, wobei man freilich aufgrund des fragmentarischen Charakters nicht immer sicher beurteilen kann, ob es sich um echte Überlieferungsvarianten handelt, oder Veränderungen, die der Redaktor zu seinen eigenen Zwecken eingeführt hat, oder auch singuläre Schreibfehler:

9,2	om δὲ (wohl durch die Exzerpierung verursacht, da das korrespondierende μὲν fehlt)
9,2	οὐ παραδέχονται: μὴ παραδεχόμενοι (dto. wegen der Zusammenfassung eines ganzen Abschnittes)

9,16	om καὶ τὰ τοιαῦτα (dto., weil der vorhergehende Kontext fehlt)	
10,3	om τοῖς	VAKC
10,4	πολλαπλασίοι (coni): πολλαπλασίους	omnes codices
10,8	νεολέα: νεολαία	AJ SΛ
10,12	om μὲν (es folgt kein δὲ)	
10,16	om ὁ λόγος	ΞF
10,17–18	coll καὶ τοῦ	—
26,15	τῆς θείας γραφῆς: τῇ θεία γραφῇ	—
27,4–5	om διότι τούτοις ἑκατέρωθεν ἡ τῶν ἀνθρώπων ὄψις ὁρίζεται (wohl durch die Exzerpierung bedingt)	
27,12	om ἐν	Ξ^{1}
30,16	σώματῶδες: σωματοειδὲς	ΞF
30,17	om καθὼς εἴρηται (wohl Auslassung des Redaktors)	
30,19	στερρὸν: στερεὸν	—
30,19	λεπτότητι: λεπτότη	—
31,20–32,2	om ἐν φωτὶ ad ἐπεφέρετο	2, 9, 15, 40, 43
32,5–7	om ὃ διὰ τῆς ὑψηλοτέρας ad στοχαζόμεθα (wohl Auslassung des Redaktors)	
32,11	θείῳ πνεύματι ὑποφερόμενον: ἐν ᾧ θεῖον ἐπιφέρεται πνεῦμα	—
32,12	coll τὸ πνεῦμα γὰρ	—
35,9	καὶ ἀναμέσον τοῦ ὕδατος	B
35,12–13	om οὐχ ὅτι ad ἀλλ' (wohl Auslassung des Redaktors)	
35,14	ὑπεράνω τοῦ στερεώματος: ἐπάνω	cf ΛRM
35,16	om θεοῦ	B^{1}HSM ΞF
71,19	om τὸ ἕτερον (bedingt durch das Fehlen des Kontextes)	
71,19	τῶν ζητουμένων: τὰ ζητούμενα (Kasuswechsel bedingt durch die Auslassung von τὸ ἕτερον)	
71,20	τὴν τρίτην	X ΛR ΞF
72,1	ἱστορικῶς: ἱστορηκότος καὶ	Ξ
72,2–3	ἐν τοῖς φθάσασιν ad κατενοήσαμεν: δῆλον ἐκεῖθεν (Zusammenfassung des Redaktors)	
72,11	διὰ τοῦτο περιληπτικῇ (Überleitung des Redaktors)	
73,9	πολλὴν τὴν	X ΛR ΞF
73,20	ἔχοι: ἔχει	VAKCXJ R ΞF
73,22	om πᾶσα	B^{1}
73,23	ἓν ἐγένετο	X ΛR ΞF
73,23	ἐπεὶ: ἐπειδὴ	Ξ
75,2	προσειπεῖν: προσεῖπε	—
75,4	om θείας	—
75,4	om μὲν	SM
75,4	μηδὲν: μηδεὶς	X HSΛR ΞF
75,6	om ἐστιν	ΞF
81,1	om τὸν	Λ ΞF
81,3	τῇ σοφίᾳ: τῆς σοφίας	VAKCXJ B^{2}ΛR ΞF
81,8	γινομένης: γενομένης	HSM ΞF
81,9	om ὅτι	B^{1}M *O*

81,12	coll οἶμαι οὐρανὸν	X Λ ΞF *O*
83,6	ἄστρων: ἀστέρων	J ΛR ΞF *O*
83,8	om τε	M
84,1	κοσμογένειαν: κοσμογονίαν	HR ΞF
84,3	παραλειπούσης: παραλιπούσης	A$^{?}$C HSΛM ΞF

Das auffälligste Merkmal dieser *variae lectiones* ist die Tatsache, daß sie Fragment III sehr deutlich von den Codices der Klasse α scheiden. Dafür treten die Verbindungen zu Klasse β, insbesondere zu Codex Λ, und Klasse γ klar hervor. Unter der zusätzlichen Berücksichtigung der bezeichnenden Lücke 31,20–32,2 muß also das verlorene Ursprungsmanuskript von Fragment III als ein Nebenzweig von Λ auf dem Weg zu den Codices 2, 9, 40 und 43 eingeordnet werden.

Fragment IV

32 Codex Parisinus Coislinianus graecus 235, 13./14. Jh. fol. 209^{r}–210^{r}

Der Codex enthält zunächst die beiden Traktate Basilius' des Großen *In Hexaemeron* und Gregor von Nyssas *De hominis opificio* in einer Abschrift des 10./11. Jh. Das Ende der Handschrift bilden elf Blätter (fol. 209–219), die einem Codex des 13./14. Jh. entnommen sind. Fol. 209 enthält ein Fragment aus Gregors Traktat *In Hexaemeron*: 57,18–61,7 *inc.* οὐ νέφος, *expl.* λεπτότητι δια[-φεῦγον]. In der Mitte von fol. 210^{r} beginnt die Abschrift von Gregors Homilie *In illud: Tunc et ipse filius*, die den Rest der Handschrift bis fol. 219^{v} füllt. Auf der oberen Hälfte von fol. 210^{r} steht das Ende von Gregors Traktat *In Hexaemeron*: 84,18–85,7 *inc.* [ὀβο-]λοῖν γεγενημένη, *expl.* ἀμήν.

Die Doxologie 85,5–7 ᾧ πρέπη (sic) ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος σὺν τῷ μονογενῆ (sic) υἱῷ καὶ τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ verbindet Paris. Coisl. gr. 235 exklusiv mit Athous Λαῦρα B 105 (= Ξ) und Paris. gr. 1268 (= F). Dies tun auch fast alle übrigen *variae lectiones*, so daß kein Zweifel daran bestehen kann, daß Paris. Coisl. gr. 235 zur Klasse γ gehört, wenn auch nicht nachgewiesen werden kann, welches sein unmittelbares Ursprungsmanuskript ist. In vieler Hinsicht steht es auch den Codices Lond. Old Royal 16 D I (= Λ) und Vat. gr. 405 (= R) nahe:

58,7	δή: δὲ	ΛR ΞF
58,10	διαμαρτεῖν: ἁμαρτεῖν	R ΞF
58,11	ἤκουσας: ἤκουσα	X ΛR ΞF
58,17	ὀνομάζει: νομίζει	ΞF
58,17	ἰδίως: ἰδικῶς	ΛR ΞF
59,1	φανερὸς: φανερῶς	VAKCJ M Ξ

59,1	ἀφορίζεται: ὁρίζεται	ΞF
59,7	διαμένει: διαμένειν	JR ΞF
59,9	om αὖ	VAKCXJ ΛR ΞF
59,10	ἐξ ἀρχῆς: ἐν ἀρχαῖς	R ΞF
59,11	φλογώδει γενόμενος: φλογμῷ διαγενόμενος	HSR ΞF
59,14–15	coll τὸ μετὰ τούτου προσήκει	X Λ ΞF
60,2	ἀναφέστερον: ἀνωφερέστερον	A²X B³ F
60,12	om τῇ	R ΞF
60,13	μηδὲ: μηδὲν	VAKCXJ ΛR ΞF
60,14	τις: τε	ΞF
60,15	τῇ ποιότητι: καὶ τῇ ξηρότητι	cf VAKCXJ B²H²S ΞF
60,16	πᾶσα: πᾶσι	cf X πάσης
60,18	χρόαν: χροιὰν	V S
60,18	παντὶ: πᾶσι	X ΛR ΞF
61,2	δὲ: δ' ἂν	cf X δ' αὖ
61,3	γίνεται: γένηται	HM ΞF
61,3	προαποδοθέντα: ἀποδειχθέντα	προαποδειχθέντα ΛR ΞF
85,1	ἐγκριθῆναι: κριθείη	ΛR ΞF

Auch die wenigen exklusiven Sonderfehler des Fragments widersprechen dieser Schlußfolgerung nicht:

58,8	συμβαίνουσαν: συλαμβάνουσαν (sic)
59,6	προφητεία: προφήτης
61,1	om τοῦ δέχεσθαι
85,2	om τῆς
85,4:	om τὰ

Denn der Schreiber von Paris. Coisl. gr. 235 ist weder ein sehr sorgfältiger noch ein kenntnisreicher Kopist. Er begeht zahlreiche Iotazismen, Haplographien, Vertauschungen von Längen und Kürzen (ε und η, ο und ω), Akzent- und Spiritusfehler sowie sonstige Schreibfehler:

57,18	ἀτμὸς: ἀτμὴς	Schreibfehler
57,18–58,1	οὐχ ἤ: οὐχὶ	Iotazismus
58,6	ἐλαττοῖ: ἐλατοῖ	Haplographie
58,7	ἐνδαπανώμενον: ἐνδαπανόμενον	Länge/Kürze
58,7	ἔχοι: ἔχει	Iotazismus
58,8	ἀκολουθίαν: ἀκολουθείαν	Iotazismus
58,8	ἴσως: ἷσως	Spiritus- und Akzentfehler
58,9	φιλοπονωτέρας: φιλοπονοτέρας	Länge/Kürze
58,9	προσεδρείας: προσεδρίας	Iotazismus
58,12	οἷς: ἧ	Iotazismus, Hörfehler (?)

58,13	σπιθαμῇ: σπηθαμένον	Iotazismus, Schreibfehler (?)
58,15	οἶμαι: οἷμαι	Spiritusfehler
58,15–16	περιγέγραφθαι: περιγράφθαι	Schreibfehler
58,17	σπιθαμὴν: σπηθαμὴν	Iotazismus
59,1	ὄρεσιν: ὅρεσιν	Spiritusfehler
59,3	κολοβώσεως: κολοβόσεως	Länge/Kürze
59,6	ἤ: ἦ	Schreibfehler
59,7	μέτρων: μέτρον	Länge/Kürze
59,10	αὖθις: αὖθης	Iotazismus
59,11	οὗτος: οὔτος	Spiritus- und Akzentfehler
59,13	ἐξοπτήσεως: ἐξωπτήσεως	Länge/Kürze
59,13	προλαβοῦσι: προλαβούσι	Akzentfehler
59,15–16	ἀλλοιωθείσης: ἀλλοιωθήσης	Iotazismus
59,16	ποιότητα: ποιώτητα	Länge/Kürze
60,1	ἐξοπτήσεως: ἐξωπτήσεως	Länge/Kürze
60,3	οἶμαι: οἷμαι	Spiritusfehler
60,6	ἀραιότητος: ἀρεότητος	Iotazismus
60,7	τοίχοις: τείχοις	Iotazismus
60,7	ὀρόφου: ὁρόφου	Spiritusfehler
60,8	ἴσον: ἷσον	Spritus- und Akzentfehler
60,10	ποιότητος: ποιώτητος	Länge/Kürze
60,11	διεσώσατο: διασώσατο	Schreibfehler
60,12	καθειλκύσθη: καθηλκύσθη	Iotazismus
60,12	ἀποκατέσθη: ἀπεκατέσθη	Schreibfehler (?)
60,12	οἰκείων: οἰκίων	Akzentfehler und Iotazismus
60,17	τῷ: τὸ	Länge/Kürze
60,17	ποιότητος: ποιώτητος	Länge/Kürze
60,17	ἔτρεψε· ἔτρεψαι	Iotazismus
60,18	ἐξόπτησις: ἐξώπτησις	Länge/Kürze
61,1	ἦν: ἧν	Spiritus- und Akzentfehler
61,2	διειδέστατον: εἰδέστατον	Schreibfehler (?)
61,4	ποιότητα: ποιώτητα	Länge/Kürze
61,5	ἠλλοιώθησαν: ἡλοιώθησαν	Spiritusfehler und Haplographie
61,6	οἴεσθαι: οἵεσθαι	Spiritusfehler
61,6	αὐτὸ: αὐτῶ	Länge/Kürze
61,6	ἔννοια: ἔνοια	Haplographie
84,18	χήρας: χείρας	Iotazismus
85,2	ἐπιτεθῆναι: ἐπιτηθῆναι	Länge/Kürze

Fragment V (Klasse δ)

17 Codex Londinensis Burney 34, 15. Jh., fol. 11ᵛ

Bei dem Codex Londinensis Burney 34 handelt es sich um eine Katenenhandschrift, zu deren Einleitung auch ein Exzerpt aus Gregor von Nyssas *In Hexaemeron* gehört (17,2–19,12 *inc.* ἐπειδήπερ εἰσαγωγικὸν, *expl.* ἄντικρύς ἐστι φωνή). Der Text steht allein auf fol. 11ᵛ und füllt nur die obere Hälfte der Seite, während der Rest unbeschrieben ist. Davor stehen Aristeas, *Historia de LXX interpretibus* (Aristeasbrief) und die Praefatio der *Quaestiones in Genesim* des Theodoret von Kyros, freilich ebenfalls überschrieben mit „ἀριστέας φιλοκράτει". Auf fol. 12ʳ beginnen dann die Katenen zum Buch Genesis. Das Exzerpt aus Gregor gehört also zu den in die Katenen einleitenden Texten, weil er darin grundsätzlich zu Charakter und Methodik des Buches Genesis Stellung nimmt.

Lond. Burney 34 ist mit keinem der übrigen erhaltenen Manuskripte näher verwandt, wie die folgenden exklusiven Sonderfehler zeigen:

17,2	ἐπειδὴ γὰρ: ἐπειδήπερ
17,4	σκοπός: ὁ σκοπός
17,4	om τῷ
17,11	om ὅτι
17,13	om ἡ
18,9	coll ἐν ἀκαρεῖ κατεβάλετο ὁ θεὸς
19,1	προεκφανῆναι: προεκφωνηθῆναι

Darüber hinaus bleiben die Kontakte zu den übrigen Codices diffus:

18,2	εἴτ' οὖν: ἤτουν	SF
18,3	λέγεται: λέγει	VAKCXJ *FO*
18,7	κοσμογονίας: κοσμογενείας	CXJ SΛ

Fragment VI

27 Codex Monacensis graecus 136, 16. Jh., fol. 97–99

Codex Monacensis graecus 136 besteht aus ursprünglich zwei getrennten und eigens numerierten Teilen. Das Fragment aus Gregors Traktat *In Hexaemeron*, das ursprünglich als fol. 1–3 des zweiten Teiles gezählt wurde, ist heute fol. 97–99. Es handelt sich dabei um das erste einer Reihe von Exzerpten, die überschrieben sind: „τοῦ νύσσης γρηγορίου ζητήματα εἰς τὸ τῆς γενέσεως βιβλίον". Tatsächlich kann nur das erste Fragment als Gregor zugehörig identifiziert werden. Seine Abgrenzung (17,2–19,8 *inc.* ἐπειδὴ εἰσαγωγικὸν, *expl.* ἀκόλουθον) stimmt zwar nicht ganz exakt mit Londinesis Burney 34 überein, dennoch gibt die enge Ähnlichkeit zu denken. Man darf wohl annehmen, daß auch dieses Fragment aus einer Katenenhandschrift stammt.

Auch im Falle von *Monacensis graecus* 136 läßt sich zwar keine präzise Abhängigkeit von den übrigen überlieferten Handschriften feststellen, die exklusiven Sonderfehler sind aber nicht signifikant und die übrigen ordnen den Codex Klasse β zu:

17,2	om γὰρ	M
17,17	διαστηματικοῦ: διαστατικοῦ	Λ
17,18	om τῆς	—
18,2	εἴτ' οὖν: ἦτ' οὖν	*F*, cf SF
18,5	ἢ: ἣ	—
18,11	ζῷα: ζῶον	v
18,16	ὥστε: ὥστε τὸ πῦρ	BΛRv
19,1	om τόδε τι	Λ
19,5	om τὸ	—

Fragment VII

44a Codex Vaticanus graecus 350 (olim 247), 11. Jh., fol. Bʳ–Cᵛ (IIʳ–IIIᵛ Devreesse)

Am Ende des *Codex Vaticanus graecus* 350, der aus dem 11./12. Jh. datiert und ein dreiteiliges Evangeliar für die beweglichen und die unbeweglichen Feste des Jahres enthält sowie für verschiedene Gedenktage und Anliegen, sind zwei Folia eines anderen Codex des 11. Jh. eingebunden. Devreesse (1937) numeriert sie II-III, im Codex selbst tragen sie die Numerierung B-C. Es handelt sich um zwei nicht aufeinanderfolgende Folia einer augenscheinlich kompletten Kopie des Traktates *In Hexaemeron*, die den Text von 28,7 (*inc.* τὸ διὰ τῆς τῶν ποιητήτων) bis 30,15 (*expl.* τῆς αἰσθητῆς κτίσεως) und 37,4 (*inc.* ὁ λόγος ἕν τι ὠνόμασε) bis 39,5 (*expl.* τὸ κυριώτατον) bieten. Über die Herkunft und Überlieferungswege der beiden Blätter ist nichts bekannt.

Die Kollation ergibt, daß der Text Codex R sehr nahe steht und auch mit allen anderen der ältesten Handschriften der Klasse β verwandt ist (BHSΛM), ohne davon direkt abhängig zu sein. Der Schreiber begeht eine Reihe von Iotazismen sowie Vertauschungen von Längen und Kürzen. Eine zweite Hand korrigierte manche Fehler, ließ aber andere stehen.

28,10	ὀνομᾶσθαι	A¹ R
28,13	ἀκύλα	CX H²ΛRF vf
28,15	θὲν: οὐθὲν	C¹ SΛ v
29,7	χωριτικὴν	Iotazismus

29,10	προκατεβάλετο	R
29,10–11	ἐν ἑαυτῇ: ἐν ἑαυτῆς	cf. R ἐφ' ἑαυτῆς
29,14	καινόφωνον	R
29,16	ὅμοιον ἐστὶ corr in ὅμοιόν ἐστι man alt	—
30,1–2	εἰσάπαξ: εἰς ἅπαξ	—
30,3–4	μεθόριον φησὶν sic sine corr	—
30,5–6	εἴτε τι: ἐί τέτι sic bis sine corr	—
30,9	τοῦτο: τὸ	B^1 Ξ
	del man alt	om HSM F
30,10	ἀειδίου	Iotazismus
	ἀιδίου corr man alt	
30,11	ἀναφοῦς: οῦ e corr	—
37,8	μορίοις: μυρίοις υ e corr	—
37,11	δι' ἀκολούθου: διακολούθου	—
38,1	συγγένεια: συγγένεια(ν) ν ras	—
	αὐτῷ: οὕτω	R Ξ
	τῷ πυρὶ e corr	—
38,2	οὕτως: οὕτω	CX^2 BHM
38,2–3	διηγήσασθαι η pr e corr ut vid	—
38,4	οὐχ ὡς: οὐ χ' ὡς sic sine corr	—
38,10	λαμπρῶς	Länge/Kürze
38,11	αὐτὸς: οὗτος	R
38,15	τῶι ὄγκῳ e corr	—
38,16	πρὸς: εἰς	VAKCXJ ΛR ΞF

Fragment VIII (Klasse ε oder ς?)

29a Codex Neapolitanus BN II C 32 (gr. 91 bis vel 100), 14. Jh., fol. 45ᵛ–46ʳ

Der Codex besteht aus 56 Abschnitten zahlreicher Exzerpte aus profanen und kirchlichen Autoren der Antike, darunter aus den Werken Gregors von Nyssa *De hominis opificio, In Hexaemeron, In Ecclesiasten homiliae* und *In Canticum Canticorum* (Nr. III, fol. 44ʳ–45ᵛ) sowie *De anima et resurrectione* (Nr. XII, fol. 137ʳ⁻ᵛ). Die Exzerpte folgen ohne Absätze aufeinander, neue Abschnitte werden aber durch rubrizierte Anfangsbuchstaben markiert.

Die Stücke aus dem Traktat *In Hexaemeron* beginnen mit der Überschrift: ἐκ τοῦ πρὸς τὸν πέτρον τὸν ἴδιον ἀδελφὸν ἀπολογίας περὶ τῆς ἑξαημέρου. Dann folgen die Zeilen 6,9–7,1 (die Anfangsbuchstaben ε und ο sind rubriziert):

6,9 + ὃν
10 γὰρ λόγον ἔχει πρὸς τὸν κόκκον ὁ ἄσταχυς, ἐξ ἐκείνου ὤν,
11 κἀκεῖνο μὴ ὄν, μᾶλλον δὲ ἐκεῖνο ὢν δυνάμει, παρηλ-
12 λαγμένος δὲ μεγέθει ποικιλίᾳ καὶ σχήματι, τὸν αὐ-

13 τὸν λόγον ἐπέχει, πρὸς τὴν τοῦ μεγάλου Μωϋσέως
14 φωνὴν [46 ᵛ] τὰ παρὰ τοῦ μεγάλου Βασιλείου διὰ φιλοπονωτέρας θε-
7,1 ωρίας ἐξεργασθέντα νοήματα.

10 ἔχει λόγον k | καὶ ἐξ k ‖ 11 ὂν (sic): ὅν (sic) J ὤν k | μὲν ὢν k | τῇ δυνάμει k ‖ 11–12 παρηλλαγμένος k | καὶ κάλλει καὶ ποικιλίᾳ k ‖ 12–13 τὸν αὐτὸν VXΛRΞFvf: ταὐτὸν cett k ‖ 13 λόγον ἐπέχει: εἴποι τις ἂν ἐπέχειν λόγον k

Darauf folgt eine Paraphrase von 21,7–22,1 (τ wiederum rubriziert):

τὸ εἶπεν ὁ θεός· καὶ τὸ οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται καὶ τὰ τοιαῦτα, αὐτό ἐστι ὃ λέγει ὁ δᾶδ· ὅτι πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας· οὐδὲ γάρ ἐστι λόγος παρὰ τῷ θεῷ ἀλλὰ ἔργα: -

sowie ein kurzes Exzerpt aus 23,16–17 (τ rubriziert):

23,16 τῶν γὰρ γνωριζομένων
17 οὐχὶ τῶν ἀγνοουμένων, ἔστι ὁ ἔπαινος: -

Es folgen fünfzehn Zeilen einer zusammenfassenden Erörterung des Exzerptors zum Thema „wie die Erde zu Wasser wird" (πῶς ἡ γῆ γίνεται ὕδωρ), die Kap. 54–58 (64,17–68,14) auswertet.

Das Fragment endet schließlich mit dem Exzerpt 68,14–69,1. Dabei ist nicht der Anfang des Textes durch ein Satzzeichen und einen rubrizierten Buchstaben markiert, sondern erst der Beginn von Kap. 59 ὅτι. Für den Exzerptor bildet also offenbar der Abschnitt von 23,16 bis 68,19 eine Einheit. Dies ist insofern gerechtfertigt, als es sich ab Anfang Kap. 59 nicht mehr um ein wörtliches Exzerpt, sondern eine—wenn auch sehr eng geführte—Zusammenfassung des Textes handelt.

68,14 τοῦ
15 μὲν ψυχροῦ τὴν γῆν καθυγραίνοντες, δὲ ὑγρότητος ἐκ τοῦ
16 ψυχροῦ συνισταμένης καὶ ὅλην τὴν τοῦ ὕδατος φύσιν ἐν ἑαυτῇ
17 τελειούσης, ὅθεν ἀσθροισθὲν (sic) ἤδη καὶ ῥεῖθρον γινόμενον, ἤπερ
18 ἂν εὐοδωθῇ, κατ' ἐκεῖνο τὴν γῆν ἀνεστόμωσε. καὶ τοῦτο δὲ πηγὴ
19 ὀνομάζεται.
20 (59) ὅτι δὲ ἡ ψυχρότης γεννᾶ (sic) τὸ
21 ὕδωρ δῆλον ἐκ τῶν προσαρκτίων τόπων
69,1 κατεψυγμένων· εὐθυμουμένων, τοῖς ὕδασιν.

15 καθυγραίνοντος k -ες supra linea add forte man alt | τῆς δὲ k ‖ 16 καὶ ὅλην k ‖ 17 ἀθροισθὲν k | γενόμενον k | ἤπερ K: εἴπερ k ‖ 18 καὶ τοῦτο Ξ: τοῦτο k ‖ 20–69,1 τεκμήριον δὲ τοῦ καθηγεῖσθαι τὴν ψυχρότητα τῆς τῶν ὑδά-(21)-των γενέσεως τὸ τοὺς προσαρκτίους τῶν τόπων καὶ μᾶλλον (69,1) κατεψυγμένους εὐθηνεῖσθαι τοῖς ὕδασιν k

Die Fragmente weisen praktisch keinerlei Gemeinsamkeiten mit den übrigen erhaltenen Handschriften auf. Sie könnten möglicherweise zu demselben Überlieferungsstrang gehören, dem auch Scholion V entnommen ist (Klasse ε oder ϛ). Da sich die Textstücke aber nicht überschneiden, bleibt dies Spekulation. Auch sind die Exzerpte so klein und vom Redaktor insgesamt so stark bearbeitet, daß es fraglich bleibt, ob man auf dieser Grundlage überhaupt überzeugende Schlußfolgerungen ziehen kann. Jedenfalls scheint Fragment VIII ein weiteres Zeugnis für die über die erhaltenen Handschriften hinausgehende vielfältige Überlieferung des Traktates *In Hexaemeron* zu sein.

F. *Die Scholien*

Zu Beginn seines Traktates *In Hexaemeron* erklärt Gregor, daß er beabsichtige, das unvollendete gleichnamige Werk seines Bruders Basilius, den er ehrerbietig „Vater" nennt (§ 4), fortzuführen (§§ 1–6). Es verwundert daher nicht, an den Rändern von Handschriften, die Basilius' Homilien *In Hexaemeron* enthalten, parallele Exzerpte aus Gregors Traktat zu finden. Emmanuel Amand de Mendieta und Stig Y. Rudberg verweisen in ihrer kritischen Edition der Basiliushomilien (1997) auf fünf derartige Exzerpte in drei Handschriften:

F Codex Florentinus Laurentianus Mediceus graecus plutei IV 27, 10. Jh.
V Codex Vaticanus graecus 408, 10. Jh.
O Codex Oxoniensis Bodleianus Baroccianus graecus 228, 10./11. Jh.

PG 44, 80B–C 15–41 zu Bas *Hex* II 1 (GCS 22,15)	*F*
PG 44, 76 B 4–9 zu Bas *Hex* II 7 (GCS 33,6)	*F*
PG 44, 77 B 8 – C 4 zu Bas *Hex* II 8 (GCS 35,14)	*FVO*
PG 44, 73 A 12 – B 9 zu Bas *Hex* III 2 (GCS 39,15)	*FVO*
PG 44, 80 C 13 – 81 A 11 zu Bas *Hex* III 4 (GCS 45,15)	*F*

Die Durchsicht der Handschriften ergab allerdings sieben Scholien, und das von de Mendieta/Rudberg zitierte Scholion zu Bas *Hex* II 1 (GCS 22,15) konnte im Codex Laurentianus IV 27 nicht verifiziert werden:

16,14–17,2; 17,12–18,3 zu Bas *Hex* I 6 (GCS 12,3)	*FO*
21,1–14 zu Bas *Hex* III 2 (GCS 39,15)	*FVO*
23,13–17 zu Bas *Hex* II 7 (GCS 33,3)	*FO*
26,5–13 zu Bas *Hex* II 8 (GCS 35,5)	*FVO*
27,2–8 zu Bas *Hex* I 7 (GCS 13,12–13)	*FO*
30,2–31,6 zu Bas *Hex* III 4 (GCS 45,15)	*F*
81,5–83,7 zu Bas *Hex* III 3 (GCS 41,7)	*O*

Als Textgrundlage dient im folgenden Oxon. Barocc. 228. Er ist zwar der jüngste der drei Codices, enthält aber als einziger alle Scholien in vollständig lesbarer Form.

Scholion I

16,14–17,2; 17,12–18,3 zu Bas *Hex* I 6 (GCS 12,3) ἐν κεφαλαίῳ

F fol. 118r, rechter und unterer Rand
O fol. 5v–6r, unterer und rechter Rand

Der Text in Oxon. Barocc. 228 stimmt bis auf eine Verschreibung und eine *varia lectio* exakt mit dem Text der kritischen Edition (k) überein. Lediglich am Anfang faßt der Exzerptor den Text zusammen, indem er „ἐν κεφαλαίῳ" (16,14) nach „ἀκύλας" (17,1) versetzt und sich die Doppelung von „τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν" (17,2 und 12–13) zunutze macht, um den dazwischen liegenden Text auszulassen.

Für die Ermittlung der Familienzugehörigkeit gibt die *varia lectio* „λέγει" am Ende des Scholions den entscheidenden Hinweis. Denn nur die Codices der Klasse α (VAKCXJ) und das Fragment δ unterstützen diese Lesart. Darüber hinaus folgt das Scholion freilich keiner weiteren Lesart der Codices der Klasse α. Seine Vorlage gehörte also zur Klasse α, hat sich aber nicht erhalten.

Das entsprechende Scholion in *F* scheint bis auf wenige Abweichungen textlich identisch zu sein. Dies kann allerdings nur mit Vorbehalt behauptet werden, da der Rand des Codex beschnitten wurde und daher Buchstaben fehlen. Sie sind im folgenden unterpunktet.

(16,14–17,2/12)

[5v] ἀντὶ τῆς ἀρχῆς ὁ ἀκ̣ύ̣λ̣α̣ς̣· ἐν κεφαλαίῳ ἐκδέδ̣ω̣κ̣ε̣ πεποιῆσθαι τὸν οὐρ̣α̣ν̣ὸ̣ν̣ καὶ τὴν γῆν.

(17,13–18,3)

μία δ̣ὲ̣ τῶν δύο φωνῶν ἡ σημ̣α̣σία τῆς τε ἀρχῆς κ̣α̣ὶ̣ τοῦ κεφαλαίου, δ̣ηλοῦται γὰρ ἐπίσ̣ης δι' ἑκατέρων τὸ ἀθ̣ρ̣ό̣ο̣ν̣· ἐν μὲν γὰρ τῷ̣ κεφαλ̣α̣ί̣ῳ τὸ συλλήβδην τὰ πά̣ν̣τα γεγενῆσθαι π̣α̣ρ̣ί̣στησι, διὰ δὲ τῆς ἀ̣ρχῆς δηλοῦται τὸ ἀκ̣α̣ρές τε καὶ ἀδιάστατο̣ν̣. [6r] ἡ γὰρ ἀρχὴ παντὸς διαστηματικοῦ νοήματος ἀλλοτρίως ἔχε̣ι̣· ὡς τὸ σημεῖον ἀρχὴ τῆ̣ς̣ γραμμῆς καὶ τοῦ ὄγκου τὸ ἄτομον, οὕτω καὶ τὸ ἀκαρὲς τοῦ χρονικοῦ διαστήματος. Ἡ οὖν ἀθρόα τῶν ὄ̣ν̣τ̣ω̣ν̣ παρὰ τῆς ἀφράστου δυνάμεως τοῦ θεοῦ καταβολὴ ἀρχὴ παρὰ τοῦ Μωϋσέος εἴτ' οὖν κεφάλαιον κατωνομάσθη, ἐν ᾗ τὸ πᾶν συστῆναι λέγει.

17,15 τὸ pr: τῶ (sic) *F* | γὰρ om *F* ‖ 16 γεγενεῖσθαι *F* ‖ 18,2 Μωϋσέως k*F* corr e Μωϋσέως *O* | εἴ in ras *O* | ἤ τ'οὖν *F* ‖ 3 κατ' ὀνομάσθη *F* | λέγει VAKCXJ δ λέγεται cett

Scholion II (Klasse ε)

21,1–14 zu Bas *Hex* III 2 (GCS 39,15) καὶ εἶπεν ὁ θεός· γενηθήτω στερέωμα

F fol. 131ʳ, oberer und rechter Rand
V fol. 14ᵛ, linker Rand
O fol. 15ᵛ am linken Rand

ἐπὶ θεοῦ κατά γε τὴν ἡμετέραν ὑπόληψιν τὸ ἔργον λόγος ἐστί, διὸ πᾶν τὸ γενόμενον λόγῳ γίνεται καὶ ἄλογόν τι καὶ συντυχικὸν καὶ αὐτόματον ἐν τοῖς θεόθεν ὑφεστῶσι νοεῖται οὐδέν, ἀλλὰ χρὴ ἑκάστῳ τῶν ὄντων καὶ λόγον τινὰ σοφόν τε καὶ ἔντεχνōˢ ἐγκεῖσθαι πιστεύειν, ἐν καὶ κρείττονα τῆς ἡμετέρας ἐπόψεως. Τὸ οὖν Εἶπεν ὁ θεός, ἐπειδὴ λόγου παραστατική ἐστιν ἡ τοιαύτη φωνή, θεοπρεπῶς, ὡς οἶμαι, νοήσομεν εἰς τὸν ἐγκείμενον τῇ κτίσει λόγον τὸ ῥητὸν ἀναφέροντες. οὕτως γὰρ καὶ ὁ μέγας Δᾶδ τὰς τοιαύτας φωνὰς ἐξηγήσατο εἰπών· Πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας. τὰ γὰρ προστακτικὰ τῆς τῶν ὄντων κτίσεως ῥήματα, ἃ παρὰ τοῦ Μωσέως ἐκ τῆς θείας φωνῆς ἀναγέγραπται, ταῦτα ὁ Δᾶδ τὴν ἐνθεωρουμένην τοῖς γεγονόσι σοφίαν ὠνόμασεν.

1 ἐπὶ γὰρ τοῦ k τοῦ om VAKC ‖ 2 ἐστὶν *V* | διότι k ‖ 3 γενόμενον V γινόμενον *V*k ‖ 4 ὑφεστῶσιν *V* ‖ 5 ἔντεχνον *F* ἐντεχνὴ (sic) *V* τεχνικὸν k ‖ 6 ἐν καὶ κρείττονα: κἂν κρεῖττον ἢ k ἐν om *FV* | κἂν: καὶ VAKCJB²M | κρείττων KX ‖ 9 κτίσει: κρίσει *F* | ῥητὸν: ῥῆμα (e corr) *F* | οὕτω *FV* ‖ 10 φωνὰς ἡμῖν k ‖ 11 καὶ τῆς *FV* | τῆς κτίσεως *FV* ‖ 13 γεγονόσιν *V*

Die Auslassung des γὰρ τοῦ in Zeile 1 dürfte durch den fehlenden Text davor bedingt sein. Von allen anderen *variae lectiones* in *FVO* stimmt keine einzige mit den Gregor-Handschriften überein. Die Vorlage(n) dieses Scholions unterscheiden sich absolut von der gesamten erhaltenen Überlieferung.

Scholion III

23,13–17 zu Bas *Hex* II 7 (GCS 33,3) ἀλλὰ ἐν τῷ θελήματι

F fol. 128ʳ, rechter Rand
O fol. 13ʳ, unterer Rand

Der Rand von Flor. Laur. IV 27 ist wieder beschnitten. Die fehlenden Buchstaben sind im folgenden mit Punkten gekennzeichnet. Abgesehen von dem Iotazismus ἰδεῖν: εἰδεῖν in Zeile 13 stimmen beide Handschriften überein, und abgesehen von der Auslassung des γὰρ in Zeile 19, die wie

bei Scholion II durch den fehlenden Kontext davor motiviert sein dürfte, geben sie exakt den kritischen Text wieder, der den Codices AX SR F folgt. Sie enthalten keinen der Sonderfehler von VKC, BHΛ oder Ξ.

μόνου ὡς ἀληθ̣ῶ̣ς̣ ἐ̣σ̣τ̣ι̣ θεοῦ τὸ ἰδεῖν, ὅ̣π̣ω̣ς ἂν γένοιτο τὸ ο̣ὕ̣τ̣ω̣ κ̣α̣λόν· ἡ δὲ τῆς ἡμ̣ε̣τ̣έ̣ρ̣α̣ς̣ φύσεως πτωχ̣ε̣ί̣α̣ τ̣ὸ̣ μὲν γινόμ̣ε̣ν̣ο̣ν̣ β̣λ̣έπει, τὸν δ̣ὲ κ̣α̣θ̣' ὃ̣ν̣ γίνεται λόγο̣ν̣ ο̣ὔ̣τ̣ε̣ ἰδεῖν οὔτε ἐ̣π̣α̣ι̣ν̣έ̣σ̣α̣ι̣ δυνατῶς ἔχ̣ε̣ι̣· τ̣ῶ̣ν̣ γὰρ γνωριζ̣ο̣μ̣έ̣ν̣ω̣ν̣ οὐχὶ τῶν ἀγνοο̣υ̣μ̣έ̣ν̣ω̣ν̣ ἐστὶν ὁ ἔπαι̣ν̣ο̣ς̣.

13 μόνου γὰρ k | εἰδεῖν *F* ‖ 16 δυνατῶς: ω in ο corr *O*, sed non acc

Scholion IV

26,5–13 zu Bas *Hex* II 8 (GCS 35,5) καὶ τετάρτην ἡμέραν

F fol. 129ᵛ, linker Rand
V fol. 12ᵛ, linker Rand
O fol. 14ʳ, rechter Rand

Der Rand von Flor. Laur. IV 27 ist wieder beschnitten. Die fehlenden Buchstaben sind im folgenden mit Punkten markiert. Auch hier dürfte die Auslassung des γὰρ in Zeile 24 durch das Fehlen des Kontextes davor motiviert sein.

Die Vorlage des Scholions weist eine Reihe von Eigenheiten auf, die sie sowohl mit Klasse α als auch mit Klasse β verbinden, ohne daß sich ein entsprechendes Manuskript erhalten hätte. Die Ersetzung von ἦν durch γέγονε[ν] in Zeile 27 steht der Auslassung des Verbs in VAKC gegenüber. Sollte es in der Vorlage des Scholions gefehlt haben und von den Kopisten sinngemäß ersetzt worden sein? Die *varia lectio* γῆν statt αὐγὴν in Zeile 29 verbindet das Scholion mit VAK. Zeile 30–31 ὑπερκείμενον *VO* statt ὑποκείμενον mit S, während *O* allen anderen Gregor-Handschriften folgt. Zeile 32 ἐπαναγάγοντος *FV*: XBHR. Zeile 33 γινόμενον *V*: ABSRΞF.

τ̣ῆς φωτιστικῆς δυν̣άμεως ἀτρεμεῖν ἐκ φύσεως ἀδυνατούσ̣ης, ὅτε τὸ ἄνω μέρος τοῦ κύκλου δ̣ιεξῆλθε τὸ φέγγος καὶ π̣ρ̣ὸς τὸ ὑποκείμενον γέγονεν ἡ φορά, ἐξ ἀν̣άγκης τῇ ὑποδρομ̣ῇ τοῦ πυρὸς τὸ ὑ̣περκ̣είμενον ἀπεσκιά̣σθη τῆς παχυτέρας, ὡ̣ς εἰκός, φύσεως τὴν γῆν̣ ἐπιπροσθούσης. τὴν οὖν τοῦ φωτὸς ὑ̣ποχώρησιν ἑσπέραν ὠ̣νόμασεν· καὶ πάλ̣ιν, ἐκπεριδραμόντ̣ος τοῦ πυρὸς τὸν ὑ̣περκείμενον κύκλον κ̣αὶ τοῖς ἄνω τὴν α̣ὐγὴν ἐπαναγόντος, πρωΐαν τ̣ὸ γενόμενον προσηγ̣όρευσεν, οὕτως ὀνομάσας τὸν ὄρθρον.

5 τῆς γὰρ k ‖ 6 ἀτρεμεῖν ἐκ φύσεως om *FV* | τὸ ἄνω μέρος: τῷ ἄνω μέρει B¹HSΛ¹RMΞF ‖ 7 διεξῆλθεν τοῦ κύκλου coll *F* | καὶ: τὸ *V* | γέγονεν: γέγονε *V* om VAKCJ ἦν cett ‖ 9 τὴν γῆν VA²KJ τῆς γῆς A¹ τὴν αὐγὴν cett ‖ 10–12 οὖν τοῦ φωτὸς ad τὴν αὐγὴν: περιδραμόντος *O* ‖ 11 [ὑ]ποκείμενον *F* ‖ 12 ἐπαναγόντος VAKCJMB²SΛ ἐπαναγαγόντος XB¹HRΞF*FV* ‖ 12–13 γινόμενον ABSRMΞF*V*

Scholion V (Klasse ε oder ς)

27,2–8 zu Bas *Hex* I 7 (GCS 13,12–13) ἐκ δύο τῶν ἀκρῶν

F fol. 119ʳ, oberer Rand
O fol. 6ʳ, rechter Rand

τοῖς ἄκροις καὶ τὰ μέσα πάντα ἐμπεριέχεται. ἄκρα δὲ ὡς πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην αἴσθησιν οὐρανός ἐστι καὶ γῆ· δι᾽ ὅτι τούτοις ἑκατέρωθεν ἡ τῶν ἀνθρώπων ὄψις ὁρίζεται. ὥσπερ τοίνυν ὁ εἰπών, Ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ τὰ πέρατα τῆς γῆς καὶ τὰ μέσα τῇ περιοχῇ τῶν περάτων συμπεριέλαβεν, οὕτω καὶ ὁ Μωϋσῆς τῆς ὑλικῆς τοῦ παντὸς κόσμου κατακοιμῆς τὴν ἔνδειξιν διὰ τῶν περάτων πεποίηται.

2 τοῖς γὰρ A²XBHSΛRMΞF | πάντα: πάντων J πάντως cett ‖ 4 ἐστι om *F* | δι᾽ ὅτι: διά τε *F* ‖ 5 εἰπὼν ὅτι k | τὰ: καὶ *F* ‖ 6–7 ἀμπεριέλαβεν *F* συνέλαβεν M ‖ 8 κατακοιμῆς: μεταβολῆς *F* καταβολῆς k

Die Auslassung des γὰρ in Zeile 41 ist sicher wieder auf den fehlenden vorhergehenden Kontext zurückzuführen. Daß die übrigen *variae lectiones* von *FO* keine Entsprechung in den Gregor-Codices finden, spricht erneut dafür, daß sie aus einer Texttradition schöpfen, die sich nicht erhalten hat.

Scholion VI

30,2–31,6 zu Bas *Hex* III 4 (GCS 45,15) μὴ παραδραμῇ δὲ ἡμᾶς

F fol. 133ᵛ, unterer Rand, und
fol. 134ʳ, oberer und rechter Rand

Der Rand von Flor. Laur. IV 27 ist wieder beschnitten. Die fehlenden Buchstaben sind unterpunktet.

ἅπαξ τοῦ πυρὸς τὸν ἀκρότατον τῆς αἰσθητῆς φύσεως ὅρον περιοδεύσαντος ἀκολούθως τὸ στερέωμα γίνεται, ὅπερ μεθόριόν φησιν εἶναι τῶν τε ὑπερκειμένων καὶ τῶν ὑποκειμένων ὑδάτων. ἐγὼ γὰρ οἶμαι σῶμα μέν τις στερρὸν καὶ ἀντίτυπον, εἴτέ τη τῶν τεσσάρων, εἴτε καὶ παρὰ ταῦτα ἕτερον, καθὼς ἡ ἔξωθεν ἐφαντάσθη φιλοσοφία, μηδὲν περὶ τὸ στερέωμα θεω-

ρεῖσθαι, ἀλλὰ τὸ ἄκρον τῆς αἰσθητῆς οὐσίας, ὅπερ ἡ τοῦ πυρὸς φύσις [134ʳ] κατὰ τὴν ἀεικίνητον δύναμιν περιπολεῖ, τοῦτο στερέωμα παρὰ τέλους γραφῆς εἰρῆσθαι συγκρίσει τῆς ἀϊδίου τε καὶ ἀσωμάτου καὶ ἀναφοῦς ἰδιότητος. τίς γὰρ οὐκ οἶδεν, ὅτι πᾶν τὸ στερρὸν διά τινος ἀντιτυπίας πάντως πεποίκνωται; τὸ δὲ ποικνὸν καὶ ἀντίτυπον οὐ καθαρεύει τῆς κατὰ τὸ βάρος ποιότητος, τὸ δὲ βαρὺ κατὰ τὴν φύσιν ἀνωφερὲς εἶναι οὐ δύναται. ἀλλὰ πάσης ὑπέρκειται τῆς αἰσθητῆς κτίσεως τὸ στερέωμα, οὐκ ἄρα παχύ τε καὶ σωματῶδες περὶ αὐτὸ νοεῖν ἡ ἀκολουθία τοῦ λόγου δίδωσιν, ἀλλά, καθὼς εἴρηται, τῇ πρὸς τὸν νοητόν τε καὶ ἀσώματον παραθέσει πᾶν, ὅσον τοῦ αἰσθητοῦ γένους ἐστίν, στερέωμα λέγεται, κἂν τῇ φυσικῇ λεπτότητι διαφεύγῃ τὴν κατανόησιν. οὐκοῦν ἀκολούθως, ὅσον τῇ περιόδῳ τοῦ πυρὸς διελήφθη—διελήφθη δὲ τὸ πέρας τῆς ὑλικῆς οὐσίας—, τῷ ἅπαξ ἰδίῳ τινὶ ὅρῳ περιγραφὲν στερέωμα μὲν διὰ τὴν ὑλικὴν φύσιν τῇ συγκρίσει τῶν ὑπερκειμένων προσηγορεύθη. οὐρανὸς γὰρ ἔσχε τὸ ὄνομα, ὥσπερ καὶ τῷ φωτὶ ὄνομα τὴν ἡμέραν ἔθετο καὶ τῷ σκότει τὴν νύκτα.

2 ἅπαξ VAKC εἰσάπαξ cett ‖ 5 τις: τοι Mv τι cett ‖ 6 τη: om S τι cett | τι καὶ k ‖ 10 τέλους: τῆς k | εἰρῆσθαι: ῥηθῆναι k ‖ 12 πάντως ἀντιτυπίας coll k | ποικνὸν: πυκνὸν k ‖ 15 μὴν πάσης XBHSΛRMΞF ‖ 16 τε: τι k ‖ 19 στερέωμα: τὸ στερρὸν M στερρὸν cett ‖ 31,2 τῷ AKCHv τὸ cett ‖ 5 γὰρ VAKCJ δὲ cett ‖ 6 σκότει Xv σκότῳ cett

Die *varia lectio* ἅπαξ statt εἰσάπαξ (Zeile 42) verbindet das Scholion mit VAKC, ebenso δὲ statt γὰρ (Zeile 81,10). Die Form σκότει statt σκότῳ (Zeile 81,1) hat es mit X gemeinsam, während alle anderen Abweichungen exklusive Eigenfehler sind. Die Vorlage dürfte also zur Klasse α gehört haben. Ob darüber hinaus, wie angenommen, das Scholion an den nicht lesbaren Stellen exakt mit dem kritischen Text übereinstimmt, bleibt fraglich, insbesondere an den Stellen, wo merkwürdig viele Buchstaben oder ganze Worte fehlen, bzw. wo schon ein oder zwei fehlende Buchstaben das Wort verändern können.

Scholion VII

81,5–83,7 zu Bas *Hex* III 3 (GCS 41,7) δεύτερόν ἐστιν ἐξετάσαι

O fol. 16ʳ, rechter und unterer Rand, und
fol. 16ᵛ, linker und unterer Rand

δοκεῖ μοι τὸν θεὸν ἀπόστολον διαβάντα πάσης τῆς αἰσθητῆς φύσεως τοὺς ὅρους, εἰς τὴν νοητὴν κατάστασιν παραδυῆναι, οὐ σωματικῆς ἀκριβῶς γινομένης αὐτῷ τῆς τῶν νοητῶν θεωρίας.

9 τοῦτο γὰρ καὶ αὐτὸς τῷ ἰδίῳ λόγῳ παρασημαίνεται εἰπών,
10 Εἴτε ἐν σώματι οὐκ οἶδα, εἴτε ἐκτὸς τοῦ σώματος οὐκ οἶδα,
11 ὁ θεὸς οἶδεν, ἁρπαγέντα τὸν τοιοῦτον ἕως τρίτου οὐρανοῦ.
12 τὸ οὖν ἀκρότατον τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου τρίτον οἶμαι οὐρανὸν
13 προειρηκέναι τὸν Παῦλον, τριχῇ μὲν τεμόντα πᾶν τὸ φαινό-
14 μενον, κατὰ δὲ τὴν συνήθειαν τῆς γραφῆς ἕκαστον τῶν τμημά-
15 των τούτων οὐρανὸν ὀνομάσαντα. ὁ γὰρ τῆς γραφῆς λόγος ἐν
16 καταχρήσει τινὶ ῥημάτων ἕνα μὲν οὐρανὸν ὀνομάζει τὸν ὅρον
17 τοῦ παχυμερεστέρου ἀέρος, μέχρις οὗ καὶ νέφη καὶ ἄνεμοι καὶ
82,1 ἡ τῶν ὑψιπετῶν ὀρνέων φέρεται φύσις. [16ᵛ] καὶ γὰρ καὶ νεφέλας
2 οὐρανοῦ λέγει καὶ πετεινὰ οὐρανοῦ, καὶ οὐχ ἁπλῶς οὐρανὸν
3 λέγει τοῦτο, ἀλλὰ καὶ μετὰ τοῦ στερεώματος. λέγει γὰρ Ἐξ-
4 αγαγέτω τὰ ὕδατα ἑρπετὰ ψυχῶν ζωσῶν καὶ πετεινὰ πετόμενα
5 ἐπὶ τῆς γῆς κατὰ τὸ στερέωμα τοῦ οὐρανοῦ. εἶτα ἕτερον οὐρα-
6 νόν τε καὶ στερέωμα κατονομάζει τὸ μετὰ τὴν ἀπλανῆ σφαῖραν
7 περὶ τὸ ἐντὸς θεωρούμενον, ἐν ᾧ οἱ πλανῆται τῶν ἀστέρων
8 πορεύονται. λέγει γὰρ ὅτι Καὶ ἐποίησεν ὁ θεὸς τοὺς δύο φωστῆρας
9 τοὺς μεγάλους καὶ ἔθετο αὐτοὺς ἐν τῷ στερεώματι τοῦ οὐρα-
10 νοῦ, ὥστε φαίνειν ἐπὶ τῆς γῆς. παντὶ δὲ πρόδηλον τῷ ὁπωσοῦν
11 ἐπεσκεμμένῳ τὴν τοῦ παντὸς διακόσμησιν, ὅσον ὑποβέβληκε
12 ταῦτα παρὰ τὴν ἄνω φοράν. καὶ αὐτὸ δὲ τὸ ἀκρότατον τοῦ
13 αἰσθητοῦ κόσμου, τὸ μεθόριον τῆς νοητῆς κτίσεως, στερέ-
14 ωμά τε καὶ οὐρανὸν ὀνομάζει.
15 Ὁ οὖν ἐπιθυμητὴς τῶν
(15–17) ἀρρήτων ἀποκαλύψεων
17 ὅπου αὐτὸν ἡ ἐπιθυ-
18 μία ἐπῆρεν, ἐκεῖ ἐγένετο ὑψωθεὶς τῇ δυνάμει τοῦ τὸ ἐπιθυμη-
19 τὸν αὐτῷ προδεικνύντος, καὶ ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν· οἶδα ἄνθρωπον
83,1 πᾶσαν τὴν αἰσθητὴν διαβάντα κτίσιν καὶ ἐν τοῖς ἀδύτοις τῆς
2 νοητῆς γενόμενον φύσεως, ἐπειδὴ ἐκ παίδων τὰ ἱερὰ γράμματα
3 ἔμαθε, ταῖς γραφικαῖς φωναῖς διασημαίνει τὸ ὄνομα, τρίτον
4 οὐρανὸν ὀνομάσας τὴν τῶν τριῶν τούτων τῶν ἐν παντὶ θε-
5 ωρουμένων τὴν διέξοδον. κατέλιπε γὰρ τὸν ἀέρα· παρ-
6 έδραμε καὶ τὴν διαμέσου τῶν ἀστέρων κυκλοφορίαν· ἐπέρασε
7 καὶ τὴν ἄκραν τῶν αἰθερίων ὅρων περιβολήν, καὶ ἐν τῇ

81,5 δοκεῖ γὰρ k ‖ 7–8 παραδυῆναι VAXBH παρεισδύναι Λ παραδύναι F παρεισδῦναι Mvf παραδῦναι KCJSRΞ ‖ 8 ἀκριβῶς γινομένης VAKCJB²vf ἀκριβείας γενομένης X γενομένης HSMΞF γινομένης cett ‖ 9 εἰπὼν B¹M εἰπὼν ὅτι cett ‖ 12 οἶμαι οὐρανὸν XΛΞFvf οὐρανὸν οἶμαι coll cett ‖ 82,3 τοῦτο: τοῦτον k ‖ 8 πορεύονται X διαπορεύονται cett | δύο om k ‖ 11 ὑποβέβληκε v ὑποβέβηκε k ‖ 13 τὸ: ὃ k | ἐστι τῆς VAKCJBHSM ‖ 18–19 post ἐπιθυμητὸν IV litt ras *O* ‖ 83,3 ἔμαθε: v ras *O* ‖ ὄνομα v νόημα k ‖ 5 τὴν: τμήματι H τμημάτων cett ‖ 6 ἀστέρων JΛRΞFvf ἄστρων cett

81,5–7 δοκεῖ bis διαβάντα Paraphrase des Textes

Das Scholion bricht ab, weil die folgenden Pergamentblätter durch Papierseiten ersetzt wurden, die zwar den Text kopieren, aber keine Scholien und Glossen; vgl. Conspectus codicum Nr. 58. Man wird wohl davon ausgehen dürfen, daß das Scholion mit Zeile 83,9 οὐ φθέγγεται endete.

Die *variae lectiones* verbinden das Scholion mit allen zwölf Handschriften der kritischen Edition außer S. Bezeichnend sind aber die drei Varianten, die das Scholion nur mit der Edition Migne's gemeinsam hat: 25 πορεύονται, 30 ὑποβέβληκε, 42 ὄνομα. Seine Vorlage muß also eng mit der Vorlage Migne's zusammenhängen, die *Codex Parisinus graecus* 1008 (= Nr. 40) oder eine sehr ähnliche Handschrift gewesen sein muß (vgl. S. LXXXI und CVIII).

Insgesamt verändern die Scholien den kritischen Text nicht. Sie tragen aber eine Reihe neuer Lesarten bei und weisen damit erneut die äußerst reiche Überlieferung des Traktates *In Hexaemeron* Gregors nach, von der sich nur ein Teil erhalten hat.

G. *Codices, die Gregors Traktat* In Hexaemeron *nicht enthalten*

Die beiden Traktate Gregors *In Hexaemeron* und *De hominis opificio*, der letzterem vorangestellte Widmungsbrief an seinen jüngeren Bruder, Petrus von Sebaste, sowie der Traktat *In Hexaemeron* des älteren Bruders beider, Basilius des Großen von Caesarea, werden des öfteren als ein zusammenhängendes Corpus überliefert. Da Gregors *De hominis opificio* beabsichtigt, Basils *In Hexaemeron* zu komplettieren, kommt es dabei vor, daß Gregors Werk den Titel trägt „Zum Rest des Hexaemeron". Dabei handelt es sich aber nicht, wie von manchen Katalogen fälschlich angenommen wird, um seinen Traktat *In Hexaemeron*, sondern vielmehr um *De hominis opificio*. Dies trifft für folgende Handschriften zu:

Athous Λαῦρα B 77 (197), fol. 66ʳ–120ᵛ
Emmanuel Amand de Mendieta hat diese Handschrift 1949 persönlich eingesehen und eine Beschreibung davon verfaßt. Das Werk auf den fol. 66ʳ–120ᵛ unter dem Titel „Γρηγορίου ἐπισκόπου περὶ εἰκόνος· εἰς τὰ ἐλλειφθέντα τῶν παρὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Βασιλείου ἐπισκόπου γεγραμμένων εἰς τὴν ἑξαήμερον" ist Gregors *De hominis opificio*. Vgl. Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 82–83.

Athous Vatopediu 128, fol. 1–49

Der Katalog Eustratiades/Vatopedinos (1924) 32 verzeichnet das Werk unter dem Titel: „Γρηγόριος ἐπίσκοπος Νύσσης τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ Πέτρῳ ἐπίσκοπῳ· προοίμιον περὶ ὧν ἔγραψε Κεφαλαίων εἰς τὰ λοιπὰ τῆς ἑξαημέρου τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Βασιλείου". Nach dem neuen Katalog, den Erich Lamberz gegenwärtig vorbereitet, trägt das Werk im Text keinen Gesamttitel. Das Inhaltsverzeichnis des Codex listet es auf als: „Πρὸς Πέτρον τὸν ἴδιον ἀδελφὸν θεωρία εἰς τὴν τοῦ ἀνθρώπου κατασκευὴν ἐν κεφαλαίοις λ'". Es handelt sich also um Gregors *De hominis opificio*. *In Hexaemeron* folgt auf fol. 50r–76r (vgl. Conspectus codicum Nr. 5).

Athous Vatopediu 131, fol. 28r–88v

Der Katalog Eustratiades/Vatopedinos (1924) 33 beschreibt summarisch den Inhalt des ganzen Codex: „Ἀπολογητικὸν περὶ τῆς Ἑξαημέρου πρὸς τὸν ἴδιον ἀδελφὸν Πέτρον καὶ περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου". Der neue Katalog, den Erich Lamberz gegenwärtig vorbereitet, weist aus, daß fol. 1r–28r Basils *Homiliae in Hexaemeron* enthalten, fol. 28r–88v Gregors Traktat *De hominis opificio*.

Escorialensis B V 7, fol. 138v (codex deperditus)

Der von Gregorio de Andrés zusammengestellte Katalog der in der Königlichen Bibliothek des Escorial verlorengegangenen Codices gibt für B V 7 an (S. 61 Nr. 124): „(F. 1) s. Basilii Magni in Hexaemeron homiliae; (f. 138v) s. Gregorii Nysseni supplementum Hexaemeri". Die Wortwahl „supplementum" dürfte sich eher auf Gregors Traktat *De hominis opificio* beziehen als auf *In Hexaemeron*.

Izmir (Smyrna), Εὐαγγελικὴ Σχολή A-21 (21), fol. 66–120 (codex deperditus)

Der Katalog von Athanasios Papadopoulos-Kerameus (1877/1967) 21 vermerkt als Titel: „Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης, εἰς τὰ ἐπίλοιπα τῆς ἑξαημέρου. Im Vergleich zu ähnlichen Überschriften in anderen Codices dürfte es sich dabei um Gregor von Nyssas Traktat *De hominis opificio* gehandelt haben.

Parisinus graecus 956, fol. 90v–143v

Emmanuel Amand de Mendieta hat diese Handschrift zwischen 1939 und 1970 mehrfach persönlich eingesehen und eine Beschreibung davon verfaßt. Das Werk auf den fol. 90v–143v trägt den Titel „Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης πρὸς Πέτρον τὸν ἴδιον ἀδελφὸν εἰς τὰ λοιπὰ τῆς ἑξαημέρου τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Βασιλείου, τουτέστιν εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀνθρώπου". Es ist entgegen der Notiz im Katalog Omonts I (1886) 184 nachweislich nicht der Traktat *In Hexaemeron* Gregors, sondern *De hominis opificio*, wie eine erneute Manuskripteinsicht ergab. Vgl. Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 230–232.

Parisinus graecus 968, fol. 135r–204v

Emmanuel Amand de Mendieta hat diese Handschrift mehrfach persönlich eingesehen und eine Beschreibung davon verfaßt. Das Werk auf den fol. 135r–204v trägt den Titel „Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου (sic) Νύσσης θεωρία εἰς τὴν τοῦ ἀνθρώπου κατασκευὴν τοῦ ἀνθρώπου". Auch dieses Werk ist entgegen der Notiz im Katalog Omonts I (1886) 187–188 nicht der Traktat *In Hexaemeron* Gregors, sondern *De hominis opificio*, wie eine erneute Manuskripteinsicht verifizierte. Vgl. Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 106–108.

Sinai, Μοναστήριον τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης gr. 328, fol. 60r–100v

Gregor von Nyssa, Widmungsbrief an Petrus von Sebaste (60r–61r) und *De opificio hominis*. Vgl. Amand de Mendieta/Rudberg (1980) 241–242.

II. *Die gedruckten Editionen*

Der griechische Text des Traktats *In Hexaemeron* Gregors wurde erstmals in Paris im Jahre 1615 von Aegidius Morel herausgegeben: *S. patris nostri Gregorii episcopi Nysseni, fratris Basilii Magni, opera omnia quae reperiri potuerunt, Graece et Latine nunc primum ex mnss. codd. in lucem edita, et in duos tomos divisa. Additae sunt variae doctiss. virorum notae, quibus cum interpretatio vetus quorumdam librorum emendatur, tum nova reliquorum illustratur. Cum indicibus locorum sacrae scripturae et rerum memorabilium. Parisiis, ex officina Nivelliana, apud Sebastianum Cramoisy, via Iacobaea, sub ciconiis. MDCXV.* Der Traktat *In Hexaemeron* steht in Band I auf den Seiten 1–43. Identische Drucke erschienen auch: *Apud Michaelem Sonnium, via Iacobaea, sub scuto Basilensi* und *Apud Claudium Morellum, via Iacobaea, ad insigne fontis.*[1]

1638 erfolgte in Paris ein weiterer Nachdruck mit Korrekturen und Ergänzungen: Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης τὰ εὑρισκόμενα. *Sancti patris nostri Gregorii episcopi Nysseni opera. Nunc denuo*

[1] Vgl. Altenburger/Mann, Bibliographie 50f.

correctius et accuratius edita, aucta, et notis, nec non indicibus necessariis ornata, et in tres tomos distributa. Parisiis, sumptibus Aegidii Morelli, via Iacobaea, ad insigne fontis. MDCXXXVIII. Der Traktat *In Hexaemeron* steht unverändert in Band I auf den Seiten 1–43.[2]

Diese überarbeitete Edition nahm schließlich Jacques-Paul Migne 1858 zusammen mit der lateinischen Übersetzung des Franciscus Zinus von 1553 in seine monumentale Reihe der *Patrologia Graeca* auf: Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης, ἀπολογητικὸς πρὸς Πέτρον τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ, Περὶ τῆς ἑξαημέρου. *S.P.N. Gregorii episcopi Nysseni explicatio apologetica ad Petrum fratrem, In-Hexaemeron. Petro Francisco Zino interprete.* Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης τὰ εὑρισκόμενα πάντα. *S.P.N. Gregorii episcopi Nysseni opera quae reperiri potuerunt omnia* (Ed. Morell. 1638), *nunc denuo correctius et accuratius edita et multis aucta. Accurante* J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus seu bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica omnium ss. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum … Series Graeca, Tomus XLIV, [Parisiis]* 1858, col. 61–124.[3]

Wie damals üblich, teilte Morel nicht mit, auf welchen Handschriften seine Edition beruht. Er scheint jedoch den *Codex Parisinus graecus* 1008 (= Nr. 40) oder eine ihm sehr ähnliche Handschrift benutzt zu haben. Die wenigen Unterschiede zwischen diesem Codex und der Edition sind ohne weiteres durch ausdrückliche Änderungen seitens des Herausgebers zu erklären.

Drei Jahre zuvor hatte Georges H. Forbes die erste kritische Edition des Traktates publiziert, zusammen mit der lateinischen Übersetzung des Laurentius Sifanus von 1562, die er an seinen veränderten Text anpaßte: Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης (ἀδελφοῦ τοῦ μεγάλου Βασιλείου) τὰ εὑρισκόμενα πάντα. *Sancti patris nostri Gregorii episcopi Nysseni Basilii Magni fratris quae supersunt omnia. In unum corpus collegit, ad fidem codd. mss. recensuit, Latinis versionibus quam accuratissimis instruxit et genuina a supposititiis discrevit Georgius H. Forbesius. Tomus primus. Burntisland, e typographo de Pitsligo.* 1855, 4–94.[4]

Forbes verwandte elf Handschriften:

a. Monach. 23	(= Nr. 26)
b. Oxon. 3036	(= Nr. 30)
c. Musæi Britannici 16. D. I.	(= Nr. 18 = Λ)
d. Monach. 192	(= Nr. 28)
e. Reg. 479	(= Nr. 34)
f. Coislin. 253	(= Nr. 33 = B)
g. Reg. 1268	(= Nr. 41 = F)
h. S. Marci 67	(= Nr. 55 = K)
k. Vaticanus 405	(= Nr. 45 = R)
l. Vaticanus 697	(= Nr. 46)
m. Vaticanus 1433	(= Nr. 47 = Z)

[2] Vgl. ebd. 58 f.
[3] Vgl. ebd. 89 f.
[4] Vgl. ebd. 87.

Darüber hinaus begutachtete Forbes die Codices

Nanianus 78	(= Nr. 56) und
Taurinensis 71	(= Nr. 44 = Q)

verwendete sie aber nicht, weil er sie zur Textherstellung als unwichtig beurteilte (S. ii).

Schließlich berücksichtigte Forbes noch den Codex Baroccianus 144 (= Nr. 31), der aber nur ein Fragment einer einzigen Seite des gregorianischen Traktates enthält. Weiterhin wußte Forbes von den in den Codices Parisinus graecus 503 (= Nr. 35) und 940 (= Nr. 38) enthaltenen Fragmenten und vermutete, daß er möglicherweise weitere Handschriften in der Pariser Nationalbibliothek übersehen haben mochte, „da der Katalog sehr ungenau ist“ (S. ii).

Als generelle Leitlinie seiner Edition folgte Forbes der Überzeugung (S. iii): „*Mihi autem maxime placent lectiones codicum e f1 g k, praesertim quando cum b d m concordant*“.

Forbes' Edition wurde 1996 in Griechenland nochmals abgedruckt: Γρηγόριος Νύσσης (Μέρος Α', Ι). Γενικὴ Ἐπιστασία καὶ Ἐπιμέλεια Ἠλία Δ. Μουτσούλα. Ἐπιμελήτρια Γεωργία Π. Κουνάβη (Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων 65 Α', Ι), Athen 1996, 525–564.

III. *Übersetzungen*

Ehe noch der griechische Text von Gregors *In Hexaemeron* gedruckt wurde, erschienen zwei lateinische Übersetzungen, die mehrfach nachgedruckt wurden:

A. *Franciscus Zinus*[5]

D. Gregorii Nyssae pontificis, Magni Basilii fratris, doctissimus in Hexaemeron commentarius. Aliquot tum eiusdem, tum aliorum auctorum orationes pulcherrimae,

[5] Vgl. Brown Wicher, *Catalogus* V 107–109.

quarum argumenta in proxima pagina perspicies. Gregorii, rerum admirabilium effectoris, de anima libellus, Petro Francisco Zino Veronensi interprete. Aldi Filii, Venetiis. MDLIII, fol. 6–36.[6]

Divi Gregorii Nysseni episcopi, fratris Basilii Magni, omnia quae exstant opera, hactenus studio virorum doctissimorum in Latinum sermonem conversa. Quid autem sit praestitum in hac editione omnium postrema, et quae superioribus accesserint opuscula aut nunquam prius typis excusa, aut seorsum edita: ex praefatione sequenti, et ex librorum catalogo versis aliquot foliis, lector intelliget. Cum indice locorum sacrae scripturae, et rerum memorabilium. Parisiis, apud Sebastianum Nivellium sub ciconiis via Iacobea. MDLXXIII, col. 1–26.[7]

Aurea ac divina quaedam trium sanctitate, doctrinaque praestantium Gregoriorum, Neocaesariensis, Nysseni, et Nazianzeni opera, a Petro Francisco Zino, canonica Veronensi Latinitate donata. Operum index in proxima pagella. Venetiis, apud Bologninum Zalterium. MDLXXIV, fol. 12–33v.[8]

Beati Gregorii Nysseni episcopi, fratris Basilii Magni, opera omnia quae exstant, duobus tomis comprehensa. Hactenus studio virorum doctissimorum in Latinum sermonem conversa, et recens notis ex adversariis Frontonis Ducaei Burdegalensis S.I. collectis, illustrata. Quid autem sit praestitum in hac editione, et quae accesserint opuscula, ex praefatione, et librorum catalogo, lector intelliget. Cum indicibus locorum sacrae scripturae et rerum memorabilium. Parisiis, apud Claudium Morellum, via Iacobaea, ad insigne fontis. MDCV, col. 1–26.[9]

S. patris nostri Gregorii episcopi Nysseni, fratris Basilii Magni, opera quae extant omnia, studio doctissimor. viror. ex ms. et vetustiss. Graecis codd. in Latinum conversa. Additae sunt R.P. Frontonis Ducaei S.I. et alior. theol. notae, quibus cum interpretatio vetus quorundam librorum emendatur, tum nova reliquorum illustratur. Cum indicibus locorum sacrae scripturae et rerum memorabilium. Coloniae Agrippinae sumptibus Antonii Hierat, bibliopolae sub signo gryphi. Anno MDCXVII, pp. 1–10.[10]

Zinus' Übersetzung wurde schließlich in die Editionen des griechischen Textes Paris 1615, Paris 1638 und Paris 1858 aufgenommen.

6 Vgl. ALTENBURGER/MANN, Bibliographie 16.
7 Vgl. ebd. 32f.
8 Vgl. ebd. 34.
9 Vgl. ebd. 46.
10 Vgl. ebd. 53f.

B. *Laurentius Sifanus*[11]

Divi Gregorii, episcopi Nysseni, fratris Basilii Magni, opera quae adipisci licuit omnia, pleraque antehac nunquam visa, de Graeco in Latinum a diversis, sed potissimum a D. Laurentio Sifano I.V.D. clariss. translata: quorum catalogum post praefationem invenies. Additus est index rerum memorabilium et locorum scripturae uberrimus. Basileae excudebat Nic. Episcopius F. sibi et haeredib. Ar. Birckmanni. Anno MDLXII, pp. 283–314.[12]

Opera d. Gregorii, Nysseni episcopi, fratris Basilii Magni, de Graeco in Latinum sermonem conversa, studio potissimum atque opera Laurentii Sifani I.V.D. et Ioannis Levvenklaii. Quid hac secunda editione praestitum sit, et quae prioribus libris accesserint, ex prooemiis interpretum lector intelliget. Additus est index rerum memorabilium, et locorum scripturae uberrimus. Basileae, per Eusebium Episcopium, et Nicolai fratris haeredes. 1571, pp. 220–243.[13]

Georges Forbes benutzte Sifanus' Übersetzung in seiner ersten kritischen Edition des griechischen Textes, weil „sie weit besser ist als die Übersetzung von Zinus", korrigierte und adaptierte sie aber „an zahlreichen Stellen" (S. iii).

Da die Übersetzer der frühen Neuzeit üblicherweise nicht angaben, auf welchem Manuskript bzw. welcher Edition ihre Übersetzungen beruhen, kann man darüber nur Vermutungen anstellen. Forbes (S. iii) bemerkte, daß Sifanus anscheinend einer dem *Codex Vaticanus graecus* 697 sehr ähnlichen Handschrift folgte, während Zinus wohl ein Manuskript aus der Familie des *Codex Oxoniensis* 3036, *Monacensis* 192 und *Vaticanus graecus* 1433 als Vorlage gehabt habe.

C. *Moderne Übersetzungen*

In moderne Sprachen wurde Gregors *In Hexaemeron* bisher dreimal übertragen, zweimal ins Deutsche und einmal (auszugsweise) ins Italienische:

Vertheidigung der Schrift des heiligen Basilius über das Sechstage-Werk, von Gregor, Bischof von Nyssa, seinem Bruder Petrus gewidmet:

11 Vgl. BROWN WICHER, *Catalogus* V 109f.
12 Vgl. ALTENBURGER/MANN, Bibliographie 23f.
13 Vgl. ebd. 31.

Sämmtliche Werke der Kirchen=Väter aus dem Urtexte in das Teutsche übersetzt ... 39, Kempten 1853, 3–57.[14]

Gregor von Nyssa, Über das Sechstagewerk. Verteidigungsschrift an seinen Bruder Petrus. Eingeleitet, übersetzt und kommentiert von Franz Xaver Risch (= Bibliothek der Griechischen Literatur 49), Stuttgart 1999.

Risch folgt grundsätzlich Forbes' Edition, vergleicht aber kritisch mit der bei Migne abgedruckten Version Morels und weicht an mehreren Stellen davon ab, was er jeweils in seinem Kommentar vermerkt und begründet.

Opere di Gregorio di Nissa, a cura di Claudio Moreschini (= Classici delle religioni. La religione cattolica), Turin 1992, 587–622. [Anfang bis Ende Kap. 35 (5–49,2), letztes Drittel Kap. 74 bis Ende (80,16–85,7)]

IV. *Die Editionsgrundsätze*

Die intensive Durchmischung der Lesarten, die sich entweder durch eine Vielzahl von Kopien und zahlreiche Überlieferungsstufen oder, was wegen der insgesamt relativ schmalen Überlieferung und geringen Nachwirkung des Traktates wahrscheinlicher sein dürfte, durch Konsultation mehrerer Handschriften und philologischer Arbeit daran seitens der Kopisten vor dem 9. Jh. erklären läßt, bewirkt, daß es kein Hauptmanuskript gibt, dem man als zuverlässigstem Zeugen gegen die Lesarten der Mehrzahl oder gar aller übrigen Handschriften folgen dürfte.

Die Tatsache, daß die Gruppe VAKC der Klasse α an vielen Stellen gemeinsame exklusive Sonderfehler aufweist, die nicht als die korrekten Lesarten gelten können, verleihen den Varianten der Klasse β grundsätzlich mehr Gewicht. Der ältesten Handschrift der Klasse β (B) kommt daher prinzipiell eine besondere Bedeutung zu, die aber eben wegen der großen Durchmischung der Lesarten nicht den alleinigen Ausschlag geben kann. Dort allerdings, wo das Zeugnis von B durch H und S gestützt wird, und insbesondere dann, wenn B mit dem ältesten Manuskript der Klasse α (V) übereinstimmt, dürfte man dem Originaltext am nächsten kommen. Bei allen anderen Konstellationen bleibt man darauf angewiesen, aufgrund des Kontextes abzuwägen, welche Variante wohl die mit größter Wahrscheinlichkeit korrekte ist.

Den Handschriften der Klasse γ kommt in keinem Fall eine entscheidende, sondern immer nur eine unterstützende Rolle zu. Sie bezeugen einen weiteren Traditionsstrang, die aber in keinem Fall das Zeugnis der Klassen α und β überwiegen können. Dasselbe gilt für die Varianten der beiden jüngsten Manuskripte dieser Klassen (J und M), die Fragmente und die Scholien.

[14] Vgl. ebd. 85.

V. *Die neue Edition im Vergleich zu Morel/Migne und Forbes*

Der neue, kritische Text des Traktates *In Hexaemeron* unterscheidet sich an genau 100 Stellen sowohl von der Edition Morel/Migne als auch von der Edition Forbes. Weitere 237 Varianten trennen ihn zusammen mit Forbes von Migne und weitere 19 zusammen mit Migne von Forbes. Insgesamt weist er also gegenüber Forbes 119 abweichende Lesarten auf, gegenüber Morel/Migne 337.

	neuer Text	Migne (v) / Forbes (f)
6,12–13	ταὐτὸν	τὸν αὐτὸν
7,1	ὀλίγοις	ἐν ὀλίγοις
8,16	ἄστρων	ἀστέρων
9,10	ὁ οὐρανός	οὐρανός
10,8	νεολέα	νεολαία
11,11	καὶ λαμπρύνειν	καταλαμπρύνειν
11,12–13	ἡ χρεία	χρεία
12,12	καὶ θαλάσσαις	om v / καὶ θαλάσσῃ f
16,8	ἐπιγραφήν	περιγραφήν
17,6	αἰσθητῆς	αἰσθητικῆς
18,2	εἴτ' οὖν	ἤτουν v / εἴτουν f
20,5	σκότῳ	σκότει
20,6	ἄλληλα	ἀλλήλας
21,6	ἐπόψεως	ὄψεως
23,10	ἐγγεννηθῆναι	γεννηθῆναι v / ἐγγενηθῆναι f
28,13	Ἀκύλου	Ἀκύλα
32,17	ἡ νοητὴ	νοητή τις
33,7	ἐπὶ κεφαλαίῳ	ἐπὶ κεφαλαίου
37,8	συνεισάγει	συνήγαγε v / συνάγει f
38,16	πρὸς	εἰς
39,14	γενομένων	γινομένων
46,2	ποῖον	πόσον
46,16	ἐναναλίσκοιτο	ἐπαναλίσκοντος v / ἐπαναλίσκοιτο f

	neuer Text	Migne (v) / Forbes (f)
47,6	ἀποβρύειν	ἀναβρύειν
48,1	ἀνεχέθη	ἀνήχθη
52,14	μάθωνεν	ἐμάθομεν
55,1	ἴσον	ἶσον
55,3	ἴσον	ἶσον
55,12	τοῦ ὑγροῦ	κατὰ τοῦ ὑγροῦ
56,2	μεμαθήκαμεν	ἐμάθομεν
56,20	καταράκτας	καταρράκτας
57,6	Ἡλιοῦ	Ἠλίου v / Ἡλίου f
57,9	ὅς	ὡς
57,10	Ἡλιοῦ	Ἠλίου v / Ἡλίου f
57,14	λέγειν	λέγει
58,7	δὴ	δὲ
58,11	ἤκουσας	ἤκουσα
58,17	ἰδίως	ἰδικῶς
59,9	αὖ	om
59,11	φλογώδει γενόμενος	φλογμῷ διαγενόμενος
60,8	ἴσον	ἶσον
60,15	τῇ ποιότητι	τὴν ποιότητα τῇ ξηρότητι
60,18	παντὶ	πᾶσι
61,3	προαποδοθέντα	προαποδειχθέντα
61,21	καταρρεῖ	καταρρέει
62,4	διά	ὑπὸ
62,13	τὸ	τὸ γὰρ
62,19	γὰρ	περ
63,21	διακέκριται	διακρατεῖται
63,21	τρεπτικῆς	τρεπτῆς
64,4	πᾶσα	πάντα
64,5	ἀλλήλων	ἀπ' ἀλλήλων
64,6–7	ἕτερον γένος	ἑτερογενὲς
64,13	σποδιά τις	τις σποδιὰ
64,13	τὸ	τὸ τῷ
64,14	ἑαυτῇ	ἐν ἑαυτῇ
64,19	ἐγκαλέσοι	ἐπεγκαλέσει
65,12	καὶ	om
66,2	κουφότητος	ποιότητος
66,16	θερμῷ τὴν ψυχρότητα	ψυχρῷ τὴν θερμότητα
66,21	τοῦ ἑτέρου τὸ ἕτερον	τοῦ ἑτέρου τὸ ἕτερον καθόλου v / καθόλου τοῦ ἑτέρου τὸ ἕτερον f
67,6	αὐτῇ	ἑαυτῇ
68,17	εἴπερ	ἤπερ
69,4	ἐκ	μὲν ἐκ
69,8	ἐκ	ἓν ἐκ
69,9	εἰς πηγὴν ἐκρήγνυται, ἡ δὲ	om

	neuer Text	Migne (v) / Forbes (f)
69,12	ἄρα	ἆρα
69,15–16	νομίσαι	νομίσει v / νομίσειεν f
70,7	νῦν	τοίνυν
71,20	τρίτην	τὴν τρίτην
72,19	θεοῦ	τοῦ θεοῦ
72,20	καὶ	τε καὶ
73,9	πολλὴν	πολλὴν τὴν
73,18	ἔχοι	ἔχει
73,23	ἐγένετο	ἓν ἐγένετο
74,7	φύσεως	κτίσεως
75,4	μηδὲν	μηδεὶς
75,6	ἀλλ'	ἀλλὰ τὸ
75,18	τῇ φύσει	φυσικὴ
76,4	γενέσθαι	γενέσθαι τινὰ
76,9	εἰς ὃ μέρος	ἰσομερῶς
77,1	σκότῳ	τῷ σκότῳ
77,2	ἀστέρων	ἄστρων
77,5	ὡς	ὥστε
78,11	πλῆθος τῶν ἀστέρων	τῶν ἄστρων πλῆθος v / τῶν ἀστέρων πλῆθος f
78,19	τὸν λόγον	λόγον
79,18	δύναμιν	τινα δύναμιν
79,20–80,1	ὕδατι καὶ ὑδραργύρῳ	ὑδραργύρῳ καὶ ὕδατι
80,7	ταῦτα	ἑαυτὰ
80,12	ἕως	ὡς
80,14	τὰ ἰσοδρομοῦντα	τῷ ἰσοδρομοῦντι v / τὰ ἰσοδραμοῦντα f
81,3	τῇ σοφίᾳ	τῆς σοφίας
81,7–8	παραδῦναι	παρεισδῦναι
81,8	γινομένης	ἀκριβῶς γινομένης
81,12	οὐρανὸν οἶμαι	οἶμαι οὐρανὸν
83,6	ἄστρων	ἀστέρων
84,1	κοσμογένειαν	κοσμογονίαν
84,13	φυλάσσεσθαι	φυλάττεσθαι
85,1	ἐγκριθῆναι	κριθείη
85,6	τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ	τῷ παναγίῳ Πνεύματι

	neuer Text/Forbes	Migne
5,3	τί	om
6,2	κοσμογενείᾳ	κοσμογονίᾳ
6,8	τῷ	om
6,9	εὖ	εὖ καὶ
7,15	ἀποσπάδα	ὑποσπάδα
8,4	ἐντομῆς	ἓν, τομῆς (sic)
8,5	ὡς	ἵνα
8,6	ἀναφυῆναι	ἀναφύηται
8,7	μίσχον	μόσχον
8,15	οὗτος	οὔτ' ἂν
9,6	οὐρανοῦ	οὐρανοῦ τοῦτ' ἔστι δευτέρας
10,1	μυριανδρούσῃ	πολυανδρούσῃ
10,9	τοιούτων	τῶν τοιούτων
10,11	αὐτῇ	ταύτῃ
10,12–13	διδασκαλίας κρίνοι	διδασκάλου κρίνει
10,14	τὰς	ταῖς
10,16	ὁ λόγος	ὅλος
11,7	ἐπηκροάσατο	ἔπη ἠκροάσατο
11,16	ταὐτόν	ταὐτό
12,2	οὐρανίας	οὐρανίου
12,3	ἂν	om
12,9	ἀποπτυούσης	ἀποκρουούσης
12,12	καὶ θαλάσσαις	om
12,13	ἐπιπόλαιον	ἐπιπολαίαν
12,13	ἐκ	καὶ
12,16–17	γινομένης	γενομένης
12,22	τὴν	om
13,2–3	ἐπιθυμεῖς ad ἂν	om
13,7	ἐπειδὴ	ἐπεὶ
13,7	δουλεύειν	εἴκειν
13,17	γυμνασίᾳ	γυμνασίῳ
13,17	στοχαστικῶς	σχολαστικῶς
14,21	τε	om
14,21	καὶ	om
15,2	ἐφυστερίζουσα	ὑφιστερίζουσα
15,3	τὸ	καὶ τὸ
15,11	ἀοράτου	ἀόπτου
16,1	τε	om
16,3	οὔτε ἀτονεῖ	οὔτ' ἀδυνατεῖ
16,9	εἰσι ψιλαὶ καὶ	ἐστι καὶ ψιλὰ
17,1	ὁ	om
17,6	γῇ	τῇ γῇ
17,16	παρίστησι	περιίστησι
18,9	κατεβάλετο	κατεβάλλετο

	neuer Text/Forbes	Migne
18,11	ζῷα	ζῶον (sic)
18,16	ὥστε	ὥστε τὸ πῦρ
19,1	τόδε τι τῶν	om
19,10	προγράφων	προσγράφων
19,11	θεοῦ	τοῦ θεοῦ
20,14	τῷ	τὸ
21,7	τὸ	τί
21,9	τῇ κτίσει	τῆς κτίσεως
22,11	τὸ	τῷ
22,17	ἀποκρίνασα	ἀποκρίνουσα
22,23	διδάσκων	διδοὺς (sic)
23,4	ἢ	εἰ
23,4	ἀναπαλλόμενον	ἀναπαλλόμενον ἐκ τίνων
23,5	ὕλης	om
23,13	ἐστι	om
24,13	ὑποτίθεται	ὑποτίθεται ὁ λόγος
24,19	τῷ	τὸ
25,3	ἴσα	ἴσῳ
25,4	προαγαγεῖν	προσαγαγεῖν
25,9	εὐθεῖαν	εὐθείας
25,16	ἐκπεριερχόμενον	ἐκπεριεχόμενον
26,4	ἐκάλεσεν ὁ θεὸς	ὁ θεὸς ἐκάλεσε
26,14	τι	om
26,14–15	παρεθέντα	παραθέντα
26,18	τὸ	om
27,16	πω	που
28,1	ὁρατὸν	ἀόρατον
28,1	ἐστι	οὐκ ἔστι
28,6	ἀνέμενε	ἀνέμεινε
28,15	θὲν	οὐθὲν
28,16	γε	om
29,10	προεβάλετο	προκατεβάλλετο
29,13	δεῖν	om
29,16	θὲν	οὐδὲν
30,5	τι pr	τοι
30,19	διαφεύγῃ	διαφεύγει
31,2	τὸ alt	τῷ
31,4	ὑπερκειμένων	ὑποκειμένων
31,6	σκότῳ	σκότει
31,13	σκότος	σκότους
31,19	οὖν	δὲ
31,20–32,2	ἐν φωτὶ ad ἐπεφέρετο	om
32,1	εἰ δὲ	εἰ δὴ
32,5	ὃ	ᾧ

	neuer Text/Forbes	Migne
32,9	τοῦ πυρὸς σημασίας	σημασίας τοῦ πυρὸς
32,11	ὑποφερόμενον	ἐπιφερόμενον
32,15	ἀναληψόμεθα	ἀναληψώμεθα
33,15	ἄβυσσοι	αἱ ἄβυσσοι
33,18	τὸν	om
34,6	ἐνδιδόναι	ἐᾷν
35,7	διεχώρισεν	καὶ διεχώρισεν
35,12	ἦν	ἢ ἦν
35,13	ἀλλ'	καὶ
35,13–14	καὶ ad στερεώματος	om
35,14	στερεώματος	στερεώματος, ἄλλο τι ἐπάνω ἦν
35,15	ἀπεωσμένον	ἀπεωρισμένον
36,5	λέγῃ	λέγει
36,6	ἐνοήσαμεν	ἐνενοήσαμεν
37,3	ἀνελλιπής	ἀνελλειπής
38,3	ὁ δὲ	ὁ δὲ Μωϋσῆς
38,18	αὐτῷ	ἑαυτῷ
38,18	τῷ τε	τότε
39,6	ἀναπνεῖν	ἀνὰ
40,20	τὸ ἄνω	ἂν τὸ
41,8	τὸ	τὰ
41,16	συμφέρηται	συμφέρεται
41,17	οὐ	om
42,5	καὶ	om
42,8	οὐ	οὐ γὰρ
42,14	ἐν	αἱ ἐν
43,2	ἐναερίους	ἀερίους
43,6	ἀμφοτέρων	ἀμφοτέρου
43,8	κατὰ τὸ πλεονάζον	καταπλεονάζων
43,14	πλεονάζοντος	πλησιάζοντος
43,15	ᾗ	ἢ
44,11	γὰρ	om
44,16	τὴν φύσιν ἔχειν	ἔχειν τὴν φύσιν
45,6	τὸ	om
46,15	τῷ θερμῷ	τὸ θερμὸν
46,16	ἄρ'	ἆρ'
46,18	ἐπειδὴ	ἐπεὶ δὲ
47,3	τὸ	τὰ
47,7	ἐφικτὴν αὐτὴν	αὐτὴν ἐφικτὴν
47,15	ἑαυτὴν	αὐτὴν
48,14	διαχεθῇ	διασχεθῇ
48,15	τι	τὸ
48,17	προσχωρήσεως	προχωρήσεως
48,19	μέρη τὰ	τε

	neuer Text/Forbes	Migne
50,16	εἰ	om
50,16	οὐκέτι	οὐκ ἔστιν
50,16	ἐστιν	om
50,18	κάτω θεωρηθέντων	κάτωθεν ῥηθέντων
51,4	ἐπειδὴ	ἐπεὶ
51,11	ἧς	ἀλλ' ἧς
51,19	ὑποτρέφεται	ὑποστρέφεται
53,1	καταφρυγῇ	καταφρυγὲν
53,4	μηδὲν	μηδὲ
53,9	καὶ alt	om
53,12	ἡ alt	om
53,15	ἡμῖν ὁ νοῦς	ὁ νοῦς ἡμῖν
53,15	κάμνοι	κάμνῃ
54,2	διαπαντὸς	διὰ παντὸς
54,14	ὑπερκαίοιτο	ὑπερκέοιτο
54,15	γινομένης	γενομένης
57,6	αὐχμοῦ	ἀτμοῦ
57,8	καταράκτας	καταρράκτας
57,11	θαλάσσης	τῆς θαλάσσης
58,5	ἐπελύσατο	ὑπελύσατο
58,6	τῇ	om
58,7	ἐνδαπανώμενον	ἐκδαπανώμενον
58,9	προσεδρείας	προσεδρίας
58,14	ὄρη	ὅρια
58,19	ὁ	om
59,6–7	τῶν ἰδίων … μέτρων	τῷ ἰδίῳ … μέτρῳ
59,14–15	προσήκει τὸ μετὰ τοῦτο	τὸ μετὰ τοῦτο προσήκει
60,4	ἡμῖν	ὑμῖν
60,6–7	διαφίεται	διαφύεται
60,7	τοίχοις	τείχεσι
60,12	ἀποκατέστη	ἀπεκατέστη
60,12	τῇ	om
60,13	μηδὲν	μηδὲ
61,12	ἀκτὶς	αὐτὸς
62,8	ἐμπελάσῃ	ἐμπελάσει
62,10	συστάσει	τῇ συστάσει
62,11	ξηρῷ	τῷ ξηρῷ
62,11	διακαεῖ	καίοντι
62,12	ᾧ	ὧν
62,13	τὴν	om
63,4	ἧττον	om
63,5	παραδεχομένου	περιδεχομένου

	neuer Text/Forbes	Migne
64,17	τοῦτο	τούτῳ
64,19	ᾗ	ἦν
65,17	ἡ alt	om
65,22	ψυχρὸν	ὑγρὸν
67,1	διαχεθέντος	διαχυθέντος
67,2	τῶν ἀτμῶν	τῶν ὑγρῶν ἀτμῶν
67,7	τῆς pr	τῆς δὲ
67,18	ἐπὶ	ἐπεὶ
67,19	ὅταν	om
68,3	ὑποφαίνεται	ἀποφαίνεται
68,13	εὐρυχωροτέρους	εὐρυτέρους
68,15	ἐκ	τῆς ἐκ
68,21	προσαρκτίους	πρὸς ἀρκτῴους
69,7	καὶ	καὶ ἡ
69,16	τὸ	om
70,1	ὑπόθηται	ὑποτίθηται
70,10	ἐφ'	ἀφ'
70,10	τὸ	καὶ τὸ
70,14–15	προχέουσαν	προχέυουσαν
71,2	δραμεῖται	δεσμεῖται
71,9	ἐστι καὶ ἀνεμπόδιστος	καὶ ἀνεμπόδιστός ἐστιν
71,9–10	ἐστι ad δαπανωμένου	καὶ ἀνωμένου
71,15	τὸ	τῷ
71,18	τῷ ὑγρῷ	τὸ ὑγρὸν
71,18	τὸ ξηρὸν	τῷ ξηρῷ
74,3	τοῦ	om
74,9	ἑαυτὸ	ἑαυτοῦ
74,14	ἦν	om
74,15	ἐνεσπαρμένον	ἐνεσπαρμένων
75,3	κάμνει	κάμνῃ
75,12	μέτρον	μέτριον
76,9–10	φυσικῶς	om
76,13	ἰλιγγιᾷ	ἰλλιγγιᾷ (sic)
76,16	τῶν	om
76,17	ἀπόστασιν	ὑπόστασιν
77,2	εἰς	ἢ εἰς
77,18	τοῦτο	τούτοις
77,18	τοῖς	τὸ
78,3	ἡ	om
78,9	τῷ	om
78,17	δευτερεύουσα	δευτερόνουσα
78,20	ἀνωτέρου	ἀνωτέρω
79,4	παρὰ	περὶ
79,8	τῇ … συνδρομῇ	τὴν συνδρομὴν

	neuer Text/Forbes	Migne
80,1–2	περιλάβοι	περιβάλοι
81,1	ἀπαιτοίη	ἐπαιτοίη
81,1	τὸν	om
81,13	προσειρηκέναι	προειρηκέναι
82,5	ἕτερον	τὸ ἕτερον
82,8	καὶ	om
82,11	ὑποβέβηκε	ὑποβέβληκε
82,12	παρὰ	περὶ
82,13	ἐστι	om
82,18	τοῦ τὸ	τοῦτο
82,19	τοῦ	om
83,2	παίδων	παιδὸς
83,3	ἔμαθε	οἶδεν
83,3	νόημα	ὄνομα
83,7	καὶ pr	δὲ καὶ
83,8	εἶδέ	οἶδε
83,8	τε	om
83,17	ἀσυμφωνεῖν	ἃ συμφωνεῖν
84,22	ἀγαπήσωμεν	ἀγαπήσομεν

	neuerText/Migne	Forbes
14,4	περὶ πόδα	παραπόδας
14,14	κοσμογονίας	κοσμογενείας
18,2	εἴτ' οὖν	εἴτουν
21,10	Δαβίδ	Δαυὶδ
26,12	ἐπαναγαγόντος	ἐπαναγόντος
26,16–17	κοσμογενείας	κοσμογονίας
35,14	ὑπεράνω	τι ἐπάνω
39,8	γεννήσεως	γενέσεως
44,6	ἀνελλειπὲς	ἀνελλιπὲς
45,3	φυσικῆς	φυσικῶς
56,21	ὁρῶν	ὁρῶν
58,2	τὸν	τὰ τὸν
60,13	μηδὲ	μηδὲν
68,12	ἀεὶ	εἰς ἀεὶ
69,4	ὀμβρίας	ἐπομβρίας
69,8	λεπτῶν	πολλῶν
72,11	αἰσθητικῆς	αἰσθητῆς
83,18	δὲ	γὰρ
84,3	παραλειπούσης	παραλιπούσης

Abschließend darf man fragen, ob sich der enorme Aufwand, einen neuen kritischen Text auf der Grundlage aller bekannten Handschriften zu erarbeiten, gelohnt hat. Bei einen Textumfang von ca. 14.500

Wörtern scheint die geringe Zahl von insgesamt nur einhundert Abweichungen gegenüber den beiden bisher vorliegenden Editionen eher ein negatives Urteil zu rechtfertigen. Hier gilt jedoch, was Andreas Spira 1974 in seiner Rezension der kritischen Edition des *Encomium in Sanctum Stephanum Protomartyrem* von Otto Lendle schrieb, der aufgrund der noch viel höheren Zahl von Handschriften einen noch weit größeren Aufwand betrieben hatte: „Der Mignetext beruht also auch hier zwar auf kleinem, aber nicht einseitigem Fundament. Insofern bringt die Heranziehung von jetzt 114 Hss gegenüber 5 Hss bei Migne einen unverhältnismäßig geringen Gewinn. Keine Sensation wie bei Jaegers Entdeckung der Langfassung von ‚De instituto Christiano'. Ähnliches gilt für alle übrigen Schriften Gregors, die nun auf Grund einer so aufwendigen Totalerfassung der Überlieferung herausgegeben werden. Diese Tatsache, so scheint es, hat bei geistvollen Gregor-Interpreten Frankreichs, deren auch editorische Aktivität anders orientiert ist, in letzter Zeit gelegentlich zu einer etwas verständnislosen Bewunderung ‚deutscher Gründlichkeit' und deren im Licht der praktischen Ergebnisse für Gregors Texte gesehen ja tatsächlich geringer Effektivität geführt. Es scheint, als könne man das Wesen westlicher historisch-kritischer Wissenschaft hier nicht anders berühren als mit den Worten des Augenspiegel-Erfinders Helmholtz, die ein Paradox des Fortschritts beleuchten: nicht die Aussicht auf Linderung menschlicher Leiden habe ihn getrieben, sondern der Wunsch zu wissen, wie es hinter der Netzhaut aussehe."[15]

Nicht die zuversichtliche Erwartung beachtlicher Veränderungen treibt also in jedem Fall den Editor, aber auch nicht nur von jeder Realität losgelöster reiner Wissensdurst, sondern der nicht zur Ruhe kommende Zweifel, ob sich nicht vielleicht doch in einer der nicht gesichteten Handschriften eine wesentlich neue Erkenntnis verbirgt. Diese Frage läßt sich aber nur durch die Aufarbeitung des gesamten Materials endgültig beantworten. Dabei können, wie es bei der Entdeckung der Langfassung von *De instituto Christiano* zutraf, tatsächlich unerwartete umwälzende Entdeckungen zutage treten. Ist dies nicht der Fall, sind die Mühen dennoch nicht vergebens. Denn der Nutzen einer Edition wie der vorliegenden besteht nicht darin, daß sie sich textlich wesentlich von ihren Vorgängern unterscheidet, sondern daß der Leser der Werke Gregors sich endgültig und mit Gewißheit darauf verlassen kann, daß die Textherstellung alle bekannten Quellen berücksichtigt hat. Umwälzende Veränderungen können jetzt nur durch neue Textfunde oder aber eine radikal andere Bewertung der vorhandenen Handschriften und Lesarten erfolgen. Dazu ermöglichen die Darstellung der Überlieferungsgeschichte sowie der kritische Apparat jedem, sich selbst ein umfassendes Urteil über die Auswahl der Lesarten zu bilden. Im übrigen weiß man bei Ergebnissen der Grundlagenforschung nie vorauszusagen, welchen praktischen Nutzen diese Verfügbarkeit des vollständigen Materials in Zukunft noch zeitigen mag.

[15] Andreas Spira, Rezension zu *Gregorius Nyssenus: Encomium in Sanctum Stephanum Protomartyrem.* Griechischer Text, eingeleitet, hrsg. mit Apparatus criticus und übers. von Otto Lendle, Leiden: Brill 1968. XIX, 309 S. 3 Pläne i. Anhang. 82 hfl.: Gnomon 46 (1974) 23 [= ders., Kleine Schriften zu Antike und Christentum. Menschenbild—Rhetorik—Gregor von Nyssa. Herausgegeben von Hubertus R. Drobner (= Patrologia 17), Frankfurt 2007, 342].

VI. *Appendix: Versiones orientales*

Für die kritische Edition nicht berücksicht wurden die orientalischen Übersetzungen. Der Vollständigkeit halber sollen aber die Verweise darauf nicht unerwähnt bleiben.

Arabisch:

Troupeau, Gérard: Catalogue des manuscrits arabes, 1ère partie, manuscrits chrétiens, Paris 1972, n. 134,2.

Nasrallah, Joseph: Dossier arabe des œuvres de saint Basile dans la littérature melchite: Proche-Orient Chrétien 29 (1979) 28f.

Georgisch:

Č'elidze, E.: Sakartevelos ek'lesiis k'alendari, Tbilisi 1989, 199–243.

Syrisch:

Baumstark, Anton: Geschichte der syrischen Literatur mit Ausschluß der christlich-palästinensischen Texte, Bonn 1922 (= Berlin 1968), 79 Anm. 7.

Parmentier, Martien F. G.: Syriac Translations of Gregory of Nyssa: Orientalia Lovaniensia Periodica 20 (1989) 143–193, hier: 161–164.

IN HEXAEMERON

CONSPECTUS SIGLORUM

V	Vaticanus graecus 2066 membranaceus saec. IX–X
A	Ianuensis Bibliothecae Franzonianae graecus 17 membranaceus saec. IX–X
K	Venetus Marcianus graecus 67 membranaceus saec. XI
C	Cantabrigiensis collegii Trinitatis 197 (B.9.1) membranaceus saec. XI
X	Florentinus Laurentianus Mediceus graecus plutei IV 18 membranaceus saec. X exeuntis vel saec. XI ineuntis
J	Mediolanensis Ambrosianus graecus 515 (M. 50 sup.) chartaceus saec. XV
B	Parisinus Coislinianus 253 membranaceus saec. IX–X
H	Mosquensis Universitatis graecus 1 vel И 288.702 (olim Parisinus Coislinianus 207, deinde 229) membranaceus saec. X
S	Vaticanus graecus 1907 chartaceus saec. XII–XIII
Λ	Londinensis Musei Britannici graecus Old Royal 16 D I membranaceus saec. XII–XIII
R	Vaticanus graecus 405 membranaceus saec. XII–XIII
M	Monacensis graecus 192 chartaceus saec. XIII–XIV
Ξ	Athous Λαῦρα B 105 = 225 membranaceus saec. XI (forte 1092)
F	Parisinus graecus 1268 membranaceus saec. XII
δ	Londinensis Burney 34 chartaceus saec. XV

F Florentinus Laurentianus Mediceus graecus plutei IV 27 membranaceus saec. X

V Vaticanus graecus 408 membranaceus saec. X

O Oxoniensis Baroccianus graecus 228 membranaceus saec. X–XI

v textus vulgatus editionis Parisinae anno 1638 ab Aegidio Morello emissae, quo utitur Migne in Patrologiae Graecae tom. XLIV col. 61–124

f textus editionis Burntisland anno 1855 a Georgio H. Forbesio emissae pag. 1–95

Sif. versio Latina a Laurentio Sifano Basileae anno 1562 emissa, qua utitur Forbesius

Zin. versio Latina a Francisco Zino Venetiis anno 1553 emissa, qua utuntur et Morellus et Migne

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΝΥΣΣΗΣ

ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΞΑΗΜΕΡΟΝ

Τί ταῦτα ποιεῖς, ὦ ἄνθρωπε τοῦ θεοῦ, κατατολμᾶν ἡμᾶς τῶν 61 M. 4 F.
ἀτολμήτων ἐγκελευόμενος καὶ πράγμασιν ἐγχειρεῖν τοιούτοις, ὧν οὐ τὸ τυχεῖν μόνον ἐστὶν ἀμήχανον, ἀλλ' οὐδὲ τὸ ἐγχει-

3 ad ἄνθρωπε τοῦ θεοῦ cf ex. gr. I Paralip 23,14; II Tim 3,17; *hom opif* pr 1 p 102,7 = 125 B 1–2; *Bas* p 114,11

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1–2 *Titulus*: τοῦ μακαριωτάτου καὶ ἁγιωτάτου γρηγορίου ἐπισκόπου νύσις· ἀπολογία περὶ τῆς ἑξαημέρου. εἰς πέτρον τὸν ἴδιον ἀδελφόν V τοῦ ἁγιωτάτου καὶ μακαριωτάτου γρηγορίου ἐπισκόπου νύσης ἀπολογία τῆς ἑξαημέρου A τοῦ αὐτοῦ ἀπολογία περὶ τῆς ἑξαημέρου KC τοῦ μακαρίου γρηγορίου ἐπισκόπου νύσης εἰς τὰ ἀπορούμενα τῆς ἑξαημέρου καὶ ἀπολογία ὑπὲρ τοῦ τῆς θείας μνήμης βασιλείου in marg add man eadem τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ X γρηγορίου ἐπισκόπου νύσης· ἀπολογία τῆς ἑξαημέρου, ἧς (sic) ἐποίησεν ὁ ἅγιος βασίλειος J τοῦ ἁγίου γρηγορίου ἐπισκόπου νύσσης εἰς τὴν ἑξαήμερον B ἀπολογία add B[3] γρηγορίου ἐπισκόπου νύσης πρὸς πέτρον ἀδελφὸν αὐτοῦ εἰς τὴν ἑξαήμερον H πρὸς πέτρον τὸν ἴδιον ἀδελφόν· εἰς τὴν ἑξαήμερον S τοῦ αὐτοῦ λόγος ἀπολογητικὸς πρὸς πέτρον τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ περὶ τῆς ἑξαημέρου Λ τοῦ αὐτοῦ ἁγίου γρηγορίου ἐπισκόπου νύσσης· πρὸς πέτρον τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ ἀπολογία περὶ τῆς ἑξαημέρου R τοῦ ἁγίου γρηγορίου ἐπισκόπου νύσης πρὸς πέτρον τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ. εἰς τὴν ἑξαήμερον M τοῦ αὐτοῦ πρὸς πέτρον ἀδελφὸν αὐτοῦ ἀπολογία περὶ τῆς ἑξαημέρου Ξ τοῦ αὐτοῦ πρὸς πέτρον τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ ἀπολογία περὶ τῆς ἑξαημέρου F τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν γρηγορίου ἐπισκόπου νύσσης, ἀπολογητικὸς πρὸς πέτρον τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ, περὶ τῆς ἑξαημέρου v γρηγορίου ἐπισκόπου νύσσης ἀπολογία περὶ τῆς ἑξαημέρου πρὸς πέτρον τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ f Veri simile notiones "ἀπολογία" vel "(λόγος) ἀπολογητικός" pristinas non esse (cf. Rousselet 95s; Risch 103 n. 1). Maior pars codicum quidem eas attestant (no. 1–3, 5–7, 9–16, 18–19, 21, 24–26, 30–31, 34–35, 37–45, 49–55), sed non codices vetustiores classis β saepe fidelioris (BHS). 3 τί om v e corr B 5 ὧν: οἷς X | οὐ τό: οὔτε J | ἐστὶ μόνον coll KC

ρῆσαι κατά γε τὸν ἐμὸν λόγον ἀνέγκλητον; τῶν γὰρ κατὰ θείαν ἐπίπνοιαν ἐν τῇ κοσμογενείᾳ φιλοσοφηθέντων τῷ μεγάλῳ Μωϋσῇ τὰ δοκοῦντα κατὰ τὴν πρόχειρον τῶν γεγραμμένων σημασίαν ὑπεναντίως ἔχειν, ἐπέταξας ἡμῖν διά τινος ἀκολούθου διανοίας εἰς εἱρμὸν ἀγαγεῖν καὶ συμφωνοῦσαν πρὸς ἑαυτὴν ἀποδεῖξαι τὴν ἁγίαν γραφήν, καὶ ταῦτα μετὰ τὴν θεόπνευστον ἐκείνην τοῦ πατρὸς ἡμῶν εἰς τὸ προκείμενον θεωρίαν, ἣν οἱ ἐγνωκότες πάντες οὐδὲν ἔλαττον τῶν αὐτῷ τῷ Μωϋσῇ πεφιλοσοφημένων θαυμάζουσιν, εὖ εἰκότως οἶμαι τοῦτο ποιοῦντες. ὃν γὰρ ἔχει λόγον πρὸς τὸν κόκκον ὁ ἄσταχυς καὶ ἐξ ἐκείνου ὢν κἀκεῖνο μὴ ὤν, μᾶλλον δέ, ἐκεῖνο μὲν ὢν τῇ δυνάμει, παρηλλαγμένος δὲ μεγέθει καὶ κάλλει καὶ ποικιλίᾳ καὶ σχήματι, ταὐτὸν εἴποι τις ἂν ἐπέχειν λόγον πρὸς τὴν τοῦ μεγάλου Μωϋσέως φωνὴν τὰ παρὰ τοῦ μεγάλου Βασιλείου διὰ φιλοπονωτέρας θε-

2 ad ἐπίπνοιαν cf Bas *Hex* I 1 p 90,3–12 | cf Gen 1   3 ad πρόχειρον cf Or *princ* IV 2,4(11)-6(13) p 312–318; Gr Nyss *c Eun* III/I 24–27 p 11,26–13,18; *v Mos* I 77 p 33,3   4–5 ad διά τινος ἀκολούθου διανοίας cf J. Daniélou, Akolouthia chez Grégoire de Nysse: RevSR 27 (1953) 219–249; H. R. Drobner, Gregory of Nyssa as Philosopher: Dionysius 18 (2000) 82–101   5 cf Platon *Tim* 47 d 6; Bas *Hex* I 7 p 116,7–11; Gr Nyss *hom opif* pr 3 p 106,7–15 = 128 A 14 – B 9   7 ad θεωρίαν cf J. Daniélou, L'être et le temps, Leiden 1970, 1–17; id., La θεωρία chez Grégoire de Nysse: TU 108 (1972) 130–145; Th. Böhm, Theoria – Unendlichkeit – Aufstieg, Leiden 1996   11 ad τῇ δυνάμει cf R. M. Hübner, Die Einheit des Leibes Christi bei Gregor von Nyssa, Leiden 1974, 106–113, 149–161, 270–283, 315–324; J. C. M. van Winden, Notiz über ΔΥΝΑΜΙΣ bei Gregor von Nyssa: ΕΡΜΗΝΕΥΜΑΤΑ, Heidelberg 1990, 147–150; M. R. Barnes, The Power of God. Δύναμις in Gregory of Nyssa's Trinitarian Theology, Washington/DC 2001   13–14 ad μεγάλου cf *Bas* p 111,10–13

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   2 ἐπίνοιαν KCHR | ἐν om R | κοσμογενίᾳ VA   κοσμογονίᾳ HRMΞv   3 Μωϋσῇ: codices passim variant ut solent: Μωυσῇ, Μωσῇ, Μωυσεῖ, Μωσεῖ   5 διακονίας J | εἰς om H | αὐτὴν J   6 ἁγίαν: θείαν καὶ ἁγίαν KCB² | θεόπλουτον V   7 εἰς: ἐπὶ M | εἰς τὸ προκείμενον om X | οἱ om J   8 ἐλάττω A | ἐν αὐτῷ X | τῷ om v   9 εὖ eras Λ   εὖ καὶ KB²Ξv | οἶμαι om Ξ   10 ὢν: ὄν (sic) J   11 κἀκείνου MF | ἐκείνου M   12 καὶ κάλλει ad σχήματι om X   12–13 ταὐτὸν: τὸν αὐτὸν VXΛRΞFvf   ταυτόν (sic) τινα M

ωρίας ἐξ|εργασθέντα νοήματα. ἃ γὰρ ἐκεῖνος εἶπεν ὀλίγοις τε 64 M.
καὶ εὐπεριγράπτοις τοῖς ῥήμασι, ταῦτα διὰ τῆς ὑψηλῆς φιλοσοφίας ὁ διδάσκαλος ἡμῶν αὐξήσας οὐχὶ ἄσταχυν, ἀλλὰ δένδρον ἐποίησε κατὰ τὸν ὁμοιωθέντα τῇ βασιλείᾳ τοῦ σινάπεως κόκκον τὸν ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ γεωργοῦντος ἀποδενδρούμενον, ὥστε γενέσθαι πανταχόθεν αὐτὸν ἀμφιλαφῆ τοῖς νοήμασι καὶ διηπλωμένον ἀντὶ κλάδων τοῖς δόγμασι καὶ τῷ σκοπῷ τῆς εὐσεβείας εἰς ὕψος ἀνατεινόμενον, ὡς καὶ τὰς ὑψηλάς τε καὶ μετεωροπόρους ψυχάς, ἃς πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ τὸ εὐαγγέλιον
ὀνομάζει, | δύνασθαι τῷ μεγέθει τῶν τοιούτων κλάδων ἐννοσ- 6 F.
σεύειν. καλιὰ γάρ τις οἷόν ἐστι ψυχῆς, ἡ περὶ τὸ ζητούμενον συγκατάθεσις τὴν ἄστατον τοῦ νοῦ πολυπραγμοσύνην καθάπερ τινὰ πολυπλανῆ πτῆσιν ἐφ' ἑαυτῆς ἀναπαύουσα.

Πῶς οὖν ἔστι τῷ τοιούτῳ καὶ τηλικούτῳ δένδρῳ τῶν λόγων 2
ἀντιφυτεῦσαι τὴν βραχεῖαν τῆς διανοίας ἡμῶν ἀποσπάδα; ἢ τοῦτο μὲν οὔτε σὺ κελεύεις οὔτ' ἂν ἐγὼ δεξαίμην ποτέ, τὸ ἐξ ἐναντίου τῇ τοῦ πατρὸς ἡμῶν καὶ διδασκάλου φιλοπονίᾳ τὸν ἡμέτερον ἀντιτεθῆναι πόνον, ἀλλ' ὥσπερ οἱ γεωργοὶ θαυματο-

2–3 ad ὑψηλὴ φιλοσοφία cf *Bas* p 110,7–18   3–5 cf Mt 13,31–32 parr   9 ad μετεωροπόρους ψυχάς cf Platon *Phaidr* 246 c 1; Plotin *Enn* IV 3,7,17. 8,2,20. V 8,7,34; K. B. Skouteris, «Μετεωροπορεῖν» καὶ «συμμετεωροπορεῖν» παρὰ τῷ ἁγίῳ Γρηγορίῳ Νύσσης: Theol(A) 39 (1968) 425–439   9–11 cf Mt 13,32 parr   12 ad συγκατάθεσις cf Bas *Hex* I 1 p 88,7–8

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   1 ὀλίγοις: ἐν ὀλίγοις VHSΛRMΞvf   ἐν λόγοις F   2 ἐμπεριγράπτοις M | τοῖς om VXΛMΞ   4 βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν M   6–8 γενέσθαι ad ὡς om Ξ   6 πανταχόθεν om Λ | αὐτὸν om M   7 σκοπῷ: ὀπῷ coni Burn: JThS 25 (1923) 172s, σκοπὸς τῆς εὐσεβείας autem spectat solem (Christum) vel firmamentum (fidem); cf *trid spat* (GNO IX 279,10)   9 μετεωροπορούσας ΞF | ἃς om F | καὶ τὸ KC   10 ὀνομάζειν F   10–11 ἐννεοσσεύειν K   11 τις om KC | οἷον: θεία J | ἡ om X   12 κατάθεσις R   13 πολυπλασίο A   14 ἔσται Λ | τὸν λόγον R   15 ὑποσπάδα v | ἢ: εἰ X   Sif. et Risch 112 n. 23 reddunt ἦ   16 μὲν om X | οὔτ': οὐδὲ X   16–17 ἐξ ἐναντίας A   ἐξερευνηθὲν Λ in ras, ἐναντίου eras vid   18 ἀντιθεῖναι MΞ | ὥπερ (sic) J

ποιοῦσι καρπῶν διαφορὰν ἐν ἑνὶ φυτῷ σοφιζόμενοι – ὁ δὲ τρόπος τῆς φυτοκομίας οὗτός ἐστι· βραχύ τι φύλλον ἐξ ἑτέρου δένδρου μετὰ τοῦ ὑποκειμένου τῇ βάσει φλοιοῦ ἀποσύραντες ἄλλῳ φυτῷ μείζονι κατά τι μέρος ἐντομῆς τὸν φλοιὸν ἐναρμόζουσιν, ὡς τῇ φυσικῇ τοῦ μείζονος ἰκμάδι τὸ ἐντεῦθεν ἐκεῖνο πιαινόμενον εἰς κλάδον ἀναφυῆναι – οὕτω καὶ αὐτὸς τὴν ἐμὴν διάνοιαν, οἷόν τινα βραχὺν μίσχον τῇ ἰκμάδι τοῦ μεγάλου δένδρου, τῇ τοῦ διδασκάλου ἡμῶν σοφίᾳ ἐνείρας κλάδος ἐκείνου γενέσθαι πειράσομαι ἐμφυόμενος, ὡς ἔστι μοι δυνατόν, τοῖς νοήμασι καὶ τῇ χορηγίᾳ τῆς ἐκεῖθεν ἐνδιδομένης ἡμῖν ἀφορμῆς ἐπαρδόμενος.

3 Οἶμαι γὰρ ἐγὼ μὴ καλῶς τινας τὸν σκοπὸν τῶν εἰς τὴν ἑξαήμερον αὐτῷ πεπονημένων ἐπεγνωκέναι, οὗ χάριν αἰτιῶνται τὸ μήτε περὶ τοῦ ἡλίου σαφῆ παραδεδόσθαι τὴν γνῶσιν αὐτοῖς, πῶς μετὰ τρεῖς ἡμέρας ὁ φωστὴρ οὗτος μετὰ τῶν ἄλλων ἄστρων κατασκευάζεται, ὡς ἀδύνατον ὂν ὄρθρῳ καὶ ἑσπέρᾳ διορισθῆναι τὸ ἡμερήσιον μέτρον, εἰ μὴ πάντως ὁ ἥλιος ἑσπέ-

1–6 cf H. R. Drobner, *Archaeologia Patristica*, Città del Vaticano 1996, 173–174 12–13 cf Gen 1 15–16 cf Gen 1,3–18 16–9.1 cf Platon *Tim* 37 e 1; Philon *aet mundi* 52 p 89,1–7; Bas *Hex* II 8 p 176,10–17; 178,19–184,10

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 ἐν om J 2 φυτηκομίας Λ | οὕτως VB | τι φύλλον: τινα φλοιὸν Ξ 3 μετὰ om ΞF | τοῦ μὲν Ξ 4 ἐν τομῇ B coni Sif. quem sequitur Risch 112 n. 24 ἐντομῆς vel ἐν τομῆς VAKCXJΛRΞFf (hapax leg in opp Greg) ἐν τομαῖς HM Zin. ἐντομ`` (sic) S ἓν, τομῆς (sic) v; cf Burn: JThS 25 (1923) 173: ἓν τομῇ; Mann, *Lexicon Gregorianum* III 269 s.v. ἐντομή 5 ὡς: ἵνα v | τῇ om S | ἐκείνῳ ΞF 6 ἀναφῆναι V ἀναφύηται Cv ἀναφύεται R ἀναφύη Ξ ἀναφυὲν F 7 οἱονὶ V οἱονεί AKC | βραχὺς J | μ΄σχον (sic) S ὄσχον Λ μόσχον v | μεγάλου om J 8 τῆς … σοφίας VAKCXJB^2 φιλοσοφίᾳ R | ὡς κλάδος F 9 ἐκφυόμενος K 10 ἐκδιδομένης R 12 τῶν: ω ex o corr vid V τοῦ X 13 πεποιημένον X πέποιημένων H 14 μήτε: μὴ HSM μηδὲ coni Burn: JThS 25 (1923) 173 | παραδίδοσθαι S 15 οὗτος: om HSM οὔτ᾽ ἂν ΞFv Burn: JThS 25 (1923) 173 coni οὐδέν | εἰ μετὰ Ξ 16 ἀστέρων XΛRΞFvf | ὂν: om V ἂν J ἐν B ὂν sscr B^2 ὢν H 17 ἡμερούσιον CH

ραν μὲν δυόμενος, ὄρθρον δὲ ἀνατέλλων ποιήσειεν. ὡσαύτως δὲ καὶ τὴν τῶν δύο οὐρανῶν δημιουργίαν οὐ παραδέχονται λέγοντες, εἰ καὶ τρίτου μέμνηται οὐρανοῦ ὁ ἀπόστολος, οὐδὲν ἧττον μένειν ἐν τῷ μέρει τούτῳ τὸ ἄπορον. διότι ἐν ἀρχῇ γεγονότος ἑνὸς οὐρανοῦ μετὰ ταῦτα δὲ τοῦ στερεώματος, ἄλλου δὲ οὐρανοῦ δημιουργίας μὴ προσγραφείσης τῷ Μωϋσῇ ἀναπόδεικτόν ἐστι τὸ καὶ τρίτον οὐρανὸν ἐπὶ τοῖς δύο τούτοις νοεῖν, τῷ μήτε μετὰ τὸ στερέωμα γεγενῆσθαι ἄλλον μήτε τὸν τῆς ἀρχῆς λόγον συγχωρεῖν προεπινοεῖν τι πρεσβύτερον. εἰ γὰρ ἐν ἀρχῇ γέγονεν ὁ οὐρανός, δῆλον ὅτι | ἀπὸ τότε ἡ κτίσις ἤρξατο. οὐ 8 F. γὰρ ἂν ἀρχὴ κατωνομάσθη ὑπὸ τοῦ λόγου, εἰ ἄλλην εἶχεν ἀρχὴν ἑαυτῆς ὑπερκειμένην, τὸ γὰρ δευτερεῦον κατὰ τὴν τάξιν οὔτε ἐστὶν ἀρχὴ οὔτε λέγεται. ἀλλὰ μὴν καὶ τρίτου | οὐρανοῦ 65 M. μνήμην πεποίηται ὁ Παῦλος, ὃν ἡ δημιουργία οὐκ ἔχει· ἆρα καὶ ἐνταῦθα ἡ τοῦ δευτέρου μνήμη τῶν ζητουμένων ἐστίν.

Οἱ ταῦτα τοίνυν καὶ τὰ τοιαῦτα προφέροντες οὔ μοι δοκοῦ- 4
σιν ἐπεσκέφθαι τὸν σκοπὸν τῆς τοῦ πατρὸς ἡμῶν διδασκαλίας,

1–3 cf Philon *opif* 27–29 p 8,12–9,9 2 cf Gen 1,1.8 3 cf II Cor 12,2 4–5 cf Gen 1,1.6–8 7 cf II Cor 12,2 8 cf Gen 1,6–8 9–10 cf Gen 1,1 9–13 cf Bas *Hex* I 6 p 112,6–7 13–14 cf II Cor 12,2 13–15 cf Bas *Hex* III 3 p 196–202; Gr Nyss *Cant* 8 p 245,17–19 15 cf Gen 1,8 16–11.2 cf Ch. Klock, Untersuchungen zu Stil und Rhythmus, Frankfurt/M. 1987, 164–166 17 ad σκοπὸν τῆς διδασκαλίας cf Bas *Hex* VII 6 p 418,18–19

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 ἀναστέλλων J | ὡς αὔτως K 3 οὐρανοῦ μέμνηται coll M 4 μένει MF | τούτῳ om VAKC | τούτῳ τὸ: τοῦτο M 5 δευτέρου στερεώματος VAKCB^{2}H | ἀλλ᾽ οὐδὲ M 6 οὐρανοῦ τοῦτ᾽ ἔστι δευτέρας ΛRv | δημιουργίας om S | προγραφείσης JΞ προσγραφέντος S | Μωϋσῇ: τόμῳ XB^{1}HSMΞF 7 τὸ om S | ἐπὶ: ἐκτὸς J | τοῖς δύο om Λ | ἐννοεῖν F | τῷ: τὸ AK^{1}HJΞ 8 γενέσθαι CM | ἄλλον: μᾶλλον R 9 προσεπινοεῖν JMΞF 10 ὁ om VAKCJMvf | ἀπὸ τότε: ἀπότε KC 11 ἀρχὴ: ἐν ἀρχῆι A^{1}Ξ 12 ὑποκειμένην JR | τὸ: ὁ V | δευτερεύων VA^1 14 ὁ Παῦλος πεποίηται coll VAKCB^2 ὁ Παῦλος ποιεῖται J ποιεῖται ὁ Παῦλος B^{1}SMΞ | ἆρα J | καὶ om Λ 15 „pro δευτέρου legas τρίτου“ Sif.; codd. et edd. autem habent δευτέρου, quod et Risch 116 n. 37 accepit 16 προσφέροντες J

ὃς δήμῳ τοσούτῳ διαλεγόμενος ἐν ἐκκλησίᾳ μυριανδρούσῃ κατάλληλον ἐξ ἀνάγκης ἐποιεῖτο τοῖς δεχομένοις τὸν λόγον. ἐν γὰρ τοσούτοις τοῖς ἀκούουσι πολλοὶ μὲν ἦσαν καὶ οἱ τῶν ὑψηλοτέρων ἐπαΐοντες λόγων, πολλαπλάσιοι δὲ οἱ τῆς λεπτοτέρας ἐξετάσεως τῶν νοημάτων οὐκ ἐφικνούμενοι, ἄνδρες ἰδιῶται καὶ βάναυσοι ταῖς ἐπιδιφρίοις ἐργασίαις προσασχολούμενοι καὶ ὁ ἐν γυναιξὶ λαὸς τῶν τοιούτων μαθημάτων ἀγύμναστος καὶ ἡ νεολέα τῶν παίδων καὶ οἱ παρηλικέστεροι κατὰ τὸν χρόνον, πάντες οὗτοι τοιούτων ἐδέοντο λόγων τῶν μετά τινος εὐλήπτου ψυχαγωγίας διὰ τῆς φαινομένης κτίσεως καὶ τῶν ἐν αὐτῇ καλῶν πρὸς τὴν τοῦ πεποιηκότος τὰ πάντα γνῶσιν χειραγωγούντων, ὥστε εἰ μὲν πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς τοῦ μεγάλου διδασκαλίας κρίνοι τις τὰ λεγόμενα, λείπει τοῖς εἰρημένοις οὐδέν. οὐ γὰρ ἀγωνιστικώτερον ἐνεστήσατο λόγον πρὸς τὰς τῶν ζητημάτων ἐνστάσεις ἐκθύμως διαπλεκόμενος, ἀλλὰ τῆς ἁπλουστέρας τῶν ῥημάτων ἐξηγήσεως ὁ λόγος ἦν, ὥστε πρόσφορον τῇ ἁπλότητι τῶν ἀκουόντων παραθέσθαι τὸν λόγον, μετὰ τοῦ καὶ τοῖς τῶν μειζόνων ἀκροαταῖς συναναβαίνειν πως αὐτοῦ τὴν ἐξήγησιν τὰ ποικίλα μαθήματα τῆς ἔξω φιλοσοφίας παρα-

4–9 cf Bas *Hex* IV 7 p 274,24–276,2 6 ad βάναυσοι cf Bas *Hex* III 1 p 190,4–5 7 ad ἀγύμναστος cf Bas *Hex* VI 1 p 326,7 8 ad aetates hominum cf Drobner, *Archaeologia Patristica* 41–51 10 ad εὐλήπτου ψυχαγωγίας cf Platon *Phaidr* 271 c 10 14 ad ἀγωνιστικώτερον λόγον cf Bas *Hex* VI 1 p 324,1–326,1 19 ad τῆς ἔξω φιλοσοφίας cf A. van Heck, *Gregorii Nysseni De pauperibus amandis*, Leiden 1964, 62–66

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 ὡς X | πολυανδρούσῃ v 2 τοῖς δεχομένοις om X | δεομένοις B^1 δεχομένοις corr B^2 sed iterum sscr δεομε·· 3 τοῖς om VAKC 4 πολλαπλασίους codd. et edd., πολλαπλάσιοι Burn: JThS 25 (1923) 173s, quod accepit et Risch 117 n. 41 7 ἀγύμναστοι BHSM 8 νεολαία AJSΛvf; cf *Bas* (GNO X/I 124,19s) | ὑπερηλικέστεροι J 9 πάντες οὗτοι: πάντες· οἳ VAKC πάντων X | οὗτοι τοιούτων: οἱ τοιοῦτοι J | ante τοιούτων add τῶν Xv 11 αὐτῇ BHSMf ταύτῃ cett 12 τῆς om B^1 12–13 διδασκάλου κρίνει v; cf Burn: JThS 25 (1923) 174s 13 λείποι X λείπῃ R | προειρημένοις SM 14 ἀγωνιστικὸν VAKCJ | ἐστήσατο J | τὸν λόγον S | τὰς: ταῖς Ξv 16 ὁ λόγος: ὅλος XRv om ΞF 17 τοῦ om K sscr R 18 συμβαίνειν Λ 19–11.1 παραδεικνύουσα J

δεικνύουσαν, ὥστε παρὰ μὲν τῶν πολλῶν νοεῖσθαι, παρὰ δὲ τῶν ὑπερεχόντων θαυμάζεσθαι.

Εἰ δὲ σὺ καθάπερ ἐπὶ τοῦ Σιναίου ὄρους καταλιπὼν κάτω 5 τὸν πολὺν λαὸν καὶ ὑπὲρ τοὺς ἄλλους ὑψωθεὶς τὴν διάνοιαν συνεισελθεῖν φιλονεικεῖς τῷ μεγάλῳ Μωϋσῇ εἰς τὸν γνόφον τῆς τῶν ἀπορρήτων θεωρίας, ἐν ᾧ ἐκεῖνος γενόμενος εἶδέ τε τὰ ἀθέατα καὶ τῶν ἀλαλήτων ἐπηκροάσατο, καὶ ζητεῖς γνῶναι τὴν ἀναγκαίαν τῆς κτίσεως τάξιν, πῶς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς γεγονότων τὸ μὲν φῶς ἀναμένει τὸ θεῖον πρόσταγμα πρὸς τὸ γενέσθαι φῶς, | τὸ δὲ σκότος καὶ ἄνευ προστάγματος ἦν. καὶ 10 F εἰ μηδὲν ἔδει τῷ φωτὶ πρὸς τὸ καὶ λαμπρύνειν τὸν ὑποκείμενον ἀέρα καὶ νυκτὶ καὶ ἡμέρᾳ διορίζειν τὸν χρόνον, τίς ἦν ἡ χρεία τῆς τοῦ ἡλίου κατασκευῆς; καὶ εἰ καταρχὰς μετὰ τοῦ οὐρανοῦ γέγονεν ἡ γῆ, πῶς ἀκατασκεύαστον τὸ γεγενημένον ἐστί; τὸ γὰρ κατασκευάσαι καὶ τὸ ποιῆσαι οὐδὲν δοκεῖ διαφέρειν κατὰ τὴν ἔννοιαν. εἰ οὖν ταὐτόν ἐστι τὸ ποιῆσαι τῷ κατασκευάσαι, πῶς τὸ πεποιημένον ἐστὶν ἀκατασκεύαστον; καὶ

1–2 cf Cic *Brut* 188 3–4 cf Ex 19,16–25; *v Mos* I 45–46 p 21,15–22,13 5 ad γνόφον cf Ex 20,21; *v Mos* I 43 p 20,13–24; 46 p 22,4–13; secundum J. Daniélou, La colombe et la ténèbre: Eranos-Jahrbuch 23 (1954) 406 Gregorius hausit e Philone Iudaeo 5–6 ad τῆς τῶν ἀπορρήτων θεωρίας cf Clem Al *strom* V 78,2 p 377,27–30; Gr Nyss *v Mos* II 156–157 p 84,4–20 6–7 cf Rom 1,20. 16,25; II Cor 12,4 7 ad τῶν ἀλαλήτων cf *Cant* 3 p 85,20–87,8 8–10 cf Gen 1,1–5 10 ad σκότος cf Bas *Hex* II 5 p 162,8–10 13 ad χρεία τῆς τοῦ ἡλίου κατασκευῆς cf Gen 1,14–19; Bas *Hex* VI 2 p 332,10–12 13–14 cf Gen 1,1–2 13–17 cf Bas *Hex* II 1 p 140,5–142,1; quaestio Manichaea apud Aug *Gn adu Man* I 3,5 col 176 17–12.9 cf Bas *Hex* III 4 p 204,5–15. 208,2–4; IV 2 p 248,17–250,21

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 3 καταλειπὼν (sic) VA^1JB | κάτω om VAKCJ 4 ἄλλους: πολλοὺς X 5 συνανελθεῖν $VAKCB^2$ 6 εἶδέ: ἴδε(ν) VA^2XJ | τε om JR 7 ἔπη ἠκροάσατο v 8 τῆς alt om VKC 9 ἀναμένη V 9–10 πρόσταγμα ad ἄνευ add X^2 in marg 9 πρὸς τὸ om M 10 ἦν om J^1M 11 ἔδει: ἐδείτο (sic) V ἐδεῖτο KC ἦν S ἐν δεῖ HM | τῷ om K | τὸ καὶ λαμπρύνειν om Λ | καὶ λαμπρύνειν: καταλαμπρύνειν HSRΞFvf 12 διορίζει V | ἡ om AHSΛRMΞFvf 13 τῆς om M 14 γέγονεν om Λ 15 ποιῆσαι: ἐποίησεν X 16 ταὐτό v | τὸ: τῷ JF | τῷ: τὸ KJBHΞF

τὰ περὶ τῆς ὑγρᾶς οὐσίας ἐπαπορούμενα, ὡς οὐ δυνατὸν ὂν ἄνω τῆς οὐρανίας ἁψῖδος ἐν τῷ σφαιροειδεῖ σχήματι τὸ ῥευστὸν ἐφιζῆσαι· πῶς γὰρ ἂν ἐφιδρυνθείη τῷ κυρτῷ ἡ ὑγρότης κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην ἀπὸ τοῦ ἀεὶ κορυφουμένου τῆς σφαίρας πρὸς τὰ ἐπικλινῆ τοῦ σχήματος τοῦ ὑγροῦ μεταρρέοντος; πῶς δὲ τοῦ ὑποκειμένου ἀστατοῦντος ἐν ἑαυτῇ ἕξει τὸ στάσιμον ἀεὶ τῆς ἰδίας ἀπολισθαίνουσα βάσεως; πῶς δὲ οὐ σκεδασθήσεται τῆς ὀξυτάτης τοῦ πόλου περιφορᾶς τὸ ἐφιζάνον πάντως ἀποπτυούσης; ἀλλὰ μὴν καὶ τὸ δαπανᾶσθαι τὴν ὑγρὰν φύσιν
68 M. ἀπίθανον τοῖς ἀντιλέγουσι φαίνεται διὰ τὸ πάν|τοτε ἐν ἴσῳ τῷ μέτρῳ τὰ τῶν ὑδάτων ὁρᾶσθαι συστήματα ἐν πηγαῖς τε καὶ ποταμοῖς καὶ θαλάσσαις καὶ λίμναις, πλὴν εἴ τινες τῶν πηγῶν ἐπιπόλαιον ἔχουσαι τὴν τοῦ ὕδατος χορηγίαν ἐκ διαπηδήσεως ὄμβρων ἢ χιόνων πηγάζουσιν, αἳ χειμάρρου τρόπον τῇ ἄνωθεν ἐπιρροῇ συναπολήγουσί τε καὶ συναύξονται. ἐφ' ὧν δὲ ἀένναον προχεῖται τὸ ῥεῖθρον μηδεμιᾶς ἐλαττώσεως ἢ αὐξήσεως γινομένης, ἀναγκαίως τὸ μηδὲν ἀναλίσκεσθαι τῆς ὑγρᾶς οὐσίας ὁμολογεῖται· οὐ γὰρ ἐνδέχεται τὸ δαπανώμενον ἐν τῷ ἴσῳ μέτρῳ πρὸς τὸ διηνεκὲς διαμένειν. ἀλλ' οὐδὲ τὸ πῦρ, εἴπερ τῷ ὄντι δαπανητικὸν τοῦ ὕδατος ἦν, ἔμενεν ἂν ἐπὶ τοῦ ἰδίου μέτρου ἀναυξές τε καὶ ἄτροφον· οὐ γάρ ἐστι δυνατὸν τῇ δαπανωμένῃ ὕλῃ τὴν τοῦ πυρὸς μὴ συναύξεσθαι φύσιν. εἰ οὖν ταῦτα σὺ καὶ τὰ τοιαῦτα πολυπραγμονῶν ὁ πᾶσι τοῖς ὑψηλοῖς ἐπεκτει-

2 ad τῆς οὐρανίας ἁψῖδος cf Platon *Phaidr* 247 a 8 – b 1   15–22 cf Bas *Hex* III 5–7 p 212–228   23–13.1 cf Phil 3,13

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   1 περὶ om X | ὂν om XM   2 οὐρανίου v   3 ἂν om ASv | ἐφιδρυνθείη: v eras AΛ ἐφεδρευθείη B^1 | τῶν κυρτῶν J | ἡ om JΞ   5 τὸ ἐπικλίνον V   7 βάσεως: στάσεως C τάξεως ΞF   9 ἀποκρουούσης v   11 πληγαῖς X   12 καὶ θαλάσσαις: om v καὶ θαλάσσῃ JΛRf   13 ἐπιπολαίαν v | ἔχουσι M | ἐκ: καὶ Ξv   14 αἳ: οἱ C ἡ BH ἢ M   14–15 ταῖς ... ἐπιρροαῖς X   15 συναπολογοῦσί X^1 συναπολείβουσί X^2 | συναυξάνονται Λ | ὧν: ὃν R | ἀέναον A^{1}KB^{1}Ξ   16–17 γενομένης AΛRΞv   17 ἁλίσκεσθαι RM   17–18 ὡμολόγηται VB^2 20 ἦν om M | ἦν ἔμενεν ἂν: εἶναι μὲν ἐναντίον X | ἔμεινεν HSM   22 τὴν om v | συναυξάνεσθαι Λ | σύ: σοι VJ

νόμενος καὶ τὰ ἐν τῷ ζόφῳ τῆς τοῦ Μωϋσέως ὀπτασίας κείμενα, αὐτός τε ἰδεῖν ἐπιθυμεῖς καὶ εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῖς πολλοῖς ἀγαγεῖν, ἐγὼ μὲν συμβουλεύσαιμ' ἂν τῇ φρονήσει σου μὴ πρὸς ἄλλον βλέπειν, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἐν σοὶ χάριν καὶ τῷ πνεύματι τῆς ἀποκαλύψεως τῷ διὰ τῶν προσευχῶν σοι φανερουμένῳ τὰ θεῖα βάθη διερευνᾶσθαι.

6 12 F. Ἐπειδὴ δὲ χρὴ κατὰ τὸν ἀποστολικὸν νόμον δουλεύειν ἀλλήλοις δι' ἀγάπης ἡμᾶς, ἴδιον δὲ τῆς ἐπαινετῆς δουλείας ἐστὶ τὸ εἰς ἔργον ἀγαγεῖν τὰ ἐπιτάγματα, διὰ βραχέων, ὡς ἔστι δυνατόν, τὴν περὶ τούτων ὑπόληψιν ἐκκαλύψαι πειράσομαι τῇ σῇ προσευχῇ συμμάχῳ πρὸς τὸν λόγον χρώμενος. τοῦτο δέ μοι πρὸ τῆς ἐγχειρήσεως διαμεμαρτυρήσθω τὸ μηδὲν ἡμᾶς ἀντιδογματίζειν τῷ ἁγίῳ Βασιλείῳ περὶ τῶν κατὰ τὴν κοσμογονίαν αὐτῷ φιλοσοφηθέντων, μηδ' ἂν πρὸς ἑτέραν ἐξήγησιν ἔκ τινος ἀκολουθίας ὁ λόγος ἔλθῃ· ἀλλ' ἐκεῖνα μὲν κεκρατήσθω καὶ μόνης τῆς θεοπνεύστου διαθήκης τὰ δευτερεῖα φερέσθω, τὰ δὲ ἡμέτερα ὡς ἐν γυμνασίᾳ τινὶ στοχαστικῶς ἐπιχειρούμενα τοῖς ἐντυγχάνουσι προκείσθω μηδεμιᾶς μηδενὶ διὰ τούτων βλάβης προσγινομένης, εἴ τι παρὰ τὴν κοινὴν ὑπόληψιν ἐν τοῖς λεγομένοις εὑρίσκοιτο. οὐ γὰρ δόγμα τὸν λόγον ποιούμεθα, ὥστε ἀφορμὴν δοῦναι τοῖς διαβάλλουσιν, ἀλλ' ὁμολογοῦμεν ἐγγυ-

1–2 cf Ex 20,21   4–6 cf I Cor 2,10; Eph 1,17; *v Mos* II 110 p 66,20–67,2   7–8 cf Gal 5,13   11 ad προσευχῇ συμμάχῳ cf ex. gr. *or cat* 34 p 85,15–16   13 cf Gen 1   17 ad γυμνασίᾳ cf ex. gr. *hom opif* 16,15 p 206,3–6 = 185 A 11–15; *trid spat* p 286,15–16

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   1 τῷ om Ξ   1–2 κείμενα om S   2 τε om X | ἐπεθύμεις VKC   2–3 ἐπιθυμεῖς ad ἂν om v   2 τὸ ἐμφανές: τοὐμφανὲς XM   3 μὲν οὖν K   4 ἀλλὰ: ἀλλ' ἢ VAKCJ | ἐν om Λ sed postea add in marg   5 διὰ τῶν προσευχῶν: δι' αὐτοῦ X   7 ἐπειδὴ: ἐπεὶ XBHSΛΞFv | χρὴ om M | νόμον: λόγον Λ | δουλεύειν: εἴκειν ΛΞFv   8 ἀγάπην J | ἐστὶ: ἐπὶ X   12 μηδὲν: μὴ δεῖν Λ   13 κοσμογενίαν VA κοσμογένειαν KCXJSΛ   14 ἂν: αὖ X   15 ἔλθοι X | κεκρατήσθω: καὶ κρατυνθήτω X κρατείτω M   16 δεύτερα B^{1}HSM δευτέρια X | φερέτω XM   17 γυμνασίῳ CMv | σχολαστικῶς v   18 διὰ om X   19 εἴ τι: εἶτα B^1 20 δόγμα τὸν: δογμάτων XΞ | ποιοῦμεν S   21–14.1 γυμνάζειν VAKC

μνάζειν μόνον ἑαυτῶν τὴν διάνοιαν τοῖς προκειμένοις νοήμασιν, οὐ διδασκαλίαν ἐξηγητικὴν τοῖς ἐφεξῆς ἀποτίθεσθαι. τὸ μὲν οὖν συμπλέκεσθαι πρὸς τὰς ἐνστάσεις τὰς ἀπὸ τῆς ἁγίας γραφῆς ἡμῖν προτεινομένας καὶ ἐκ τῶν περὶ πόδα παρὰ τοῦ διδασκάλου ἡμῶν ἑρμηνευθέντων, ὅσα δοκεῖ μὴ συμβαίνειν ταῖς κοιναῖς ὑπολήψεσι, μηδεὶς ἀπαιτείτω τὸν ἐμὸν λόγον. οὐ γάρ τοῦτό μοι πρόκειται τὸ συνηγορίαν τινὰ τοῖς ἐκ τοῦ προχείρου φαινομένοις ἐναντιώμασιν ἐπινοῆσαι, ἀλλά μοι συγχωρηθήτω κατ' ἐξουσίαν πρὸς τὸν ἴδιον σκοπὸν τὴν τῶν ῥητῶν ἐξετάσαι διάνοιαν, εἴπως ἡμῖν γένοιτο δυνατὸν συμμαχίᾳ θεοῦ μενούσης τῆς λέξεως ἐπὶ τῆς ἰδίας ἐμφάσεως συνηρτημένην τινὰ καὶ ἀκόλουθον ἐν τῇ κτίσει τῶν γεγονότων ἐπινοῆσαι τὴν θεωρίαν.

7 Ἐν ἀρχῇ ἐποίησε, φησίν, ὁ θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὰ ἐφεξῆς, ὅσα περιέχει τῆς κοσμογονίας ὁ λόγος. τὰ μὲν δὴ γεγενημένα κατὰ τὴν ἑξαήμερον ταῦτα, χρὴ δέ, οἶμαι, πρὸ τῆς
69 M. ἐξετάσεως τῶν γεγραμμένων ἐκεῖνο διομολογη|θῆναι τῷ λόγῳ, ὅτι ἐπὶ τῆς θείας φύσεως σύνδρομός ἐστι τῇ βουλήσει ἡ δύναμις καὶ μέτρον τῆς δυνάμεως τοῦ θεοῦ τὸ θέλημα γίνεται. τὸ δὲ θέλημα σοφία ἐστί. σοφίας δὲ ἴδιον τὸ μηδὲν ἀγνοεῖν, ὅπως ἂν τὰ καθ' ἕκαστον γένοιτο. τῇ δὲ γνώσει συμπέφυκε καὶ ἡ δύναμις, ὥστε ὁμοῦ τε ἔγνω τὸ δέον γενέσθαι καὶ συνέδραμεν ἡ ἐξεργαστικὴ τῶν ὄντων ἰσχὺς τὸ νοηθὲν εἰς ἐνέργειαν ἄγουσα καὶ οὐδὲν μετὰ τὴν γνῶσιν ἐφυστερίζουσα, ἀλλὰ συνημμένως καὶ | 14 F.
ἀδιαστάτως συναναδείκνυται τῇ βουλῇ τὸ ἔργον. δύναμις γάρ ἐστιν ἡ βουλὴ κατὰ ταὐτὸν καὶ ὅπως ἂν τὰ ὄντα γένοιτο προβουλεύουσα καὶ τὰς ἀφορμὰς πρὸς τὴν τῶν νοηθέντων ὕπαρξιν ἐκπορίζουσα, ὡς ὁμοῦ τὰ πάντα τοῦ θεοῦ περὶ τὴν κτίσιν νοεῖσθαι, τὸ θέλημα, τὴν σοφίαν, τὴν δύναμιν, τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων. τούτου δὲ οὕτως ἔχοντος οὐκέτ' ἄν τις στενοχωροῖτο περὶ τῆς ὕλης διερευνώμενος, τὸ πῶς καὶ τὸ πόθεν ἐπιζητῶν, οἷα δὴ λεγόντων ἐστὶν ἀκούειν· εἰ ἄϋλός ἐστιν ὁ θεός, πόθεν ἡ ὕλη; πῶς τὸ ποσὸν ἐκ τοῦ ἀπόσου καὶ ἐκ τοῦ ἀοράτου τὸ ὁρατὸν καὶ ἐκ τοῦ ἀμεγέθους τε καὶ ἀορίστου τὸ πάντως ὄγκῳ τινὶ καὶ πηλικότητι ὁριζόμενον; καὶ τὰ ἄλλα πάντα ὅσα περὶ τὴν ὕλην ὁρᾶται, πῶς ἢ πόθεν παρήγαγεν ὁ μηδὲν ἐν τῇ ἑαυτοῦ φύσει τοιοῦτον ἔχων; μία γὰρ ἑκάστου τῶν περὶ τῆς ὕλης προφερομένων ἡμῖν ἡ λύσις, τὸ μήτε ἀδύνατον τὴν σοφίαν τοῦ θεοῦ ὑποτίθεσθαι, μήτε τὴν δύναμιν ἄσοφον, ἀλλὰ μετ' ἀλλήλων εἶναι ταῦτα καὶ ἓν ἀμφότερα δείκνυσθαι, ὡς ἅμα καὶ κατὰ ταὐτὸν τῷ ἑτέρῳ συγκαθορᾶσθαι τὸ ἕτερον· τό τε γὰρ σοφὸν αὐτοῦ θέλημα τῇ δυνάμει τῶν ἐνεργουμένων ἐφανερώθη καὶ ἡ ἐνεργητικὴ αὐτοῦ δύναμις ἐν τῷ σοφῷ θελήματι ἐτελειώθη. εἰ

13 Gen 1,1; cf J. C. M. van Winden, The Early Christian Exegesis of „Heaven and Earth" in Genesis 1,1: *Romanitas et Christianitas,* Amsterdam-London 1973, 371–382 16 ad διομολογηθῆναι cf ex. gr. Platon *Phaidr* 237 c 3–4 17–15.8 cf ex. gr. *c Eun* II 227–232 p 292,3–293,30; III, VI 19–21 p 192,19–193,23; *ref Eun* 68–70 p 340,10–341,15

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 μόνον om X | ἑαυτῶ (sic) J 2 διδασκαλίαν: δεῖ δὲ καὶ λίαν X 3 τὰς alt om KC | ἁγιάς: θείας VAKC 4 περὶ πόδα: παρὰ πόδας SΛ^2Ξ παραπόδας Mf | παρὰ om KC 7 τὸ: τοῦ J 8 ἐπινοῆσθαι (sic) J | μοι: μὴ KC 9 ῥητῶν: νοητῶν C ῥημάτων M 10 ἡμῖν: λιμὴν X | δυνατὸς X 11 λέξεως: τάξεως X 12 ἐπινοεῖς X 13 εἰ καὶ ἐν X | φησίν om VAKCJ 14 ἑξῆς M | κοσμογενίας VA κοσμογενείας KCXJΛf κοσμογονείας S | μὲν δὴ: μέντοι Ξ 16 διομολογεῖν X 19 δὲ om J 20 ἕκαστα VK | γένηται Λ^1 γεγένηται Λ^2 | γνώμη R | συνέπεται S | ἡ om X 21 ὥστε: ὅτι VAKC | τε om Ξv | καὶ om v | συνεξέδραμεν X

4–5 ad προβουλεύουσα cf *hom opif* 16,17 p 206,29 = 185 C 11 11–40.8 cf K. Gronau, Poseidonios und die jüdisch-christliche Genesisexegese, Leipzig-Berlin 1914, 113–119 18–19 cf *inf* p 68,19–20

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 2 ἀφυστερίζουσα Ξ ὑφεστερίζουσα v 3 ἀναδείκνυται C | καὶ τὸ v 4 κατ' αὐτὸν VXRΞ | τὰ ὄντα: ταῦτα V τι A αὐτὰ KC 5–6 ὑπάρχειν J 6 τε τὰ ΞF | περὶ: παρὰ J 7 τὴν δύναμιν τὴν σοφίαν coll BΞF | οὐσίαν: οὐσίωσιν X quem sequitur Rousselet 100 n. 21 8 δὲ om M | οὗτος X | οὐκ B^1 | στενοχωρείτω B^1 στενοχωρεῖτο J 9 διερευνόμενος V | πόθεν: πόθεν ἐστὶν C 10 ἐστιν om VAKCXJ | ἡ om F 11 ἀοράτου: ἀόπτου v 11–12 ὁρατὸν: ἀορατὸν R 12 μεγέθους X 13 περὶ: παρὰ J 14 αὐτοῦ JΛ 15 ἑκάστη R 15–16 ἡμῖν προφερομένων coll X 16 ἡμῖν om M 17 ἀποτίθεσθαι F 18–19 κατ' αὐτὸν VΞ^1 18 κατὰ: καὶ τὰ K 19 ταὐτὸ X | τῷ ἑτέρῳ: τὸ ἕτερον JB^1 | συγκαθορᾶσθαι τῷ ἑτέρῳ coll Λ 21 θελήματι αὐτοῦ S

οὖν ἐν τῷ αὐτῷ καὶ κατὰ ταὐτόν ἐστιν ἡ σοφία τε καὶ ἡ δύναμις, οὔτε ἀγνοεῖ ὅπως ἂν ὕλη πρὸς τὴν κατασκευὴν εὑρεθείη τῶν ὄντων, οὔτε ἀτονεῖ τὸ νοηθὲν προαγαγεῖν εἰς ἐνέργειαν. πάντα δὲ δυνάμενος ὁμοῦ τὰ πάντα δι' ὧν ἡ ὕλη συνίσταται τῷ σοφῷ τε καὶ δυνατῷ θελήματι κατεβάλετο πρὸς τὴν ἀπεργασίαν τῶν ὄντων, τὸ κοῦφον, τὸ βαρύ, τὸ ναστόν, τὸ ἀραιόν, τὸ μαλακόν, τὸ ἀντίτυπον, τὸ ὑγρόν, τὸ ξηρόν, τὸ ψυχρόν, τὸ θερμόν, τὸ χρῶμα, τὸ σχῆμα, τὴν ἐπιγραφήν, τὸ διάστημα, ἃ πάντα μὲν καθ' ἑαυτὰ ἔννοιαί εἰσι ψιλαὶ καὶ νοήματα. οὐ γάρ τι τούτων ἐφ' ἑαυτοῦ ὕλη ἐστίν, ἀλλὰ συνδραμόντα πρὸς ἄλληλα ὕλη γίνεται.

8 Εἰ οὖν τῷ ὑπερέχοντι τῆς σοφίας καὶ τῆς δυνάμεως καὶ πάντα οἶδε καὶ πάντα δύναται, τάχα πως προσεγγίζομεν τῇ ὑψηλῇ τοῦ Μωϋσέως φωνῇ, ὅς φησιν· ἐν κεφαλαίῳ – τοῦτο

3 ad ἀτονεῖ cf Or apud Eus *praep ev* VII 20,1 p 402,11–12; Gr Nyss *tunc et ipse filius* p 10,21; *trid spat* p 286,3 6–8 cf Bas *Hex* I 8 p 120,20–122,2; Gr Nyss *c Eun* I 13 p 216,9–13 8 ad διάστημα cf Philon *opif* 26 p 8,5–12; Gr Nyss *c Eun* I 361 p 134,8–11; II 69–70 p 246,14–247,1; P. Dandelot, La doctrine du „diastêma" chez Grégoire de Nysse, Diss. Louvain 1960 [daktyl.]; T. P. Verghese, Διάστημα and διάστασις in Gregory of Nyssa: Gregor von Nyssa und die Philosophie, Leiden 1976, 243–260 9 ad ἔννοιαι … καὶ νοήματα cf *c Eun* II 115 p 259,26–31; *hom opif* 24,2 p 250,8 = 213 B 9 9–11 cf *perf* p 189,20–190,3; *hom opif* 23,3 p 244,14–246,8 = 209 C 9 – 212 A 15; 24,1–2 p 248,7–250,12 = 212 D 4 – 213 B 14; *an et res* 124 C 2 – 125 A 1 12 ad τῷ ὑπερέχοντι … τῆς δυνάμεως cf *inf* p 92,4 14–17.1 Gen 1,1 Aquila; cf Or *Hexapla* (7 Field); Bas *Hex* I 6 p 112,13–14; III 3 p 202,3–11

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 καὶ pr om J | κατ' αὐτὸν VKB^{1}Ξ | τε om CJΛv | ἡ alt om X 2 οὔτε: οὐδὲ Λ^1 | ἀγνοεῖ: ἀτονεῖ S | ἡ ὕλη JΞ 3 οὔτε ἀτονεῖ: οὔτ' ἀδυνατεῖ v | τὸ νοηθὲν: τῶν νοηθέντων V | παραγαγεῖν B^{1}HSM 5 κατεβάλλετο V κατηβάλλετο (sic) J 5–6 ἐργασίαν ΛF 6 ναστόν: ἄστατον K^{1}C | ἀραιόν: ῥέον VAK^{1}C ἀρέον J ἀρεόν B^{1}HΞ 8 περιγραφήν SΛRvf 8–9 ἃ πάντα: ἅπαντα CJ 9 εἰσι ψιλαὶ καὶ: ἐστι καὶ ψιλὰ v | ὑψηλαὶ R 10 ἑαυτὴν C | ἡ ὕλη AKCJ | ἀλλὰ om X | συνδραμόντων C | πρὸς ἄλληλα συνδραμόντα coll Λ | δὲ πρὸς X 11 ἡ ὕλη AC 12 τὸ ὑπερέχον AKC (C del τι) τὸ ὑπερέχον ἢ V ὑπερέσχον A^1 | τῇ σοφίᾳ ΞF | καὶ pr: ἐκ ΞF | καὶ alt om M 13 πως om KC | ἐγγίζομεν J 14 ὅς: ὥς JBF

γὰρ ἀντὶ τῆς ἀρχῆς ὁ Ἀκύλας ἐκδέδωκε – πεποιῆσθαι παρὰ τοῦ θεοῦ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. ἐπειδὴ γὰρ εἰσαγωγικὸν πρὸς θεογνωσίαν τὸ τῆς Γενέσεως βιβλίον ὁ προφήτης πεποίηται καὶ σκοπός ἐστι τῷ Μωϋσῇ τοὺς τῇ αἰσθήσει δεδουλωμένους χειραγωγῆσαι διὰ τῶν φαινομένων πρὸς τὰ ὑπερκείμενα τῆς | αἰσθητῆς καταλήψεως, οὐρανῷ δὲ καὶ γῇ ὁρίζεται ἡμῖν 16 F.
ἡ διὰ τῆς ὄψεως γνῶσις, διὰ τοῦτο ὡς περιεκτικὰ τῶν ὄντων τὰ ἔσχατα τῶν διὰ τῆς αἰσθήσεως ἡμῖν γινωσκομένων ὁ λόγος ὠνόμασεν, ἵνα διὰ τοῦ τὰ περιέχοντα εἰπεῖν παρὰ θεοῦ γεγενῆσθαι συμπεριλάβῃ πᾶν τὸ ἐντὸς τῶν ἄκρων περιεχό|μενον, 72 M.
καὶ ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν ὅτι ἀθρόως πάντα τὰ ὄντα ὁ θεὸς ἐποίησεν, εἶπεν ἐν κεφαλαίῳ ἤτοι ἐν ἀρχῇ πεποιηκέναι τὸν θεὸν τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. μία δὲ τῶν δύο φωνῶν ἡ σημασία τῆς τε ἀρχῆς καὶ τοῦ κεφαλαίου, δηλοῦται γὰρ ἐπίσης δι' ἑκατέρων τὸ ἀθρόον· ἐν μὲν γὰρ τῷ κεφαλαίῳ τὸ συλλήβδην τὰ πάντα γεγενῆσθαι παρίστησι, διὰ δὲ τῆς ἀρχῆς δηλοῦται τὸ ἀκαρές τε καὶ ἀδιάστατον. ἡ γὰρ ἀρχὴ παντὸς διαστηματικοῦ νοήματος ἀλλοτρίως ἔχει· ὡς τὸ σημεῖον ἀρχὴ τῆς γραμμῆς καὶ τοῦ ὄγκου τὸ ἄτομον, οὕτω καὶ τὸ ἀκαρὲς τοῦ χρονικοῦ διαστήματος.

3 ad θεογνωσίαν cf *c Eun* II 228 p 292,10–11 4–6 cf *an et res* 25 A 6 – 28 A 12 5 ad φαινόμενα cf *c Eun* III/V 20 p 167,8; *Eccl* 1 p 285,1.4–5.17–18; 5 p 365,7–8. 374,5; *mort* p 45,7. 65,15 10 ad τῶν ἄκρων cf Bas *Hex* I 7 p 116,11–15; Gr Nyss *v Mos* II 236 p 115,16–17 11–19 cf Bas *Hex* I 3 p 98,10–100,1; Gregorius non sequitur Origenem aliosve censentes Filium principium esse 12–13 cf Gen 1,1

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 ὁ om ΛΞFv 2 τοῦ om SM
VAKCXJ BHSΛRM ΞF δ 2 ἐπειδὴ γὰρ: ἐπειδήπερ δ | γὰρ om M 4 ὁ σκοπὸς δ | τῷ om δ 6 τῆς αἰσθητῆς: τῆς αἰσθητικῆς Λ^{1}Rvf τῆι αἰσθήσει τῆς Ξ | τῇ γῇ v 7 τοῦτο: τὸ R 8 τῶν αἰσθήσεων VKCJ 9 ἵνα om VAKCJ 10 συμπεριλάβει V συμπεριέλαβε A^2 | πᾶν om KC 11 ὅτι om δ | πάντα ἀθρόως coll B
VAKCXJ BHSΛRM ΞF δ *FO* 13 δύο om M | ἡ om δ | τε om M 15 τὸ pr: τῶ (sic) *F* | ἄρθον B^1 | γὰρ om *F* | τῷ: τὸ F | τὰ om KC 15–16 γεγενῆσθαι τὰ πάντα coll Λ 16 περιίστησι v | δὲ: γὰρ Ξ | ἀκαριαῖον Λ | τε om Λ 17 διαστατικοῦ Λ 18 ὡς om C ὡς οὖν S ὡς γὰρ Ξ 19 τὸ ἄτομον: τὸν τόμον B^1 | ἀκαριαῖον KCB^{2}Λ

9 Ἡ οὖν ἀθρόα τῶν ὄντων παρὰ τῆς ἀφράστου δυνάμεως τοῦ θεοῦ καταβολὴ ἀρχὴ παρὰ τοῦ Μωϋσέως εἴτ' οὖν κεφάλαιον κατωνομάσθη, ἐν ᾗ τὸ πᾶν συστῆναι λέγεται. τὰ μὲν ἄκρα τῶν ὄντων εἰπών, τὰ δὲ μέσα κατὰ τὸ σιωπώμενον τοῖς ἄκροις συνενδειξάμενος· ἄκρα δέ φημι διὰ τὴν ἀνθρωπίνην αἴσθησιν, ἣ οὔτε εἰς τὰ ὑπὸ γῆν διαδύεται οὔτε τὸν οὐρανὸν διαβαίνει. οὐκοῦν τοῦτο νοεῖν ἡ ἀρχὴ τῆς κοσμογονίας ὑποτίθεται, ὅτι πάντων τῶν ὄντων τὰς ἀφορμὰς καὶ τὰς αἰτίας καὶ τὰς δυνάμεις συλλήβδην ὁ θεὸς ἐν ἀκαρεῖ κατεβάλετο, καὶ ἐν τῇ πρώτῃ τοῦ θελήματος ὁρμῇ ἡ ἑκάστου τῶν ὄντων οὐσία συνέδραμεν, οὐρανός, αἰθήρ, ἀστέρες, πῦρ, ἀήρ, θάλασσα, γῆ, ζῷα, φυτά. ἃ τῷ μὲν θείῳ ὀφθαλμῷ πάντα καθεωρᾶτο τῷ τῆς δυνάμεως λόγῳ δεικνύμενα, τῷ καθώς φησιν ἡ προφητεία· Εἰδότι πάντα πρὸ τῆς γενέσεως αὐτῶν, τῇ δὲ συγκαταβληθείσῃ δυνάμει τε καὶ σοφίᾳ πρὸς τὴν τελείωσιν ἑκάστου τῶν μορίων τοῦ κόσμου εἱρμός τις ἀναγκαῖος κατά τινα τάξιν ἐπηκολούθησεν, ὥστε

2 ad καταβολή cf ex. gr. Mt 13,35. 25,34; Or *princ* III 5,4 p 273,17–275,20 2–3 ἀρχή … ἐν ᾗ τὸ πᾶν συστῆναι λέγεται non necessarie spectat Filium sed divinitatem creatoris; cf *c Eun* I 370–375 p 136,8–137,8 3 cf Col 1,17 9–10 ad τῇ πρώτῃ τοῦ θελήματος ὁρμῇ cf Cic *nat deor* II 58; Bas *Hex* III 2 p 192,17; VII 1 p 394,11; Gr Nyss *c Eun* II 228 p 292,15–16; 266 p 304,12 11 cf *hom opif* 3,2 p 124,25 = 136 A 3–4 12–13 ad τῷ τῆς δυνάμεως λόγῳ cf Hebr 1,3; *perf* p 189,16–190,7 13–14 Susanna 35a(42) (= Dan 13,42); cf *c Eun* II 431 p 352,18–20; *Bas* p 111,17–18; *hom opif* 16,14 p 204,24–26 = 185 A 1–2; 22,4 p 236,10 = 204 D 13 15 ad τελείωσιν cf *trid spat* p 286,2–9

VAKCXJ BHSΛRM ΞF δ *FO* 1 ἀφράστου om Λ 2 εἴτουν AKΛMf ἤγουν X ἤτουν SFδν ἢ τ'οὖν *F* εἴ in ras *O* 3 λέγει VAKCXJδ*FO*
VAKCXJ BHSΛRM ΞF δ 4 δὲ ὡς VAKC 4–5 ἐνδειξάμενος X 5 ἄκραν Ξ | ἢ J 7 τοῦτο: ταῦτα Λ | κοσμογενίας VA κοσμογονείας K κοσμογενείας CXJSΛδ 8 ἀφορμὰς: ἀρχὰς C 9 ἐν ἀκαρεῖ κατεβάλετο ὁ θεὸς coll δ | κατεβάλλετο CBΛFv 11 ζῶον (sic) v 12 ἃ om J | καθωρᾶτο Ξ | τῷ alt: τῷ δὲ H 13 τῷ: τὸ JH om S 15 τῇ τελειώσει KC 16 ἀναγκαίως M | τινα τάξιν: τὴν ἀξίαν X | ὥστε τὸ πῦρ BΛRv

προλαβεῖν μὲν καὶ προεκφανῆναι τῶν ἄλλων τόδε τι τῶν ἐν τῷ παντὶ θεωρουμένων, καὶ οὕτω μετ' ἐκεῖνο τὸ ἀναγκαίως τῷ προλαβόντι ἑπόμενον, καὶ ἐπὶ τούτῳ τρίτον, ὡς ἡ τεχνικὴ συνηνάγκαζε φύσις· | τέταρτόν τε καὶ πέμπτον, καὶ τὰ λοιπὰ τῆς 18 F κατὰ τὸ ἐφεξῆς ἀκολουθίας οὐκ αὐτομάτῳ τινὶ συντυχίᾳ κατά τινα ἄτακτον καὶ τυχαίαν φορὰν οὕτως ἀναφαινόμενα, ἀλλ' ὡς ἡ ἀναγκαία τῆς φύσεως τάξις ἐπιζητεῖ τὸ ἐν τοῖς γινομένοις ἀκόλουθον, οὕτως ἕκαστα γεγενῆσθαί φησιν ἐν διηγήσεως εἴδει περὶ τῶν φυσικῶν δογμάτων φιλοσοφήσας, καὶ φωνάς τινας τοῦ θεοῦ προστακτικὰς ἑκάστου τῶν γινομένων προγράφων καλῶς καὶ θεοπρεπῶς καὶ τοῦτο ποιῶν. πᾶν γὰρ τὸ καθ' εἱρμόν τινα καὶ σοφίαν γινόμενον θεοῦ τις ἄντικρύς ἐστι φωνή. διότι θεοῦ μὲν οὐσίαν, ἥτις ἐστίν, οὐ γινώσκομεν, τὴν δὲ αὐτοσοφίαν καὶ τὴν αὐτοδύναμιν ἐν νῷ λαβόντες τὸν θεὸν ἀνειληφέναι τῇ διανοίᾳ πιστεύομεν.

3–4 ad τεχνικὴ … φύσις cf Cic *nat deor* II 57–58 5 ad αὐτομάτῳ … συντυχίᾳ cf Platon *Phil* 28 d 5 – e 6; *Soph* 265 c 7–9; *leg* X 889 b 1 – e 1; Bas *Hex* I 1 p 86,11–12; I 7 p 114,17–116,2; Gr Nyss *c Eun* II 225 p 291,20–21; 583 p 396,16–20 9 ad περὶ φυσικῶν δογμάτων φιλοσοφήσας cf *c Eun* II 226 p 291,23–25; *ref Eun* 69 p 340,25–26 9–10 cf ex. gr. Gen 1,3

VAKCXJ BHSΛRM ΞF δ 1 μὲν προλαβεῖν coll Λ | προεκφῆναι VAKCJB^2 προεκφᾶναι B^1M προεκφάναι HS προεκφωνηθῆναι δ | τόδε τι om Λ τόδε τι τῶν om VAKCJv 2 θεωρουμένω (sic) J θεωρουμένων πολλῶν S | μετεκείνω (sic) V 3 τοῦτο J τούτῳ τὸ S 4 τε om KC δὲ J 5 ad ἀκολουθίας notat f: "Locus mutilus videtur, desiderarique dictio διὰ, quam supplevi." Sif. nempe vertit: "reliqua per quandam consequentem vicissitudinem;" sed codices consentiunt in lectione receptâ, quae mutanda non videtur. 6 ταχείαν S | ἀλλ' om Ξ 7 γενομένοις ΛM 8 ἀκολουθῶν X | γεγενῆσθαί τε KCB^2 9 φιλοσοφήσας: τῆς φιλοσοφίας M | τινας om VAKCJ 10 προστακτικὰς τοῦ θεοῦ coll Λ | προσγράφων RMΞν προγράφωσιν J 11 καὶ alt om ΛM 12 τινα om Λ | σοφίαν: τάξιν Λ | τοῦ θεοῦ VAKCJΛRv
VAKCXJ BHSΛRM ΞF 13 ἥτις: τίς X ἤ τίς ποτέ M 13–14 αὐτοσοφίαν καὶ τὴν αὐτοδύναμιν: αὐτοῦ σοφίαν καὶ τὴν δύναμιν: VAJ αὐτοῦ σοφίαν καὶ δύναμιν KC αὐτοῦ σοφίαν καὶ τὴν αὐτοῦ δύναμιν XB^2Λ 14 ἐν νῷ: ἐν ᾧ B^1 | τὸν θεὸν: τὸ X | εἰληφέναι X 14–15 τῇ διανοίᾳ om KC

10 Τούτου χάριν, ὅτε τὸ ὅλον ἐγένετο, πρὶν ἕκαστον τῶν συμπληρούντων τὸ ὅλον ἐφ' ἑαυτοῦ δειχθῆναι ζόφος τῷ παντὶ ἐπεκέχυτο. οὔπω γὰρ ἐξεφάνη τοῦ πυρὸς ἡ αὐγὴ ὑποκεκρυμμένη τοῖς μορίοις τῆς ὕλης, καθάπερ καὶ αἱ ψηφῖδες ἀφανεῖς ἐν τῷ σκότῳ μένουσιν, εἰ καὶ φυσικῶς ἐν ἑαυταῖς τὴν φωτιστικὴν ἔχουσι δύναμιν διὰ τῆς πρὸς ἄλληλα συμπτώσεως τὸ πῦρ ἀποτίκτουσαι, τοῦ δὲ σπινθῆρος ἐξ αὐτῶν ἀναφανέντος κἀκεῖναι τῇ λαμπηδόνι τούτου συνανεφάνησαν. οὕτως ἀόρατά τε καὶ ἀφανῆ τὰ πάντα ἦν πρὶν τὴν φωτιστικὴν οὐσίαν εἰς τὸ ἐκφανὲς προελθεῖν. ἄρτι γὰρ ἀθρόως ἐν τῇ μιᾷ ῥοπῇ τοῦ θείου θελή-
73 M. ματος | ἀδιακρίτως τοῦ παντὸς ὑποστάντος καὶ τῶν στοιχείων πάντων ἐν ἀλλήλοις πεφυρμένων, τὸ πανταχοῦ κατεσπαρμένον πῦρ ἐπεσκοτεῖτο τῷ πλεονάζοντι τῆς ὕλης ἐπιπροσθούμενον. ἐπεὶ δὲ ὀξεῖά τίς ἐστιν ἡ δύναμις αὐτοῦ καὶ εὐκίνητος, ὁμοῦ τῷ δοθῆναι τῇ φύσει τῶν ὄντων πρὸς τὴν τοῦ κόσμου γένεσιν παρὰ τοῦ θεοῦ τὸ ἐνδόσιμον πάσης τῆς βαρυτέρας φύσεως προεξέθορε καὶ εὐθὺς τῷ φωτὶ τὰ πάντα περιηυγάζετο. ὃ δὲ κατὰ τὸν τῆς σοφίας λόγον τῇ δυνάμει τοῦ πεποιηκότος ἐγένετο, ὡς λόγος θεοῦ προστακτικὸς παρὰ τοῦ Μωϋσέως ἐμνημονεύθη,

2–3 cf Gen 1,2 4–8 cf Theophrast *de igne* 1 p 3,6–7; Cic *nat deor* II 25; Porph *ad Gaurum* 17,4 p 59,11; Plin *nat hist* II 239; Cyr H *cat* 6,10 p 170,2–3; Bas *Hex* I 7 p 116,19–118,1; Gr Nyss *c Eun* II 118 p 260,13–25; III/III 68 p 132,7–10

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 τὸ om AKCX | ὅλον: τοιοῦτον X | πρὶν: πλὴν K 2 τῷ: τὸ J 3 ἐπέχυτο X ἐκέχυτο S περιεκέχυτο Λ 3–4 ἀποκεκρυμμένη VAKC 4 μυρίοις M | ὕλης: γῆς C | αἱ om ΞF 5 σκότει VAKCJΛRvf | εἰ om X | φυσικὴν X | αὐταῖς VHSM 6 ἐπέχουσαι X | διὰ τῆς … συμπτώσεως: καὶ διὰ τῶν … συμπτώσεων X | ἀλλήλας XΛRΞFvf | τὸ om X 7 κακεῖνα KC 8 τούτων C 9 τὰ om VAKCX | ἦν J | πρὶν ἢ VAKCB^2 9–10 εἰς ad τοῦ add $Λ^2$ in marg 9 τὸ ἐκφανές: τοὐμφανὲς XM τὸ ἐμφανὲς BHSΛ 10 ἄρτι: αὐτίκα X 12 πεφορημένων VAKCJB^2 πεπεραμένων X 14 ὁμοῦ: ὁ μετὰ J | τῷ: τὸ VKJBHFv 16 βαθυτέρας J 16–17 ἐξέθορε A 17 εὐθὺς: ἐν X | τῷ φωτὶ om Λ | τὰ om B^1 | ὃ: τὸ V | δὲ: δὴ F 18 τὸν: τὸ B^1 | τῇ om VAKCJ | ὡς: ὃς F 19 προστακτικῶς HR πρακτικὸς M

τὸ Εἶπεν ὁ θεός· γενηθήτω φῶς, καὶ ἐγένετο φῶς. ἐπὶ γὰρ τοῦ θεοῦ κατά γε τὴν ἡμετέραν ὑπόληψιν τὸ ἔργον λόγος ἐστί, διότι πᾶν τὸ γινόμενον λόγῳ γίνεται καὶ ἄλογόν τι καὶ συντυχικὸν καὶ αὐτόματον ἐν τοῖς θεόθεν ὑφεστῶσι νοεῖται οὐδέν, ἀλλὰ χρὴ ἑκάστῳ τῶν ὄντων καὶ λόγον τινὰ σοφόν τε καὶ τεχνικὸν ἐγκεῖσθαι πιστεύειν, κἂν κρεῖττον ᾖ τῆς ἡμετέρας ἐπόψεως.

Τὸ οὖν Εἶπεν ὁ θεός, ἐπειδὴ λόγου παραστατική ἐστιν ἡ τοι- 11 20 F.
αύτη φωνή, θεοπρεπῶς, ὡς οἶμαι, νοήσομεν εἰς τὸν ἐγκείμενον τῇ κτίσει λόγον τὸ ῥητὸν ἀναφέροντες. οὕτω γὰρ καὶ ὁ μέγας Δαβὶδ τὰς τοιαύτας φωνὰς ἡμῖν ἐξηγήσατο εἰπών· Πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας. τὰ γὰρ προστακτικὰ τῆς τῶν ὄντων κτίσεως ῥήματα, ἃ παρὰ τοῦ Μωϋσέως ἐκ τῆς θείας φωνῆς ἀναγέγραπται, ταῦτα ὁ Δαβὶδ τὴν ἐνθεωρουμένην τοῖς γεγονόσι σοφίαν ὠνόμασεν. ὅθεν καὶ διηγεῖσθαι λέγει τοὺς οὐρανοὺς δόξαν θεοῦ, δηλαδὴ τῆς ἐμφαινομένης αὐτοῖς τεχνικῆς θεωρίας διὰ τῆς ἐναρμονίου περιφορᾶς ἀντὶ λόγου γινομένης τοῖς ἐπιστήμοσιν. εἰπὼν γὰρ διηγεῖσθαι τοὺς οὐρανοὺς καὶ ἀναγγέλλειν τὸ

1 Gen 1,3 2 ad τὸ ἔργον λόγος ἐστί cf Aristobul apud Clem Al *strom* V 99,3 p 392,5–6; Aristobul apud Eus Caes *praep ev* XIII 12,3 p 191,9–11; Bas *Hex* II 7 p 172,9–10 8–9 cf Bas *Hex* II 7 p 172,12–174,1; Gr Nyss *c Eun* II 205–236 p 284,28–295,13 9–11 Ps 103,24; cf *c Eun* II 119–124 p 260,26–262,15; *Eccl* 5 p 355,14–15 14–15 ad διηγεῖσθαι … τοὺς οὐρανοὺς δόξαν θεοῦ cf Ps 18,2; *inf* p 78,23–79,2. 85,10–24; *v Mos* II 168–169 p 88,24–89,14 15 ad τεχνικῆς θεωρίας cf *c Eun* III/III 27 p 117,18

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 εἰπεῖν J
VAKCXJ BHSΛRM ΞF ***FVO*** 1 καὶ ἐγένετο φῶς om VAKC | ἐπεὶ J | γὰρ τοῦ om *FVO* | τοῦ om VAKC 2 γε: τε V om KCJ | διὸ *FVO* 3 γενόμενον V*O* | τι om KC | συγχυτικὸν S 4 ὑφεστῶσι add $Λ^2$ in marg 5 ἔντεχνον *F* ἐντεχνὴ (sic) *V* ἔντεχνῶ^{s} (sic) *O* 6 κἂν κρεῖττον ᾖ: ἐν καὶ κρείττονα *O* καὶ κρείττονα *FV* | κἂν: καὶ VAKCJB^2M | κρείττων KX Risch 157 n. 140 | ἢ KCB^2 εἴη X ἡ J | ὄψεως HSΛRvf 7 τὸ: τί v 8 νοήσωμεν AKCXJR 9 τῆς κτίσεως B^1ΛRΞFv | κρίσει *F* | ῥῆμα (e corr) *F* 10 Δαυὶδ f codd abbr δᾶδ | ἡμῖν: αἰνεῖν VAKCJ 11 καὶ τῆς *FV* | κτήσεως J | τῆς κτίσεως *FV* 12 φωνῆς: γραφῆς C 13 θεωρουμένην J 14 ὅθεν: ὁ θεὸς V (abbr) θεοῦ C (abbr)
VAKCXJ BHSΛRM ΞF 15 αὐτοῖς om ΞF 16 γενομένης Λ

στερέωμα, διορθοῦται τοὺς παχύτερον τῶν λεγομένων ἀκούοντας καὶ ἴσως καὶ φωνῆς ἦχον καὶ λόγον ἔναρθρον ἐκ τῆς τῶν οὐρανῶν διηγήσεως προσδεχομένους, ἐν οἷς φησιν ὅτι Οὐκ εἰσὶ λαλιαὶ οὐδὲ λόγοι, ὧν οὐχὶ ἀκούονται αἱ φωναὶ αὐτῶν, ἵνα δείξῃ, ὅτι ἡ ἐν τῇ κτίσει θεωρουμένη σοφία λόγος ἐστί, κἂν μὴ ἔναρθρος ᾖ. καὶ πάλιν τοῦ Μωϋσέως διεξοδικάς τινας τοῦ θεοῦ φωνὰς πρὸς αὐτὸν γεγενῆσθαι εἰπόντος ἐν τῇ θαυματοποιίᾳ τῶν ἐν Αἰγύπτῳ σημείων, ὑψηλότερον ἢ κατὰ τὴν τῶν πολλῶν ὑπόληψιν ὁ ψαλμῳδὸς ἐξηγήσατο εἰπών· Ἔθετο ἐν αὐτοῖς τοὺς λόγους τῶν σημείων αὐτοῦ καὶ τῶν τεράτων αὐτοῦ ἐν γῇ Χάμ. τὸ γὰρ λόγῳ τινὶ τὴν ἀπεργαστικὴν ἑκάστου τῶν γινομένων δύναμιν εἰς ἐνέργειαν ἄγεσθαι σαφῶς διὰ τῆς φωνῆς ταύτης ὁ ψαλμῳδὸς ὑπηνίξατο, ὡς οὐκ ἐν ῥήμασιν ὄντος τοῦ λόγου, ἀλλὰ τῆς εἰς τὰ σημεῖα δυνάμεως οὕτως ὠνομασμένης.

12 Οὐκοῦν καὶ ἐνταῦθα προέδραμε μὲν καὶ ἀπεκρίθη τῶν ὄντων ἐν τῷ ταχεῖ τε καὶ εὐκινήτῳ τῆς φύσεως ἡ φωτιστικὴ δύναμις, ἑαυτὴν τῶν ἑτεροφυῶν ἀποκρίνασα, καὶ τὸ περιλαμφθὲν ἅπαν διὰ τῆς ἀπαυγαστικῆς αὐτοῦ δυνάμεως κατεφωτίσθη. ᾧ δὲ λόγῳ ταῦτα ἐνεργεῖ τοῦ πυρὸς ἡ οὐσία, μόνου θεοῦ ἐστιν εἰπεῖν τοῦ ἐναποθεμένου τὸν φωτιστικὸν λόγον τῇ φύσει. καὶ
76 M. τοῦτο διὰ τῆς ἰδίας γραφῆς καὶ ὁ μέ|γας μαρτύρεται Μωϋσῆς, ἐν οἷς φησιν ὅτι Καὶ εἶπεν ὁ θεός· γενηθήτω φῶς, τοῦτο διὰ τῶν εἰρημένων, ὡς οἶμαι, διδάσκων, ὅτι θεῖος λόγος ἐστὶ τὸ

2–6 cf Bas *Hex* III 2 p 194,18–196,3 3–4 Ps 18,4 6–8 cf Ex 7–14 9–10 Ps 104,27 22 Gen 1,3 22–23.13 cf *c Eun* II 117–118 p 260,10–25

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 2 καὶ alt: om R ἐκ M | ἦχων J 5 δειχθῇ HSM 6 ἔναρθρως (sic) J | ᾖ: εἰ J 6–7 φωνὰς τοῦ θεοῦ coll B 7 φωνὰς om KC 8 ἢ om X | τὴν om J 10 αὐτοῦ pr om C | αὐτοῦ alt om VAKΛRF 11 τὸ: τῷ VA^{1}KJRv 12 εἰς: πρὸς Λ | ἀνάγεσθαι CM 13 ἀπηνίξατο VA | ὡς om M 15 καὶ pr om M | μὲν om XSMΞ | ἀπεκρούσθη M 16 τε om JF 17 ἀποκρίνουσα v | τὸ om KC 18 αὐτοῦ om J 19 ἐνεργεῖ ταῦτα coll M | τοῦ θεοῦ μόνου KC | θεοῦ om ΞF 21 μαρτυρεῖται J 22 ὅτι om Λ | τοῦτο δὲ H 23 διδάσκων: διδοὺς (sic) v | ὁ θεῖος RΞ | ὁ λόγος KC^1 | τὸ om J

τοῦ φωτὸς ἔργον πᾶσαν ἔννοιαν παριὼν ἀνθρωπίνην. ἡμεῖς μὲν γὰρ | πρὸς μόνον τὸ γινόμενον βλέπομεν καὶ τῇ αἰσθήσει 22 F.
τὸ θαῦμα δεχόμεθα. ποῦ δὲ τὸ πῦρ διαιτώμενον ἀθρόως ἀπογεννᾶται, ἢ ἐκ τῆς συμπτώσεως τῶν ψηφίδων ἀναπαλλόμενον, ἢ ἐκ τίνος ἄλλης ὕλης πρὸς ἑαυτὴν τριβείσης, καὶ τίς ἡ δύναμις, ἡ τὸ μὲν περιδραχθὲν ὑπ' αὐτοῦ διεσθίουσα, τὸν δὲ ἀέρα τῇ φλογὶ καταυγάζουσα, οὔτε ἰδεῖν δυνάμεθα οὔτε ἔννοιάν τινα περὶ τούτου λαβεῖν· ἀλλ' ἐν μόνῳ τῷ θεῷ τὸν λόγον τῆς παραδόξου ταύτης θαυματοποιίας ἀποκεῖσθαί φαμεν, τῷ ποιήσαντι κατὰ τὸν ἄρρητον τῆς δυνάμεως λόγον ἐγγεννηθῆναι τῷ πυρὶ τὸ φῶς, καθὼς ὁ Μωϋσῆς ἐν τῷ ἰδίῳ λόγῳ μαρτύρεται ὅτι Καὶ εἶπεν ὁ θεός· γενηθήτω φῶς καὶ ἐγένετο φῶς, καὶ εἶδεν ὁ θεὸς τὸ φῶς ὅτι καλόν. μόνου γὰρ ὡς ἀληθῶς ἐστι θεοῦ τὸ ἰδεῖν, ὅπως ἂν γένοιτο τὸ οὕτω καλόν· ἡ δὲ τῆς ἡμετέρας φύσεως πτωχεία τὸ μὲν γινόμενον βλέπει, τὸν δὲ καθ' ὃν γίνεται λόγον οὔτε ἰδεῖν οὔτε ἐπαινέσαι δυνατῶς ἔχει· τῶν γὰρ γνωριζομένων οὐχὶ τῶν ἀγνοουμένων ἐστὶν ὁ ἔπαινος.

Εἶδεν οὖν, φησίν, ὁ θεὸς τὸ φῶς ὅτι καλόν, καὶ διεχώρισεν ὁ 13
θεὸς ἀνὰ μέσον τοῦ φωτὸς καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ σκότους. πάλιν τὸ ἀναγκαίως κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τῆς φύσεως ἐν τάξει τινὶ καὶ ἁρμονίᾳ γινόμενον εἰς θείαν ἐνέργειαν ὁ Μωϋσῆς ἀνάγει,

11–13 Gen 1,3–4 15–17 cf Bas *Hex* I 11 p 134,7–136,5; Gr Nyss *v Gr Thaum* p 5,24–6,1 18–19 Gen 1,4

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 περιὸν K^1 ut vid παριὸν K^2 περιὼν C 4 ἢ: εἰ B^{2}Rv | ἀπαλλόμενον (sic) VCJ ἀπαλλομένων (sic) K ἀφαλλόμενον A (φ e corr) ἀποπαλλόμενον M ἀναπαλλόμενον ἐκ τίνων Rv 5 ὕλης om v | καὶ τίς: τὸ δε (sic) V | ἡ om X 6 ἡ: ἢ J | τῇ om R 8 τούτου: τοῦ M 9 τῷ: τὸ V om Ξ 10 λόγον τῆς δυνάμεως coll Λ | ἐγγενηθῆναι AKCSΛRf γεννηθῆναι v 11 τῷ om M | ἰδίῳ: θείῳ X | καὶ om S 13 τὸ φῶς om V
VAKCXJ BHSΛRM ΞF *FO* 13 γὰρ om *FO* | ἐστιν ὡς ἀληθῶς coll VΛ | ἐστι om v | εἰδεῖν A^{1}B^1*F* 14 τὸ om HM | οὕτω: ὄντως Λ (ν fort ex υ mut) τοιοῦτον Ξ Burn: JThS 25 (1923) 176 coni τοῦτο 16 οὐδὲ εἰδεῖν οὐδὲ B^1 | δυνατῶς: ω in o corr *O*, sed non acc 17 οὐχὶ τῶν ἀγνοουμένων om KC
VAKCXJ BHSΛRM ΞF 18 ἴδεν VJ | φησίν om J 20–21 τῆς ad θείαν om K 21 Μωϋσῆς: λόγος X | ἄγει X ἐνάγει M

διδάσκων, οἶμαι, διὰ τῶν εἰρημένων τὸ πάντα προκατανενοῆ-
σθαι τῇ τοῦ θεοῦ σοφίᾳ, τὰ διά τινος ἀναγκαίας τάξεως κατὰ
τὸ ἀκόλουθον ἐκβησόμενα. τῆς γὰρ φωτιστικῆς οὐσίας τῆς τῷ
παντὶ κατεσπαρμένης, πρὸς τὸ συγγενὲς συνδραμούσης καὶ πά-
σης περὶ ἑαυτὴν ἀθροισθείσης, ἀναγκαίως τὰ ἐπιπροσθούμενα
τῇ λοιπῇ τῶν στοιχείων ὕλῃ κατεσκιάζετο, καὶ τὸ ἀποσκίασμα
σκότος ἦν. τοῦτο τοίνυν τὸ ἀκολούθως γενόμενον, ὡς ἂν μή
τις ἀνάγοι πρὸς αὐτόματόν τινα συντυχίαν, θεοῦ φησιν ἔργον
ὁ Μωϋσῆς, τοῦ τὴν δύναμιν ταύτην ἐναποθεμένου τοῖς γενομέ-
νοις.

14 Ἀλλὰ μὴν τὸ ὀξεῖάν τε καὶ ἀνωφερῆ καὶ ἀεικίνητον τοῦ πυ-
ρὸς εἶναι τὴν φύσιν, παντὶ δῆλον ἐκ τῶν φαινομένων ἐστίν. ἃ
δὲ διὰ τῆς ἀρχῆς ταύτης ἐκ τοῦ ἀκολούθου νοεῖν ὑποτίθεται,
ἱστορικῶς παρὰ τοῦ Μωϋσέως ἐν διηγήματος εἴδει συγκατα-
γέγραπται τὸ Καὶ ἐγένετο ἑσπέρα καὶ ἐγένετο πρωΐ. τίς γὰρ οὐκ
24 F. οἶδεν, ὅτι διχῇ τῆς κτίσεως νοουμένης, εἴς τε τὸ νοητὸν | καὶ
αἰσθητόν, ἡ πᾶσα σπουδὴ τῷ νομοθέτῃ νῦν ἐστιν, οὐ τὰ νοητὰ
ἐξηγήσασθαι, ἀλλ᾽ ὑποδεῖξαι διὰ τῶν φαινομένων ἡμῖν τὴν ἐν
τοῖς αἰσθητοῖς διακόσμησιν. ἐπεὶ οὖν τὸ πῦρ, ὁμοῦ τῷ συστῆ-

8–9 cf Gen 1,1 11 ad ἀνωφερῆ καὶ ἀεικίνητον cf Arist *cael* A 2 p 269 a 26–27; Gr Nyss *adv Apol* p 170,4–7; *beat* 2 p 94,25–95,1 14 ad ἱστορικῶς cf Or *hom in IReg 28,3–25* 2 p 283,24–284,11; Gr Nyss *c Eun* II 255 p 300,27–301,7; II 278–280 p 308,4–309,1 15 Gen 1,5 16–17 ad νοητὸν καὶ αἰσθητόν cf ex. gr. *c Eun* I 270–273 p 105,19–106,15; *inf* p 78,1–5; *or cat* 6 p 21,7–22,18

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1–2 προκατανενοῆσθαι: πρῶτον νενοῆσθαι S 2 τὰ om J 5 αὐτὴν KCXΛM | ἀθροισθεῖσαν J | ἀνάγκῃ X 6 κατεσκευάζετο KCΛ[1] 7 τούτω (sic) K | τω (sic) K | γινόμενον CΛ 8 ἀναγάγοι VAKC ἀνάγῃ ΛM | τοῦ θεοῦ B | τὸ ἔργον M 9 ὁ om AKCJ | ἐναποτιθημένου J 9–10 γινομένοις SM 11 τῷ VJ | τε: τινα VAKCJΞF | ἀνωφερεῖ J 12 παντί που M 12–13 ἃ δὲ: ἀλλὰ J 13 δὴ HSM | αὐτῆς X | ὑποτίθεται ὁ λόγος ΛRv 14 παρὰ: ὑπὸ B[1] περὶ B[2] 14–15 συγκαταγεγράφθαι HSM ἐγκαταγέγραπται Λ 15 καὶ pr om SM[1] | πρωῒ ἡμέρα μία R 16 τὸ: τὸν R 17 τὸ αἰσθητόν BHSM | νῦν ἐστιν: σύνεστιν VAKC 18 ἐξηγεῖσθαι X 19 ὁμοῦ: ἅμα B[1]HSM | τῷ: τὸ KJB[1]HRFv

ναι τὸ πᾶν, τῶν ἑτεροφυῶν στοιχείων ἐκτοξευθὲν καθάπερ τι
βέλος, ἐν τῷ ἀνωφερεῖ καὶ κούφῳ τῆς κατὰ φύσιν κινήσεως
τοῦ παντὸς προεξήλατο καὶ ἴσα νοήματι τὴν αἰσθητὴν οὐσίαν
διαπερᾶσαν οὐκ ἔσχε προαγαγεῖν ἐπ᾽ εὐθείας τὴν κίνησιν, τῆς
νοητῆς κτίσεως ἀκοινωνήτως πρὸς τὴν τῶν αἰσθητῶν ἐπιμιξίαν
ἐχούσης, αἰσθητὸν δὲ τὸ πῦρ. τούτου χάριν | ἐν τοῖς ἄκροις τῆς 77 M.
κτίσεως ὅροις τὸ πῦρ γενόμενον ἀναγκαίως κυκλοειδῆ ποιεῖται
τὴν κίνησιν, πρὸς μὲν τὸ πᾶν φέρεσθαι ὑπὸ τῆς ἐγκειμένης τῇ
φύσει δυνάμεως συνελαυνόμενον, τῆς δὲ κατ᾽ εὐθεῖαν φορᾶς
χώραν οὐκ ἐχούσης – πᾶσα γὰρ ἡ αἰσθητὴ κτίσις ἰδίοις ὅροις
περιέχεται – τῷ ἄκρῳ πέρατι τῆς αἰσθητῆς φύσεως ἐνδιοδεύει,
ἐν οἷς εὐοδοῦται κινούμενον, τῆς νοητῆς φύσεως, καθὼς φθά-
σαντες εἴπομεν, οὐ παραδεχομένης ἐν ἑαυτῇ τοῦ πυρὸς τὸν
δρόμον. διὰ τοῦτο ὁ Μωϋσῆς ἐπακολουθήσας διὰ τῆς διανοίας
τῇ τοῦ πυρὸς κινήσει, μὴ τοῖς αὐτοῖς μέρεσιν ἐπιμεμενηκέναι
φησὶ τὸ γενόμενον φῶς, ἀλλ᾽ ἐκπεριερχόμενον τὴν παχυτέραν
τῶν ὄντων ὑπόστασιν, ἐν τῷ σφοδρῷ τῆς κινήσεως ἀντιμετ-
άγειν διὰ τῆς περιόδου, τοῖς τε ἀφωτίστοις τὸ φέγγος καὶ τοῖς
πεφωτισμένοις τὸν ζόφον.

Ἴσως δὲ κατὰ τὰ χρονικὰ διαστήματα τῆς τοιαύτης δια- **15**
δοχῆς περὶ τὴν κάτω χώραν γινομένης, τοῦ φωτός φημι καὶ

7 ad κυκλοειδῆ cf Arist *cael* A 2 p 269 a 12–14; Simpl *cael* I 2 p 20,24; Plotin *Enn* II 1,3,13–23; Achill *isag* 7 p 38,3–9 16 cf Gen 1,3–5 18–19 cf Gen 1,3

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 τὸ πᾶν τῶν: τῶν πάντων S 2 καί: οὐ S ut vid | κινήσεως om M 3 ἴσα: ἴσως A Burn: JThS 25 (1923) 176 ἶσα XBL ἴσῳ v | ἴσα νοήματι: om V εἰς ἀνθήματι ΞF | αἰσθητικὴν VKCJB[1] 4 προσαγαγεῖν XRv 5 κτίσεως: φύσεως VAKCJB[2] 7 γινόμενον VKCS γιγνόμενον A | πεποίηται R 9 ἐλαυνόμενον VAKJ ἐλαυνόμενος C | εὐθείας C[1]v 10 οὐκ om M[1] | αἰσθητικὴ CR 11 περιέχεται: περιειλεῖται (sic) VA περιείληται (sic) CB[2] περιείληπται K περείληπται (sic) R | πέρατι: παρὰ X | ἐνδιοδεύει: ἐνδιοδεύουσα K[2] ἔνδον διοδεύει C 13 εἴπαμεν VAH[1] 14 ὁ om HSΛ[1]M | διὰ alt om Ξ 14–15 τῇ διανοίᾳ τὴν … κίνησιν Ξ 16 ἐκπεριεχόμενον B[1]Rv περιερχόμενον S ἐμπεριερχόμενον Λ[2] 17–18 ἀντιμεταγαγεῖν KC 18 διά: ἐκ Λ 20 κατά: καὶ F | τὰ om M 20–21 δοχῆς X 21 ὃ περὶ V | τὴν: τῶν V | γενομένης KJ

τοῦ σκότους, πάλιν τῷ θεῷ τὴν ὀνοματοποιίαν ἡμέρας τε καὶ νυκτὸς ὁ Μωϋσῆς ἀνατίθησιν, οὐδὲν τῶν κατὰ τὸ ἀκόλουθον γεγενημένων αὐτομάτως ἢ ἀφ' ἑτέρου τινὸς ἐσχηκέναι τὴν ἀρχὴν ἐννοεῖν ἐπιτρέπων. διὰ τοῦτό φησιν Ἐκάλεσεν ὁ θεὸς τὸ φῶς ἡμέραν καὶ τὸ σκότος ἐκάλεσε νύκτα. τῆς γὰρ φωτιστικῆς δυνάμεως ἀτρεμεῖν ἐκ φύσεως ἀδυνατούσης, ὅτε τῷ ἄνω μέρει τοῦ κύκλου διεξῆλθε τὸ φέγγος καὶ πρὸς τὸ ὑποκείμενον ἦν ἡ φορά, ἐξ ἀνάγκης τῇ ὑποδρομῇ τοῦ πυρὸς τὸ ὑπερκείμενον ἀπεσκιάσθη τῆς παχυτέρας, ὡς εἰκός, φύσεως τὴν αὐγὴν ἐπιπροσθούσης. τὴν οὖν τοῦ φωτὸς ὑποχώρησιν ἑσπέραν ὠνόμα- 26 F σεν· καὶ πάλιν, ἐκπεριδραμόντος τοῦ πυρὸς τὸν ὑποκείμενον | κύκλον καὶ τοῖς ἄνω τὴν αὐγὴν ἐπαναγαγόντος, πρωΐαν τὸ γινόμενον προσηγόρευσεν, οὕτως ὀνομάσας τὸν ὄρθρον.

16 Μικρὸν δέ τι τὸν λόγον ἐπαναλάβωμεν, ὡς ἂν καὶ τὰ παρεθέντα τῆς θείας γραφῆς πρὸς τὸν εἱρμὸν τῆς ἀποδοθείσης θεωρίας ἡμῖν συνεργήσειεν. εἶπε γὰρ ἐν πρώτοις ὁ τῆς κοσμογενείας λόγος ὅτι Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. τοῦτο δὲ ἡμεῖς ὑπελάβομεν, ὅτι τὸ ἀθρόον τῆς τῶν

1–2 cf Gen 1,5   4–13 cf Bas *Hex* II 8 p 176,10–17   4–5 Gen 1,5   5 ad ἡμέραν cf *Eccl* 7 p 392,15–17   13 ad ὄρθρον cf *inscr Ps* II 5 p 83,13–15   17–18 Gen 1,1

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   2 ἀντιτίθησιν R | οὐδέν: om B^1 οὐδὲ M | τῶν: om KCB^2 τὸν V   3 αὐτομάτων B^1 4 ἐπινοεῖν Λ | ὁ θεὸς ἐκάλεσε coll Λv

VAKCXJ BHSΛRM ΞF *FVO*   5 γὰρ om *FVO*   6 ἀτρεμεῖν: ἠρεμεῖν V ἡσυχάσαι ἀτρεμεῖν A^1 ἡσυχάσαι ἢ ἀτρεμεῖν A^2 (glossa) | ἀτρεμεῖν ἐκ φύσεως om *FV* | τὸ ἄνω μέρος VAKCXJB^{2}Λ^2 *FVO*   7 διεξῆλθεν τοῦ κύκλου coll *F* | διεξῆλθε τὸ φέγγος: μετῆλθε τοῦ φέγγους J | καί: τὸ *V* | ἦν: om VAKCJ γέγονεν *FO* γέγονε *V*   9 ἀπεσκιᾶσθαι (sic) Λ | τὴν αὐγὴν: τὴν γῆν VA^{2}KJ*FVO* τῆς γῆς A^1 10–12 οὖν τοῦ φωτὸς ad τὴν αὐγὴν: περιδραμόντος *O*   11 καὶ πάλιν: om A καινῶν J | ἐκπεριδραμόντος δὲ A | ὑπερκείμενον S*VO*   12 αὐγὴν: αὐτὴν VKCA^1 | ἐπανάγοντος VAKCJMB^{2}SΛ ἐπαναγόντος f   12–13 γενόμενον VKCXJHΛ*FO*   14 τι om v | ἐπαναλαβόμενος X ἐπαναλαμβάνωμεν H^{1}M

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   14 ὡς ἄν: αὖ X   14–15 παρεαθέντα VAKCB^2 παρατεθέντα X παραθέντα v   16–17 κοσμογενίας AR μογενείας (sic) B^1 κοσμογονίας HMΞFf   18 τὸ om v

ὄντων συστάσεως ὁ λόγος παρίστησιν, ἐκ τοῦ περιέχοντος καὶ τὸ ἐντὸς ἐνδεικνύμενος. τοῖς γὰρ ἄκροις καὶ τὰ μέσα πάντως ἐμπεριέχεται. ἄκρα δὲ ὡς πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην αἴσθησιν οὐρανός ἐστι καὶ γῆ· διότι τούτοις ἑκατέρωθεν ἡ τῶν ἀνθρώπων ὄψις ὁρίζεται. ὥσπερ τοίνυν ὁ εἰπὼν ὅτι Ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ τὰ πέρατα τῆς γῆς καὶ τὰ μέσα τῇ περιοχῇ τῶν περάτων συμπεριέλαβεν, οὕτω καὶ ὁ Μωϋσῆς τῆς ὑλικῆς τοῦ παντὸς κόσμου καταβολῆς τὴν ἔνδειξιν διὰ τῶν περάτων πεποίηται. συνεργεῖν δέ φαμεν πρὸς τὴν τοιαύτην ὑπόληψιν τὰ διὰ μέσου ῥήματα. γέγραπται γὰρ ὅτι Ἡ δὲ γῆ ἦν ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος. ὡς ἐκ τούτου δῆλον εἶναι, ὅτι τῇ μὲν δυνάμει τὰ πάντα ἦν ἐν πρώτῃ τοῦ θεοῦ περὶ τὴν κτίσιν ὁρμῇ, οἱονεὶ σπερματικῆς τινος δυνάμεως πρὸς τὴν τοῦ παντὸς γένεσιν καταβληθείσης, ἐνεργείᾳ δὲ τὰ καθ' ἕκαστον οὔπω ἦν. Ἡ γὰρ γῆ, φησίν, ἦν ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος, ὅπερ | ἴσόν ἐστι τῷ λέγειν, ὅτι ἦν 80 M. καὶ οὐκ ἦν· οὐ γάρ πω συνδεδραμήκεισαν περὶ αὐτὴν αἱ ποιότητες. ἀπόδειξις δὲ τῆς διανοίας ταύτης, ὅτι ἀόρατον αὐτὴν ὁ

5–6 Ps 94,4   10 Gen 1,2   12–13 secundum P. Zemp, Die Grundlagen heilsgeschichtlichen Denkens bei Gregor von Nyssa, München 1970, 44 σπερματικῆς δυνάμεως ad supra p 16 lin 4–11 refert   14–15 Gen 1,2   15–16 ad ἦν καὶ οὐκ ἦν cf Arist *gen et corr* I 10 p 327 b 22–26   17–28.1 cf Gen 1,2

VAKCXJ BHSΛRM ΞF *FO*   2 δεικνύμενος CX | γὰρ om VA^{1}KCJ *FO* | πάντων J πάντα *FO*   3 πρὸς: περὶ K^1 | αἴσθησιν: ἔνστασιν R   4 ἐστι om *F* | διότι: διά τε *F* | τούτων J   5 ὁ om J | τῇ om VAKCJ | τά: καὶ *F*   6 τῆς περιοχῆς J | τῶν περάτων om R   6–7 συνέλαβεν M ἀμπεριέλαβεν *F*   7 καὶ om B^1 | τοῦ om S   8 καταβολῆς: μεταβολῆς *F* κατακοιμῆς *O* | τῶν om H sscr ὢν

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   9 ῥητά X   10 γέγραπται γὰρ om C | ὅτι om X | ἦν om M   11 τὰ πάντα om Λ^1 12 ἐν om Ξ^1 ἐν τῇ A^{2}XΛ^{2}Ξ^2 13 ὡς πρὸς H   14 ἐνέργεια J | τὰ om VAKJ | ἦν alt om X coll post ἀκατασκεύαστος VAKCJ   15 καὶ ἀκατασκεύαστος om HSM | ἶσον VJHRMΞ | τὸ KB^{1}HΛ^{1}M | ἦν J   16 οὔπω γὰρ X | που ΛRv | συνεδεδραμήκεισαν X   17 τῆς διανοίας ταύτης: διανοίας τῆς αὐτῆς X | ὁρατὸν SF | αὐτὴν: ταύτην VAKCJ   17–28.1 εἶναι ὁ λόγος coll Λ

λόγος εἶναί φησιν. τὸ γὰρ ὁρατὸν χρῶμά ἐστι· τὸ δὲ χρῶμα οἷόν τις ἀπορροὴ τοῦ κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν σχήματος γίνεται, τὸ δὲ σχῆμα οὐκ ἄνευ σώματος. εἰ οὖν ἀόρατον ἦν, καὶ ἀχρωμάτιστον πάντως. τούτῳ δὲ συνθεωρεῖται τὸ ἀσχημάτιστον, ἐκείνῳ δὲ τὸ ἀσώματον. οὐκοῦν ἐν τῷ ἀθρόῳ τῆς τοῦ κόσμου καταβολῆς ἦν μὲν ἐν τοῖς οὖσιν ἡ γῆ, ὡς καὶ τὰ ἄλλα πάντα. ἀνέμενε δὲ τὸ διὰ τῆς τῶν ποιοτήτων κατασκευῆς, ὅπερ ἐστὶ γενέσθαι. διὰ γὰρ τοῦ ἀόρατον αὐτὴν εἰπεῖν εἶναι τὸ μηδὲ ἄλλην τινὰ ποιότητα θεωρεῖσθαι περὶ αὐτὴν ὁ λόγος ἐνδείκνυται, καὶ διὰ τοῦ ἀκατασκεύαστον ὀνομάσαι νοεῖν δίδωσι τὸ μήπω αὐτὴν πεπυκνῶσθαι ταῖς σωματικαῖς ἰδιότησιν.

28 F. 17 Φανερώτερον δὲ διὰ τῆς Συμμάχου καὶ Θεοδοτίωνος καὶ Ἀκύλου γραφῆς ἡ τοιαύτη διάνοια σαφηνίζεται. τοῦ μὲν εἰπόντος· Ἡ δὲ γῆ ἦν ἀργὸν καὶ ἀδιάκριτον, τοῦ δὲ ἑτέρου· Κένωμα καὶ οὐθέν, τοῦ δὲ ἄλλου· Θὲν καὶ οὐθέν. δηλοῦται γὰρ διὰ τούτων, κατά γε τὸν ἐμὸν λόγον, διὰ μὲν τοῦ ἀργοῦ, ὅτι ἐνεργείᾳ μὲν οὔπω ἦν, ἐν μόνῃ δὲ τῇ δυνάμει τὸ εἶναι εἶχε, διὰ δὲ τοῦ

1 τὸ γὰρ ὁρατὸν χρῶμά ἐστι ex Arist *anim* B 7 p 418 a 29   1–3 cf ex. gr. Platon *Menon* 75 b 8 - c 7; 76 d 4–5; Arist *cat* 2 p 1 a 27–29; *sens* 1 p 437 a 7–9; 3 p 439 b 11–12; Gr Nyss *c Eun* II 203 p 284,13; *Eccl* 1 p 294,8–11   3 cf Gen 1,2   8–10 ad ἀόρατον ... ἀκατασκεύαστον cf Gen 1,2; Tert *adv Herm* 23,1 p 416,20–25; Or apud Eus *praep ev* VII 20,9 p 403,16–17; Bas *Hex* II 1–2 p 140,5–144,11; II 3 p 150,7–152,15   14 Gen 1,2 Symm; cf Or *Hexapla* (7 Field) | ad ἀργόν cf Empedocles apud Aetium *plac* I 5,2 p 291,15–18   14–15 Gen 1,2 Aquila; cf Or *Hexapla* (7 Field)   15 Gen 1,2 Symm; cf Or *Hexapla* (7 Field)   16–17 subiectum ἡ γῆ; cf Bas *Hex* II 2 p 142,17–148,17

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   1 ἀόρατον VA^{1}KC^{1}JΛΞFv | οὐκ ἔστι VΛv | οἱονεί HSM   2 τι X | ἀπορροὴ deest X sed inter τι et τοῦ spatium V-VI litt   3 εἰ: ἦν Λ   4 τούτῳ δὲ om X | καὶ τὸ KCB^2 | ἐκεῖνο V^{2}M^1 6 μὲν οὖν Λ | συνοῦσιν HSM | ἔμενε HSM· καὶ ἔμελλε γὰρ add in marg H^2 ἀνέμεινε v   8 τοῦ: τὸ X | τομὴ δὲ C   9 ἐνδείκνυται καὶ om KC   10 τοῦ: τὸ X | ἀκατασκεύαστον αὐτὴν CΛ ἀκατάσκευον X | ὀνομάσθαι VA^2 ὀνομᾶσθαι A^{1}R   ὠνομάσθαι KCJ   ὠνομᾶσθαι X | μήπω: μὴ VAKC   11 ταῖς om M   13 Ἀκύλα CXH^{2}ΛRFvf   14 ἡ: εἰ M | ἦν J   15 θὲν: οὐδὲν K   οὐθὲν C^{1}SΛv (cf p 29 lin 16) | οὐθέν: οὐδέν S | δηλοῦται: γέγραπται A   16 γε: τε V   om v | τὸν om F   17 τὸ: τῶ (sic) M

ἀδιακρίτου τὸ μηδέπω ἀποστῆναι ἀπ' ἀλλήλων καὶ ἐφ' ἑαυτῆς ἰδιαζόντως ἑκάστην τῶν ποιοτήτων γνωρίζεσθαι, ἀλλ' ἐν συγκεχυμένῃ τινὶ καὶ ἀδιακρίτῳ ποιότητι τὸ πᾶν καθορᾶσθαι, μὴ χρώματος, μὴ σχήματος, μὴ ὄγκου, μὴ βάρους, μὴ πηλικότητος, μὴ ἄλλου τινὸς τῶν τοιούτων ἐφ' ἑαυτοῦ κατὰ τὸν ἴδιον λόγον ἐν τῷ ὑποκειμένῳ θεωρουμένου. τὴν δὲ αὐτὴν διάνοιαν ἐνδείκνυται ἡμῖν καὶ τὸ κένωμα καὶ οὐθέν. τὴν γὰρ χωρητικὴν τῶν ποιοτήτων δύναμιν τῇ τοῦ κενώματος φωνῇ παρεδήλωσεν, ὥστε διὰ τούτου μαθεῖν, ὅτι δεκτικὴν δύναμιν τῶν ποιοτήτων ὁ τοῦ παντὸς κτίστης προεβάλετο. κενὴ δέ τις ἦν αὕτη καὶ ἐν ἑαυτῇ εἶχεν οὐθὲν πρὶν συμπληρωθῆναι αὐτὴν ταῖς ποιότησι. τὸν δὲ τρίτον λόγον, ὡς ἐκ τῆς Ἐπικούρου φιλοσοφίας παρευρεθέντα, καταλιπεῖν οἶμαι δεῖν ἀθεώρητον. ὅμοιον γάρ τι κἀκεῖνός φησι περὶ τῆς πρώτης τῶν ὄντων ἀρχῆς, κενόφωνον δὲ καὶ μηδέν, τὴν ἀνυπόστατον τῶν ἀτόμων φύσιν διὰ τῶν τοιούτων φωνῶν ἐνδεικνύμενος, ὅπερ ὅμοιόν ἐστι τῷ θὲν καὶ οὐθέν.

3–6 cf Platon *resp* 477 c 6–8   10 cf II Macc 1,24   12–17 cf Simpl *cael* I 10 p 294,33–295,24; *phys* I 2 p 28,15–27; Bas *Hex* I 2 p 92,12–94,9; Gr Nyss *c Eun* II 124 p 262,6–15; 410 p 345,25–346,4; *an et res* 21 B 2–3

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   1 μήπω X | ἐφ': ἀφ' VKCX | ἑαυτῇ (sic) M   3 ποσότητι B^1 5 μὴ: μηδ' M   6 θεωρουμένῳ K^1 | δὲ om M | δὲ τοι (sic) Ξ | αὐτὴν ταύτην M   7 τὸ οὐθέν HSM   8 τῇ om J   9 τοῦτο M | τῶν ποιητήτων δύναμιν coll BHSM | τῶν om Ξ   10 προεβάλλετο CMΞ   προκατεβάλλετο Λv   προκατεβάλετο R et Risch 175 n. 187   10–11 ἐν ἑαυτῇ: ἐν αὐτῇ KC   ἐφ' ἑαυτῆς R   11 οὐθὲν: οὐδὲν VAKCR^1 om Λ   13 καταλειπεῖν VJB | δεῖν om v   14 ὄντων: νοητῶν J | κενοφωνῶν VAKCBHSMΞF   καινοφωνῶν J   καινόφωνον R   15 δὲ om M | τῶν ἀτόμων om M | ἀτόμων: ὄντων B^{1}HS   16 ἐνδεικνύμενοι J   16–17 ὅπερ ad οὐθέν om J   16 τῷ: τὸ KBHSΞ | θὲν: οὐθὲν KC^{1}XSΛ (cf p 28 lin 15)   οὐδὲν v   17 οὐθέν: οὐδέν S

18 Ἀλλ' ἐπὶ τὰ συνεχῆ τῆς θεωρίας πάλιν προΐωμεν, πῶς εἰσ-
άπαξ τοῦ πυρὸς τὸν ἀκρότατον τῆς αἰσθητῆς φύσεως ὅρον
περιοδεύσαντος ἀκολούθως τὸ στερέωμα γίνεται, ὅπερ μεθ-
όριόν φησιν εἶναι τῶν τε ὑπερκειμένων καὶ τῶν ὑποκειμένων
ὑδάτων. ἐγὼ γὰρ οἶμαι σῶμα μέν τι στερρὸν καὶ ἀντίτυπον,
εἴτε τι τῶν τεσσάρων, εἴτε τι καὶ παρὰ ταῦτα ἕτερον, καθὼς ἡ
ἔξωθεν ἐφαντάσθη φιλοσοφία, μηδὲν περὶ τὸ στερέωμα θεω-
ρεῖσθαι, ἀλλὰ τὸ ἄκρον τῆς αἰσθητῆς οὐσίας, ὅπερ ἡ τοῦ πυρὸς
φύσις κατὰ τὴν ἀεικίνητον δύναμιν περιπολεῖ, τοῦτο στερέωμα
παρὰ τῆς γραφῆς ῥηθῆναι συγκρίσει τῆς ἀϊδίου τε καὶ ἀσωμά-
του καὶ ἀναφοῦς ἰδιότητος. τίς γὰρ οὐκ οἶδεν, ὅτι πᾶν τὸ στερ-
ρὸν διά τινος πάντως ἀντιτυπίας πεπύκνωται; τὸ δὲ πυκνὸν
30 F. καὶ ἀντίτυπον | οὐ καθαρεύει τῆς κατὰ τὸ βάρος ποιότητος,
τὸ δὲ βαρὺ κατὰ τὴν φύσιν ἀνωφερὲς εἶναι οὐ δύναται. ἀλλὰ
μὴν πάσης ὑπέρκειται τῆς αἰσθητῆς κτίσεως τὸ στερέωμα, οὐκ
81 M. ἄρα | παχύ τι καὶ σωματῶδες περὶ αὐτὸ νοεῖν ἡ ἀκολουθία
τοῦ λόγου δίδωσιν, ἀλλά, καθὼς εἴρηται, τῇ πρὸς τὸ νοητόν
τε καὶ ἀσώματον παραθέσει πᾶν, ὅσον τοῦ αἰσθητοῦ γένους
ἐστί, στερρὸν λέγεται, κἂν τῇ φυσικῇ λεπτότητι διαφεύγῃ τὴν

1–31.6 cf C. Scholten, Antike Naturphilosophie und christliche Kosmologie in der Schrift „de opificio mundi" des Johannes Philoponos, Berlin 1996, 271–297 2–3 cf Gen 1,6–8 3–5 cf Gen 1,7 6 ad τι τῶν τεσσάρων cf Platon *Tim* 53 c 4–6; Gr Nyss *diem lum* p 228,9–12 | ad ἕτερον cf Philolaos apud Stob *ecl* pr 3 p 18,5–7; Platon *Tim* 55 c 4–6. d 6 – 56 b 6; Ps-Arist *de mundo* 2 p 392 a 8–9 9–11 cf *c Eun* II 273 p 306,18–22

VAKCXJ BHSΛRM ΞF ***F*** 1–2 ἅπαξ VAKC*F* 2 τῆς τοῦ πυρὸς φύσεως Λ | τὸν: τὸ R^{1} 3 γίνεσθαι Λ 4 εἶναί φησι coll BHSM | τῶν om X 5 γὰρ: μὲν ΞF | τι: τοι Mv τις *F* 6 τι pr: om S τη (sic) *F* | τῶν ad τι om Ξ^{1} | εἴτε τι alt: εἶναί τι ἢ S | τι alt om *F* | καὶ om X 9 ἀκίνητον A^{1}KC | τοῦτο: τοῦτο τὸ J τὸ B^{1}Ξ om HSMF 10 δὲ παρὰ M | τῆς: τέλους *F* | ῥηθῆναι: εἰρῆσθαι *F* | τε om B 11 γὰρ om M 12 ἀντιτυπίας πάντως coll *F* 13 καὶ om M | καθαριεύει Λ | τὸ om B 15 μὴν om VAKCJ*F* 16 ἆρα J | τι: τε *F* | σωματοειδὲς ΞF | περὶ: παρὰ Λ^{1} | αὐτὸν KΛ^{1} 18 δι' αἰσθητοῦ VAKCJ 19 στερρὸν: τὸ στερρὸν M στερέωμα *F* | διαφεύγει A^{1}K^{1}JSΛv διαφύγῃ ΞF | τὴν: γῆν B^{1}

κατανόησιν. οὐκοῦν ἀκολούθως, ὅσον τῇ περιόδῳ τοῦ πυρὸς
διελήφθη – διελήφθη δὲ τὸ πέρας τῆς ὑλικῆς οὐσίας –, τὸ
ἅπαξ ἰδίῳ τινὶ ὅρῳ περιγραφὲν στερέωμα μὲν διὰ τὴν ὑλικὴν
φύσιν τῇ συγκρίσει τῶν ὑπερκειμένων προσηγορεύθη. οὐρανὸς
δὲ ἔσχε τὸ ὄνομα, ὥσπερ καὶ τῷ φωτὶ ὄνομα τὴν ἡμέραν ἔθετο
καὶ τῷ σκότῳ τὴν νύκτα.

Ἡ δὲ τῶν ὑδάτων διάκρισις ἡ κεχωρισμένη τῇ μεσιτείᾳ τοῦ 19
στερεώματος οὔτε τῆς ὑπολήψεως ἀλλοτριοῦται ταύτης καὶ
πρὸς τὴν γραφὴν ἀκολούθως ἔχει. γέγραπται γὰρ ἐν τῇ ἀκο-
λουθίᾳ τῶν εἰρημένων μετὰ τὸ περὶ τῆς γῆς εἰπεῖν ὅτι Σκότος
ἦν ἐπάνω τῆς ἀβύσσου καὶ πνεῦμα θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ
ὕδατος. στοχαζόμεθα τοίνυν, ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ τοσοῦτον
ἀπέχει τοῦ σκότος εἶναι, ὅσον καὶ παντὸς κακοῦ ἀλλοτρίως
ἔχει. καὶ μυρίας ἔστι περὶ τούτου τῆς ἁγίας γραφῆς παραθέσθαι
φωνάς, ὅτι καὶ φῶς ἐστιν ἀληθινὸν ὁ θεός καὶ οἰκεῖ ἀπρόσιτον
φῶς. τὸ δὲ πνεῦμα τοῦ θεοῦ ταὐτὸν τῇ φύσει ἐστὶν αὐτῷ τῷ
θεῷ. εἰ δὲ μία φύσις τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ πνεύματος, φῶς δὲ ὁ
θεός, φῶς ἂν εἴη πάντως καὶ τοῦ θεοῦ τὸ πνεῦμα. τὸ δὲ φῶς
ἐν φωτὶ πάντως ποιεῖ ἐκεῖνα, οἷς ἐπιφέρεται. τὸ οὖν ὕδωρ, ᾧ
τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ ἐπεφέρετο, ἐν φωτὶ πάντως ἦν καὶ τοῦ ζό-
φου κεχώριστο. ὃ δὲ μὴ ἐν τῷ σκότῳ ἦν, οὐδὲ τοῦ φωτίζοντος

2–6 cf Philon *opif* 36–37 p 11,5–16; Theoph *ad Autol* II 13 p 48,19–24; Or *hom in Gen* I 2 p 3,2–23; Bas *Hex* III 8 p 230,1–10; Gr Nyss *c Eun* II 273 p 306,24–25 3–4 cf Gen 1,6–8 4–6 cf Gen 1,1.5 10–12 Gen 1,2; cf K. Smorónski, „Et spiritus Dei ferebatur super aquas": Bib. 6 (1925) 140–156, 275–293, 361–395; Scholten, Antike Naturphilosophie 186–190 14–16 cf ex. gr. Io 1,9; I Tim 6,16

VAKCXJ BHSΛRM ΞF ***F*** 2 διελήμφθη bis J | τὸ alt: τῷ AKCHv 4 ὑποκειμένων v 5 δὲ: γὰρ VAKCJ*F* | καὶ om VACJ | τὴν ἡμέραν ὄνομα coll KC 6 σκότει X*F*v
VAKCXJ BHSΛRM ΞF 8 ἀλλοτριοῦσθαι KC 10 τὸ: τοῦ X 11 θεοῦ om C^{1}S^{1} 12 στοχαζόμενος J | τὸ om M 13 ἀνέχει K | σκότους V^{1}v 14 τούτου: αὐτοῦ KC 15 ὁ θεὸς om J 16 αὐτῷ om C ἐν αὐτῶ (sic) J 17 εἰ δέ: διότι K δι' ὅτι C | τὸ πνεῦμα X | δὲ alt om X 19 τῷ φωτὶ BHSM | ἐφ' οἷς K | οὖν: δὲ Jv | ᾧ: ὦ J 20 τὸ om F 20–32.2 ἐν φωτὶ ad ἐπεφέρετο om v 21 κεχώρισται Λ^{1} | ὃ: εἰ M | σκότει M

πάντως ἐδέετο. εἰ δὲ ταῦτα κατὰ τὸ εἰκὸς νενοήκαμεν, ἄρα τὸ ὕδωρ, ᾧ τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ ἐπεφέρετο, ἄλλο τι παρὰ τὴν κατωφερῆ ταύτην τῶν ῥευστῶν ὑδάτων φύσιν ἐστίν, ὃ τῷ στερεώματι πρὸς τὸ βαρύ τε καὶ κατωφερὲς ὕδωρ διατειχίζεται. εἰ δὲ ὕδωρ κἀκεῖνο παρὰ τῆς γραφῆς ὀνομάζεται, ὃ διὰ τῆς ὑψηλοτέρας θεωρίας τὸ τῶν νοητῶν δυνάμεων πλήρωμα σημαίνεσθαι
32 F. στοχαζόμεθα, ξενιζέσθω διὰ τῆς ὁμωνυμίας μηδείς. | καὶ γὰρ καὶ ὁ θεὸς πῦρ καταναλίσκον ἐστίν, ἀλλὰ καθαρεύει τῆς ὑλικῆς τοῦ πυρὸς σημασίας ὁ λόγος. ὥσπερ οὖν τὸν θεὸν πῦρ μαθὼν εἶναι ἄλλο τι αὐτὸν παρὰ τὸ πῦρ τοῦτο ἐνόησας, οὕτω καὶ ὕδωρ θείῳ πνεύματι ὑποφερόμενον διδαχθείς μὴ τὴν κατωφερῆ φύσιν νοήσῃς τὴν εἰς γῆν καταρρέουσαν. τὸ γὰρ πνεῦμα τοῦ θεοῦ τοῖς χθαμαλοῖς τε καὶ ἀστάτοις οὐκ ἐπιφέρεται.

20 Οὐκοῦν, ὡς ἂν φανερώτερον ἡμῖν ἐκκαλυφθείη τὸ νόημα, διὰ συντομίας τὸν νοῦν τῶν εἰρημένων ἀναληψόμεθα· ὅτι τὸ στερέωμα, ὃ ἐπεκλήθη οὐρανός, μεθόριον τῆς αἰσθητῆς ἐστι κτίσεως, τὸ δὲ ἀπ' ἐκείνου, ἡ νοητὴ διαδέχεται κτίσις, ἐν ᾗ οὐκ εἶδος, οὐ μέγεθος, οὐχ ἡ ἐπὶ τόπου θέσις, οὐ τὸ ἐκ διαστημάτων μέτρον, οὐ χρῶμα, οὐ σχῆμα, οὐ πηλικότης, οὐκ ἄλλο τι τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανὸν θεωρουμένων οὐδέν.

2–4 cf Gen 1,6–8 5–6 cf Or *hom in Gen* I 2 p 3,5–8; Bas *Hex* III 9 p 236,1–2 8 Deut 4,24; Hebr 12,29 8–9 cf *c Eun* III/III 52 p 126,14–15 11–13 ad ὑποφερόμενον … ἐπιφέρεται cf Clem Al *exc Theod* 47,3 p 122,1–5; *ecl proph* 8,2 p 139,4–6 16–17 ad αἰσθητῆς κτίσεως … νοητὴ κτίσις cf *c Eun* II 273 p 306,18–22

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 εἰ δὲ: εἰ δὴ AKCXΛv ἤδη J | ἄρα: παρὰ J ἀρα (sic) R ἆρα Ξ | τὸ alt om M 2 ᾧ: ὧ J 3 ὃ: ᾧ R 5 κἀκείνω M | ὃ: ᾧ Λv 6 νοημάτων J | σημαίνεσθαι om X 7 ξενιζέτω VAKC | μηδείς: οὐδὲν VAKCJ μηδὲν B 8 καὶ om JSM | ὁ om ΞF | καταναλίσκων J 9 σημασίας τοῦ πυρὸς coll v | ὁ λόγος om X 10 ἄλλο τι: ἀλλ' ὅτι J | ἐννοήσας B[1] 11 τὸ ὕδωρ J | θείῳ om M | ἐπιφερόμενον ΛΞFv 12 νοήσεις J | γῆν καταρρέουσαν: τὰ (in ras) κάτω ῥέουσαν A | γὰρ om KΞ 13 τε om BHSM 15 ἀναληψώμεθα CXJBHΛ[1](?)MΞv 16 ὃ om B[1] | ἐστι om B 17 ἡ νοητὴ: νοητή τις HΛRMΞFvf τις eras vel evan S | δέχεται B[1] 18 τοῦ τόπου R | οὐ alt: οὐχὶ M 20 τῶν V

21 Καί με μηδεὶς ὑπονοείτω διὰ τῆς τροπολογίας σύγχυσιν ἐπάγειν τῇ θεωρίᾳ τῆς λέξεως, ὡς ταῖς ὑπονοίαις τῶν πρὸ ἡμῶν τὰ τοιαῦτα τεθεωρηκότων συμφέρεσθαι καὶ λέγειν τὰς μὲν ἀποστατικὰς δυνάμεις ἄβυσσον λέγεσθαι, τὸν δὲ κοσμοκράτορα τοῦ σκότους τὸ ἐπάνω τῆς ἀβύσσου νοεῖσθαι σκότος. μήποτε οὕτω παρανομήσαιμι, ὡς ποίημα θεοῦ τὴν κακίαν νοῆσαι σαφῶς εἰπόντος ἐπὶ κεφαλαίῳ τοῦ θείου λόγου ὅτι Καὶ εἶδεν ὁ
θεὸς τὰ πάντα ὅσα ἐποίησε, καὶ | ἰδοὺ τὰ πάντα καλὰ λίαν. 84 M.
εἰ δὲ πάντα καλὰ ὅσα ἐποίησεν ὁ θεός, ἡ δὲ ἄβυσσος καὶ τὰ περὶ αὐτὴν οὐκ ἔξω τῶν παρὰ τοῦ θεοῦ γεγονότων ἐστίν, ἄρα καλὰ καὶ ταῦτα τῷ ἰδίῳ λόγῳ, κἂν ἄβυσσος ᾖ, κἂν μήπω περὶ αὐτὴν λάμπῃ τὸ τοῖς οὖσιν ἐγκείμενον φῶς. οὐκοῦν ἄβυσσον μὲν παρὰ τῆς γραφῆς ἀκούσας τὸ πλῆθος τῶν ὑδάτων σημαίνεσθαι λέγω· οὕτω γὰρ αὐτὴν καὶ ἡ ψαλμῳδία ὁρίζεται λέγουσα· Ἐταράχθησαν ἄβυσσοι, πλῆθος ἤχους ὑδάτων· τὸ δὲ περὶ αὐτὴν σκότος ἀκούσας τὸ μήπω πεφηνέναι τὴν φωτιστικὴν δύναμιν τὴν ἐγκειμένην τῇ φύσει τῶν ὄντων ἐνόησα. χωρισμὸν δὲ ὑδάτων τὸν διὰ τοῦ στερεώματος γεγονότα παρὰ τῆς γραφῆς διδασκόμενος οὐκ ἔξω μοι δοκῶ τοῦ εἰκότος ποιεῖν καὶ τῆς κατ' ὄνομα σημασίας ἐπὶ τοῦ ὕδατος χωρισμὸν ἐννοῶν, ὥστε διάφορον ἑκατέρου τὴν φύσιν οἴεσθαι καὶ πεπεῖσθαι τὸ μὲν

3–5 cf Bas *Hex* II 4 p 154,1–6; Gr Nyss *inscr Ps* I 8 p 59,26–27; *benef* p 106,24 4–5 cf Eph 6,12 5–6 cf Bas *Hex* II 4 p 158,8–10 7–8 Gen 1,31 9–10 cf Gen 1,2 12 cf II Cor 4,6 12–14 cf Gen 1,2; Theoph *ad Autol* II 13 p 46,31–32; Bas *Hex* II 4 p 156,2–14 15 cf Ps 76,17 15–16 cf Gen 1,2 17–19 cf Gen 1,6–8; Bas *Hex* III 9 p 236,13–17

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 ὑπονοείτο J 1–2 εἰσάγειν VAKCB[2] 2 ὡς ταῖς: ὥστε X 2–3 τὰ τοιαῦτα: ταῦτα ΛM 6 παρανοήσαιμι KJ | μὴ ὡς C ἢ ὡς ΞF | θεοῦ om J τοῦ θεοῦ XM 7 ἐπὶ κεφαλαίῳ: ἐν κεφαλαίῳ VKCB[2]Λ ἐπικεφαλαίῳ AXJHM ἐπὶ κεφαλαίου vf | θεοῦ VA[1]KCJ | ὅτι om Λ | καὶ om M | ἴδεν VA[1]X 8 ὅσα ad πάντα om A | τὰ om KBHS | τὰ πάντα om CM 10 τοῦ om X 11 καὶ ταῦτα καλὰ coll XHSRM | ᾖ: ἦν HΛ | μήπω: μὴ J 12 συνοῦσιν J 14 λέγων J | ὁρίζει S 15 αἱ ἄβυσσοι BHΛv 17 τὴν φύσιν B[1] 18 τὸν om v 19 εἰκότως J 20 κατ' ὄνομα σημασίας: κατονομασίας XΞF | ὥστε: ὡς τὸ ΞF

34 F. ἀνωφερές τε καὶ κοῦφον εἶναι καὶ τῆς | κουφότητος τοῦ πυρὸς ἐλαφρότερον, ὥστε ὑπεράνω τῆς θερμῆς οὐσίας μένον μήτε τῇ κινήσει τοῦ ὑποκειμένου συμμετατίθεσθαι μήτε τῇ θερμότητι πρὸς ἀντίπαλον τάξιν ἀποκαθίστασθαι, ἀλλ' αὐτό τε μένειν ἀμείωτον τῷ τε ὑποτρέχοντι πυρὶ μηδεμίαν δι' ἑαυτοῦ πάροδον ἐνδιδόναι – πῶς γὰρ ἂν τόπος τῷ ὑλικῷ τὸ ἄϋλον γένοιτο; – τὸ δὲ ἕτερον ὕδωρ τοῦτο εἶναι, οὗ τὴν φύσιν καὶ ὀφθαλμῷ καὶ ἁφῇ καὶ γεύσει γνωρίζομεν. ὃ γὰρ καὶ κάτω φέρεται καὶ διειδὲς καθορᾶται καὶ τῇ γεύσει γινώσκεται διὰ τῆς ἐγκειμένης ποιότητος, τοῦτο πρὸς ἄλλην τινὰ μεταφέρειν ἔννοιαν ἡ τοῦ γνωριζομένου φύσις οὐκ ἀναγκάζει.

22 Ἐκεῖνο μέντοι τὸ λεγόμενον ὕδωρ, ὃ μήτε ὁρᾶται μήτε ῥεῖ μήτε τισὶ περιέχεται ὅλως, οἷς ἡ ὑγρὰ πέφυκε διακρατεῖσθαι φύσις, ἀλλ' ἔξω μὲν τόπου ἐστίν, ἀμιγὲς δὲ πάσης τῆς κατ' αἴσθησιν γνωριζομένης ποιότητος, οὐκ ἄν τινα οἶμαι τῶν κρίνειν ἐπεσκεμμένων, διά τε τὸ ὑποφέρεσθαι τῷ πνεύματι τοῦ θεοῦ καὶ διὰ τὸ ὑπεράνω τῶν οὐρανῶν εἶναι πιστεύειν καὶ διὰ τὸ πάντων τῶν δι' αἰσθήσεως γινωσκομένων μένειν ἐξώτερον, μὴ ἄλλο τι παρὰ τὸ κοινὸν ἐννοεῖν ὕδωρ πρὸς τὴν νοητὴν οὐσίαν ταῖς ὑπονοίαις φερόμενον. τοῦτο γὰρ ἐκ τῶν ἐξητασμένων ὑπενοήσαμεν, ὅτι πᾶν τὸ κινούμενον ἐντὸς τῆς νοητῆς φύσεως περιείργεται καὶ περὶ ἑαυτὸ τὴν ἀναστροφὴν ἔχει. ὅρος δὲ τοῖς

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 2 τὸ ὑπὲρ ἄνω J 3 μετατίθεσθαι Λ 4 ἀντικαθίστασθαι XBHRΞF ἀπικαθίστασθαι (sic) M | τε: μὲν S om M | μένειν καὶ τῇ γενέσει C (cf lin 9) 5 δι' ἑαυτοῦ μηδεμίαν coll Λ | αὐτοῦ JB 6 ἐνδιδόναι: ἐᾶν v | τὸν ὑλικὸν B[1] τῶ ὑλικὸ (sic) H (v eras ut vid) 7 οὗ: οὐ J 8 γεύσει καὶ ἀφῇ (sic) coll SM | ἁφῇ ἢ V | καὶ tert om H 9 post καθορᾶται add καὶ τῇ γενέσει KB[2] (cf lin 4) | γεύσει: γενέσει V | γινώσκεται: γνωρίζεται SM 12 ἐκεῖ B[1]HSMΞF | μέντοι: μὲν M | μέντοι τὸ: μὲν τοῦτο ΞF | ῥέει VKCX ῥέῃ A 13 ἡ om VAJR | κρατεῖσθαι X 14 ἔξω μὲν: ἔξωθεν VAKCJ | τῆς om VAKCJ 15 τῶν τῷ κρίνειν coni Burn: JThS 25 (1923) 177 16 τε τὸ: τοῦτο VAKC | ἐπιφέρεσθαι Ξ 17 καὶ (alt) τὸ F | τὸ alt om XF[1] 18 ἀνώτερον S 19 παρὰ: περὶ S | νοεῖν HSM 20 γὰρ om A 22 ἑαυτῷ KC αὐτὸ JH

κινουμένοις τὸ πέρας τῆς διαστηματικῆς ἐστι φύσεως, μεθ' ὃ καθαρὰ τῶν τοπικῶν τε καὶ διαστηματικῶν ἰδιωμάτων εὑρίσκεται ἡ νοητή τε καὶ ἀδιάστατος φύσις.

Τὸ οὖν ἀκρότατον πέρας τῆς αἰσθητῆς οὐσίας, οὗ τὸ ἐπ- 23
έκεινα οὐδὲν τοιοῦτόν ἐστιν, οἷον ἐν τοῖς φαινομένοις γινώσκεται, τοῦτό φαμεν τῷ ὀνόματι παραδηλοῦσθαι τοῦ στερεώματος βεβαιούσης ἡμῖν τῆς γραφῆς τὴν ὑπόνοιαν, ᾗ φησιν· Διεχώρισεν ὁ θεὸς ἀνὰ μέσον τοῦ ὕδατος, ὃ ἦν ὑποκάτω τοῦ στερεώματος, καὶ τοῦ ὕδατος, ὃ ἦν ἐπάνω τοῦ στερεώματος. δείκνυται γὰρ διὰ τούτων, ὅτι οὐδὲ τὴν ἀρχὴν κατεκέκρατο τοῦτο πρὸς ἐκεῖνο τὸ ὕδωρ, ἀλλ' ἐν τῇ | τῶν ὀνομάτων κοινωνίᾳ ἄμικτος 85 M.
ἦν ἡ φύσις, ἐν τῷ εἰπεῖν, οὐχ ὅτι ἐγένετο ὑποκάτω ἢ ὑπεράνω τοῦ στερεώματος, ἀλλ' Ὃ ἦν ὑποκάτω | τοῦ στερεώματος καὶ 36 F.
ὃ ἦν ὑπεράνω τοῦ στερεώματος. εἰ δὲ τὸ μὲν εὐθὺς ἐν ζόφῳ πρὸς τὴν κάτω θέσιν ἀπεωσμένον ἐστί, τὸ δὲ οὐκ ἐν ζόφῳ – ἐν φωτὶ γὰρ πάντως ἐστὶ τὸ ἐν πνεύματι θεοῦ καὶ τοῦ ζόφου κεχώρισται –, ἅμα δὲ καὶ ὑπεράνω ἦν τοῦ ἀναδειχθέντος μεταξὺ στερεώματος, κρινάτω ὁ συνετὸς ἀκροατής, εἴ τι τῆς πρεπούσης

7–9 cf Gen 1,7 12–14 cf Gen 1,7 14 cf Gen 1,2 17–18 cf Gen 1,6–8 18 cf Is 3,3

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 διαστατικῆς Λ | ἐστι om X | ὃ: οὗ XJ 2 καθαρὰ: καθορᾶται VJ καθορᾶσθαι KC καθορᾶ H | τε om XM 5–6 γιγνώσκεται X 6 τούτῳ ΛR | παραδηλοῦσθαι τῷ ὀνόματι coll X 7 βεβαίωσιν VAKCJ | ἡμῖν: οἶμαι A (in ras) | τὴν γραφὴν A[2] | τῆς ὑπονοίας A[2] | ᾗ: ἢ J | διεχώρησεν J καὶ διεχώρισεν Λv 8 ἀναμέσον (sic) suppl in marg B 9 ἀνὰ μέσον τοῦ ὕδατος ΞF | ὃ: οὗ Λ[1] 11 ἐν: ἢ X | σύμμικτος X 12 τὸ ὑποκάτω J | ἢ ἦν Rv | ἢ ὑπεράνω sscr X[2] 12–14 ἢ ad στερεώματος om Λ 13 ἀλλ': καὶ AHRΞFv ἀλλ' ὅτι J 13–14 ἀλλ' ad στερεώματος om KCXB sed suppl in marg ἀλλ' ὅτι ὃ ἦν ὑποκάτω τοῦ στερεώματος X καθ' ὃ ἦν ὑποκάτω τοῦ στερεώματος B 13 ὃ ἦν ad στερεώματος om V | ὑποκάτω: ὑπεράνω A | καὶ eras V 13–14 καὶ ad στερεώματος om v 14 ἦν J | ὑπεράνω: ἐπάνω M τι ἐπάνω f | ante εἰ add ἀλλ' ὅτι ἐπάνω ἦν ΛR ἄλλο τι ἐπάνω ἦν v | εἰ δὲ: ἤδη X 15 πρὸς ad ζόφῳ om S | ἀπεωρισμένον Rv | ἐστί: ἦν X 16 τὸ: τῶ C | τὸ ἐν: τῶ J | θεοῦ om B[1]HSMΞF τοῦ θεοῦ J 16–17 κεχωρίσθαι VK κεχωρεῖσθαι (sic) A[1] 17 μεταξὺ δὲ J 18 κρινάτω οὖν M

ὑπολήψεως ὁ λόγος ἡμῶν ἐν τοῖς εἰρημένοις παρεστοχάσατο.

24 Τὰ μὲν οὖν περὶ τῆς πρώτης τῶν ὄντων συστάσεως ἡμῖν ὑπονοηθέντα, καὶ πῶς ἐν τῇ δυνάμει τῆς οὐσίας οὐ δευτερεύει τὸ φῶς τῶν ὄντων, κἂν ἡ γραφὴ πρὸ τοῦ φωτὸς ἱστορεῖσθαι τὸ σκότος λέγῃ, καὶ ὅσα περὶ τοῦ στερεώματος στοχαστικῶς ἐνοήσαμεν καὶ περὶ τῆς τῶν ὑδάτων διαφορᾶς, ὧν ἡ φύσις πρὸς τὸ κατωφερές τε καὶ κοῦφον μεμερισμένη τὰς καταλλήλους ἡμῖν περὶ ἑκατέρου τῶν ὁμωνύμως λεγομένων ὑπονοίας ἐντίθησι, ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα ἐστίν. ἐπειδὴ δὲ διεκρίθη μὲν ἀπ' ἀλλήλων τὰ ὕδατα, τά τε ὁρώμενα καὶ τὰ νοούμενα, καὶ μέσος ὅρος ἀπεδείχθη τῆς διπλῆς τῶν ὑδάτων φύσεως ὁ οὐρανός, ὁ ἐν ἀρχῇ μὲν γεγενῆσθαι μετὰ τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν πρὸς τὴν κατασκευὴν τοῦ κόσμου καταβληθέντων λεγόμενος, νυνὶ δὲ τελειωθείς τε καὶ ὀνομασθεὶς ἐν τῇ ἀναδείξει τοῦ στερεώματος τοῦ διὰ τῆς περιδρομῆς τοῦ πυρὸς ὁρισθέντος, καὶ ἡ δευτέρα τοῦ φωτὸς κυκλοφορία πάλιν τὸ ὑποκείμενον ἀνὰ μέρος ἐπεσκότισέ τε καὶ ἐφώτισεν, ὅπερ καὶ ὠνομάσθη κατὰ τὴν προλαβοῦσαν ἀκολουθίαν καὶ τοῦτο ἡμέρα. ἀναγκαίως δὲ καὶ ἀκολούθως καὶ ἡ τοῦ ἀριθμοῦ φύσις συνεισῆλθε τῇ κτίσει.

3 cf J. Blomquist / B. Olsson, Bedeutung und Konstruktion von δευτερεύω: Eranos 90 (1992) 1–9   4–5 cf Gen 1,2–5; *c Eun* III/VII 55–56 p 234,18–26. 235,1–2; 58 p 235,16–17; *Eccl* 5 p 356,3–19   5–6 cf Gen 1,6–7   8 cf Gen 1,6–7   10–12 cf Gen 1,6–8   11–12 cf Gen 1,1   17–18 cf Gen 1,5

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   2 πρώτης om XBHSMΞF | τῶν πρώτων ὄντων X   4 τῶν ὄντων: τὸ νοητὸν X   5 λέγει V^{1}K^{1}JBRΞFv   6 ἐνενοήσαμεν v   7 κατωφερές τε: κάτω φέρεσθαι V κάτω φέρεσται (sic) J | τε: om KC ἐστὶ S | μεμερισμένην J   8 ἑκατέρα Λ | ἑκατέρου τῶν: ἑκατέρων R^1 9 ἐπειδὴ: ἐπεὶ B^{1}RΞF | δὲ om XJ | ἐκρίθη S   10 ὕδατά τε X^1 -τα sscr X^2 11 ὁ om X   12 ὁ om ΞF | μὲν om J | γεγενημένος A | μετὰ: παρὰ Λ | τῶν om H   14 ἐπαναδείξει VAKCB^2 ἀναδείξῃ J   16 πάλιν: καὶ VAKC πάλιν καὶ J   17 ἐπεσκότησέ JB^{2}Λ ἀπεσκότισέ F | ἐπεφώτισεν KC   18 ἡμέρα καὶ τοῦτο coll B | δὲ om M   19 εἰσῆλθεν B^1 ἐπεισῆλθε HSM ἦλθε ΞF

οὐδὲν γὰρ ἕτερόν ἐστιν ἀριθμός, εἰ μὴ μονάδων σύνθεσις· πᾶν δὲ τὸ διωρισμένῃ τινὶ περιγραφῇ θεωρούμενον μονὰς ὀνομάζεται. ἐπεὶ οὖν πανταχόθεν ὁ κύκλος ἀνελλιπής ἐστιν ἐν ἑαυτῷ ὁριζόμενος, καλῶς ὁ λόγος ἕν τι ὠνόμασε τὴν μίαν τοῦ κύκλου περίοδον εἰπών· Ἐγένετο ἑσπέρα καὶ ἐγένετο πρωΐ, ἡμέρα μία, καὶ πάλιν τὴν ἄλλην ὡσαύτως ἕν. συνθεὶς δὲ ἀμφότερα δύο ἐποίησε, καὶ οὕτως ὁ λόγος τὴν τοῦ ἀριθμοῦ γένεσιν τοῖς μορίοις συνεισάγει τῆς κτίσεως, τὴν ἀκολουθίαν τῆς τάξεως τοῖς ὀνόμασι τοῦ ἀριθμοῦ σημειούμενος. Ἐγένετο γάρ, φησίν, ἑσπέρα καὶ ἐγένετο πρωΐ, ἡμέρα δευτέρα.

25 38 F Ἐπεὶ οὖν ταῦτα ἐγένετο, πάλιν ἡ φύσις τῶν ὄντων δι' ἀκολούθου βαδίζουσα τὸ ἀναγκαίως τοῖς προγεγονόσιν ἑπόμενον ἐξεργάζεται. προηγεῖται δὲ καὶ τούτου τοῦ ἔργου θεῖον ἐπίταγμα, πανταχοῦ τοῦ Μωϋσέως ἀσφαλιζομένου ἡμῶν τὴν διάνοιαν τοῦ μηδὲν ἀθεεί τι τῶν ὄντων συστῆναι, ὡς ἂν τὸ περὶ ἑκάστου τῶν γεγονότων θαῦμα εἰς τὸν πεποιηκότα τὴν ἀναφορὰν ἔχοι. πάσης γὰρ τῆς φωτιστικῆς τε καὶ πυρώδους οὐσίας ταῖς ἰδίαις ποιότησι τῶν ἄλλων ἀποκριθείσης ἡ μὲν τοῦ ἀέρος κατασκευὴ σιωπᾶται, καίτοι καὶ τοῦτο ἐν δευτέροις εἰκὸς ἦν μετὰ τὴν τοῦ πυρὸς ἀναδρομὴν φυσιολογῆσαι, διότι

1–3 cf Arist *metaph* 10 p 1053 a 30; 13 p 1085 b 22; Euclid *elem* VII 7 def β' p 103,4 cum commentario Heath II 280; Gr Nyss *c Eun* II 428 p 351,13–20; *adv Apol* p 194,11–12   5–6 Gen 1,5; cf Philon *opif* 35 p 11,3–4   9–10 Gen 1,8   18–19 cf Bas *Hex* I 7 p 116,16–19

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   1 οὐδὲ S | ὁ ἀριθμὸς M | εἰ μή: ἢ Λ   2 γραφῇ Λ   3 οὖν: οὐ B^1 οὖν τὰ M | ἀνελλειπῆς VXJB^{1}Ξv   4 γνωριζόμενος HSM | ἕν τι: ἕν τι ὢν VA^{1}K ἕν τι ὂν A^{2}C ἐν τὸ ὧν (sic) J   6 ὡς αὖτος (sic) V ὡς αὔτως K | ἓν συνθείς: ἐν συνθέσει KCB^{2}Λ ἐν ᾗ συνθεὶς X ἐν συνθεὶς J ἓν ἡ σύνθεσις M | δὲ om VAKCXJB^2 | τὰ ἀμφότερα X   7 δύο μίαν ἤτοι ἕν τι VAKCJB^2 (τι: τοι J) | οὗτος KC   8 συνάγει VAKCJB^{2}MΞFf σὐνήγαγε v   9 σημειούμενον J   11–12 ἀκολούθου: ἀκολουθίας Ξ   13 ἐνεργάζεται S ἐργάζεται R   15 τοῦ: τὸ X | μηδένα V | ἀθεεί τι: θεοῦ χωρὶς τί V | συστῆναι τῶν ὄντων coll Λ   16 τὸν: τὸ B^1 17 ἔχῃ S | γὰρ om A | τε om B^{1}M   18 ἐν ταῖς VAKCXJΛ | ἰδίαις ποιότησι: ἰδιότησι M   19 καὶ om XHSMΞF | τοῦτο om X   20 τὴν om M

συγγένειά τίς ἐστιν αὐτῷ κατὰ τὸ κοῦφον πρὸς τὴν τῷ πυρὶ ἐνθεωρουμένην κουφότητα, εἶθ' οὕτως περὶ τῆς βαρείας δι- 88 M. ηγήσασθαι φύσεως. ὁ δὲ τὰ μὲν | περὶ ταύτης λέγει, τὸν δὲ ἀέρα τῷ λόγῳ παρίησιν, οὐχ ὡς μηδὲν συνεισφέροντα πρὸς τὴν τοῦ κόσμου παντὸς συμπλήρωσιν, οὐδὲ ὡς ἀποκεκριμένον τῆς τῶν στοιχείων δυνάμεως, ἀλλὰ τάχα ὅτι τῷ μαλακῷ τε καὶ εὐείκτῳ τῆς φύσεως ἑκάστου τῶν ὄντων δεκτικός ἐστιν ὁ ἀὴρ ἐν ἑαυτῷ δεικνύων τὰ ὄντα, οὐ χρῶμα ἴδιον ἔχων, οὐ σχῆμα, οὐκ ἐπιφάνειαν, ἀλλὰ τοῖς ἀλλοτρίοις χρώμασί τε καὶ σχήμασι περιμορφοῦται. λαμπρός τε γὰρ γίνεται τῇ τοῦ φωτὸς ἐλλάμψει καὶ πάλιν μελαίνεται σκιαζόμενος· αὐτὸς δὲ καθ' ἑαυτὸν οὔτε λαμπρὸς οὔτε μέλας ἐστί, παντὶ δὲ σχήματι περιφύεται καὶ ὑπὸ πάσης χρωμάτων ἰδέας καταχρώννυται καὶ πρὸς πᾶσαν κίνησιν τῶν ἐν αὐτῷ φερομένων ἐπιτηδείως ἔχει. ἀπόνως τε γὰρ ὑποχωρεῖ πρὸς τὸ φερόμενον ἑκατέρωθεν καὶ αὐτομάτως τῷ ὄγκῳ τοῦ κινουμένου περισχιζόμενος ἔνθεν καὶ ἔνθεν πρὸς τὸ κατόπιν ἀντικαθίσταται. ἀλλὰ καὶ τὸ ὑγρὸν τοῦ ἀμφορέως προχέοντος, ὅτι περ ἂν ἐν αὐτῷ τύχῃ, τῷ τε προχεομένῳ διίσταται καὶ ἀντεισέρχεται αὐτομάτως ἐπὶ τὰ ἐντὸς τοῦ ἀγγείου πρὸς τὸ κενούμενον· καὶ μυρία τοιαῦτα τὸ μαλακόν τε καὶ εὔεικτον τῆς τοῦ ἀέρος δείκνυσι φύσεως. ἐπεὶ οὖν ἐν τούτῳ ἐστὶν ἡ τῶν

10 cf Tob 13,13 (Codex Sinaiticus) 11–13 contra Plut *frig* 9 p 948 E; 17 p 952 C et Philon *opif* 29 p 9,5–6 qui affirmant aerem primordialem obscurum et frigidum fuisse; cf Gr Nyss *v Mos* II 191 p 98,15–19 13–20 cf Bas *Hex* I 8 p 122,6–10; IV 1 p 246,13–19 16 ad ἔνθεν καὶ ἔνθεν cf Platon *Tim* 79 e 8

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 αὐτῷ: οὕτω RΞ τούτω F 2 θεωρουμένην SΞ | οὕτω $CX^{2}BHM$ 3 ὁ δὲ Μωϋσῆς v | τὰ μὲν om B^{1} | ταύτην $B^{1}M$ 5 παντὸς κόσμου coll $VAKCJB^{2}Λ$ | ἀποκεκρυμένον (sic) J ἀποκεκρυμμένον R 6 ἐκ τῶν X | ἀλλ' ὅτι τάχα coll M 8 αὐτῷ VA | σχῆμα: σκιὰν C 9 σχήμασι τε V^{1} 10 ἐπιλάμψει C 11 αὐτὸς: οὗτος R 14 ἐν αὐτῷ: ἑαυτῶ $Λ^{2}$ ἐν ἑαυτῶ J 15 καὶ om KC 16 κινουμένου: κειμένου $VAKCJB^{2}$ | περισχιζόμενον X | πρὸς BHSM εἰς cett | τὸ: τὰ Λ 17–18 προέχοντος VAKJ περιέχοντος A^{2} 18 ὅτι: ὅ X | ἑαυτῷ JBΞv | τύχοι F | τῷ τε: τότε $JHΛ^{1}Rv$ (J forte τό τε) | προερχομένῳ VA^{2} προεχομένῳ AK προερχόμενον J 19 ἐνδὸς J 20 κινούμενον R 21 δεικνύει A

ἀνθρώπων ζωὴ καὶ πᾶσα σχεδὸν ἡ τοῦ ζῆν δύναμις καὶ ἡ τῶν αἰσθητηρίων ἐνέργεια ἐν τῷ ἀέρι τὴν ἰσχὺν ἔχει – βλέπομέν τε γὰρ δι' αὐτοῦ καὶ ἀκούομεν καὶ τῶν ὀσφρητῶν τὴν ἀντίληψιν ὡσαύτως δι' αὐτοῦ ποιούμεθα τῇ τοῦ πνεύματος ὁλκῇ –, τὸ κυριώτατον τῶν κατὰ τὴν ζωὴν ἐνεργουμένων ἐστίν· ὁ γὰρ τοῦ ἀναπνεῖν παυσάμενος καὶ τοῦ ζῆν πάντως ἐπαύσατο. | τούτου 40 F. χάριν ὁ σοφὸς Μωϋσῆς ἀφυσιολόγητον εἴασε τὸ σύντροφόν τε καὶ ὁμόφυλον ἡμῖν στοιχεῖον, ᾧ ἀπὸ γεννήσεως εὐθὺς ἐντρεφόμεθα, ἀρκοῦσαν ἡγούμενος τοῦ μέρους τούτου διδάσκαλον τὴν ἔμφυτόν τε καὶ συγγενῆ τῆς φύσεως ἡμῶν πρὸς τὸν ἀέρα σχέσιν, τὰ δὲ ἐν αὐτῷ κατὰ τὴν κτίσιν φαινόμενα, ὅπως τὰ καθ' ἕκαστον ἔσχε, τῷ λόγῳ διέξεισι.

Παρελθούσης γὰρ τῆς δευτέρας ἡμέρας πάλιν ἡ σοφή τε καὶ 26 παναρμόνιος τῶν γενομένων τάξις ἡ τὸ ὕδωρ τῆς γῆς ἀποκρίνουσα θεοῦ φωνὴ καὶ πρόσταγμα λέγεται. ἀληθῶς γὰρ πᾶν τὸ ἐν σοφίᾳ γινόμενον θεοῦ λόγος ἐστίν, οὐκ ὀργάνοις τισὶ φωνητικοῖς διαρθρούμενος, ἀλλὰ δι' αὐτῶν ἐκφωνούμενος τῶν ἐν τοῖς φαινομένοις θαυμάτων. ἔτι γὰρ συμπεφυρμένης πρὸς τὴν ὑγρὰν φύσιν τῆς γεώδους ποιότητος, τίνος ἦν ἑτέρου τὴν μὲν γῆν ταῖς ἰδίαις καταπυκνῶσαι ποιότησιν, ὥστε πάντων αὐτῆς τῶν μορίων πρὸς τὸ ὁμοφυῆ συμπιεσθέντων ἐν τῷ ναστῷ τε καὶ

2 ad βλέπομεν cf Bas *Hex* II 3 p 150,20–152,1 13 cf Gen 1,8 14–15 cf Gen 1,9 15–16 cf Ps 103,24 16 cf Io 1,1 19 ad τίνος ἦν ἑτέρου cf Platon *Soph* 265 c 3–4; Philon *opif* 23 p 7,2; Marcell Ancyr *fr* 60 p 196,5–6

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 2 βλέπωμεν J | τε om KCJS 3 δι' evan S διά γε J | καὶ pr om J | ἀκούωμεν J | ὀσφραντῶν ABM | τὴν evan S 4 ὡσαύτως om X | τὴν … ὁλκὴν VAKCJ καὶ ἡ … ὁλκὴ $A^{2}X$ | ὃ τὸ Λ 5 καιριώτατον KCB^{2} | τῶν evan S 6 ἀναπνεῖν: ἀνὰ v 7 τὸ: ὡς X 7–8 τῶν συντρόπων … ὁμοφύλων … στοιχείων J 8 ᾧ: ὡς R | γενέσεως $VAKCXJB^{2}Mf$ | εὐθὺς: ἡμεῖς Λ 10 πρὸς τὸν ἀέρα τῆς φύσεως ἡμῶν coll Λ 11 κτίσιν: φύσιν J | ἐμφαινόμενα M γενόμενα X | τὰ alt: τὸ X 12 ἔσχε om J 14 ἐναρμόνιος VAKCXJ | γενομένων BHS γινομένων cett 14–15 ἀπὸ τῆς γῆς κρινοῦσα X 15 θεοῦ om Λ 16 ἐν om ΞF 17 ἐκφαινόμενος X | τὸν H | ἐν om J 19 γεώδους: πηλώδους A 20 γῆν: γὰρ X | κατεπύκνωσε X | ποιότητος $Λ^{1}$ 21 ὁμοφυῆ: ὁμοιογενῆ SM | ἐν τῷ ναστῷ τε: ἅτε VAKC

πεπιλημένῳ ἀποθλῖψαι ἀπ' αὐτῆς τὴν ἐγκειμένην ὑγρότητα, τὸ
δὲ ὕδωρ διακρίνεται τῆς πρὸς τὴν γῆν ἐπιμιξίας καὶ περὶ ἑαυτὸ
συναγείρεται ταῖς κοιλότησι τῆς γῆς ἐγκρατούμενον; ἐπεὶ οὖν
θείας ὡς ἀληθῶς δυνάμεώς τε καὶ σοφίας τὸ τοιοῦτόν ἐστιν,
τούτου χάριν ὁ Μωϋσῆς λόγον θεοῦ φησι τοῦ θαύματος καθ-
ηγήσασθαι, προστακτικήν τινα ῥῆσιν διεξοδεύοντα, ὡς δὲ ἐγὼ
περὶ τούτου κρίνω, τὸν ἐγκείμενον τῇ φύσει τῆς κτίσεως λόγον,
διὰ τῆς ἐξοδικῆς ταύτης ἐνδείκνυται ῥήσεως. Εἶπε γάρ, φησίν,
89 M. ὁ θεός· Συναχθήτω τὰ ὕδατα εἰς τὰς συναγωγὰς αὐτῶν | καὶ
ὀφθήτω ἡ ξηρά. ὁρᾷς τὴν ἀναγκαίαν τάξιν τῆς φύσεως, πῶς
τῆς γῆς ἀφελκυσθέντος τοῦ ὕδατος ξηραίνεται τὸ ἀποκριθὲν
τῆς ὑγρότητος, καὶ πῶς μηκέτι πηλοειδῶς ἀνακεκραμένης πρὸς
τὴν γῆν τῆς ὑγρότητος ἀναγκαίως δοχείοις τισὶ τὸ ὕδωρ περι-
στοιχίζεται, ὡς ἂν μὴ τῷ ῥευστῷ τῆς φύσεως εἰς ἀφανισμὸν
ἔλθοι μηδενὸς τὴν διάχυσιν αὐτοῦ περισφίγγοντος.

27 Ἀλλά μοι δοκεῖ μὴ ἄκαιρον εἶναι πάλιν τῶν ὑπερουρανίων
ὑδάτων μνήμην ποιήσασθαι. εἰ γὰρ ἀναγκαίως ἐνταῦθα πρὸς
ὑποδοχὴν τῶν ὑδάτων ἡ γῆ σχηματίζεται, οἷόν τισι κόλποις τὸ
ῥευστὸν αὐτῶν περιείργουσα καὶ τῇ ἀστάτῳ τῶν ὑδάτων φύσει
42 F. τῷ ἰδίῳ σταθερῷ παρεχομένη τὸ στάσιμον, πῶς | τὸ ἄνω ὕδωρ,

8–10 Gen 1,9 8–71.18 cf Gronau, Poseidonios 119–139 10–15 cf Bas *Hex* IV 2–5 p 248,1–264,17 10–11 cf Gen 1,9 16–17 cf Gen 1,7

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 πεπιλημένων VAKC πεπλημμελημένῳ R 2 διακρίνεται: διακρίνει τὸ A^2 διακρίνηται KC διακρῖναι τε S διακρίναι Λ(αι sscr, in fine verbi ras IV-V litt)ΞF διακρίνουσαι R | αὐτὸ B^1 ἑαυτοῦ M 3 συναγεῖραι VAKCHSΛΞF συνεγείρεται JM | τῆς γῆς: ταύτης J | ἐπεὶ οὖν om VAKCJ 4 ὡς sscr R 5 θεοῦ om VAKCJ 6 προστακτικῇ ῥήσει M | τινα om HSM | τινα ῥῆσιν: τὴν ἀνάρρησιν X | δὲ: γὲ ΞF 7 τῇ φύσει τῆς κτίσεως: τῆς φύσεως C 8 διεξοδικῆς XJ 10 ἡ γῆ ξηρά M 11 κριθὲν HSM 13 ἀνάγκη X | ὕδωρ ex εἶδος corr Λ ut vid 13–14 περισχοινίζεται VXJ V add in marg κληροῦται 16 ἄκερον J 17 ποιεῖσθαι X | ἀνάγκη X 18 ἀποδοχὴν VAKC 19 αὐτῶν: om M αὐτῆς J | καὶ om J 20 πῶς: ὡς Ξ | τὸ ἄνω: ἂν τὸ v | ὕδωρ om VAKC

εἴπερ τῷ ὄντι ὕδωρ ἐστίν, ἵσταται μὲν ἐπὶ τοῦ ἀστάτου, ἀδιάχυ-
τον δὲ ἐπὶ τοῦ κυρτοῦ διαμένει; εἰ γὰρ μίαν τε καὶ τὴν αὐτὴν
τῶν δύο ὑδάτων τὴν φύσιν ὑποτιθέμεθα, ἀνάγκη πᾶσα, ἅπερ
ἐπὶ τούτων βλέπομεν, ταῦτα καὶ ἐπ' ἐκείνων οἴεσθαι. οὐκοῦν
τὰ νῶτα τοῦ οὐρανοῦ σχίζεται εἰς αὐλῶνας καθ' ὁμοιότητα
τῶν ἐπὶ τῆς γῆς γινομένων πρὸς τὰς τῶν κρημνῶν διαστάσεις
ἐκφαραγγούμενα, ἵνα τὸ ὕδωρ ἐγκρατηθῇ ταῖς κοιλότησι. τί
οὖν ἐροῦσιν, ὅταν ἡ ἐγκύκλιος τοῦ πόλου περιφορὰ πρὸς τὸ
κάτω κλίνῃ τὸ νῦν ὑπερκείμενον, ἆρα μὴ πώματά τινα τοῖς
κύκλοις ἐπινοήσωσιν, ὡς ἂν μὴ ἐκκρεμὲς τὸ ὕδωρ γενόμενον
τῶν κοιλωμάτων ἐκρέοι;

Ἀλλά φησι δαπανητικὸν μὲν εἶναι τὸ πῦρ, χρείαν δὲ ἔχειν 28
ὕλης τινὸς τῆς ὑποτρεφούσης εἰς ἀεὶ τὴν φλόγα, ὡς ἂν μὴ κατα-
μαρανθείη τῇ ἀπορίᾳ τοῦ ὑπεκκαίοντος αὐτὸ περὶ ἑαυτὸ δα-
πανώμενον. ἐγὼ δέ, κἂν ἡ μεγάλη τοῦ διδασκάλου ἡμῶν φωνὴ
τῇ τοιαύτῃ ὑπολήψει συμφέρηται, παραιτήσομαι τοὺς ἐντυγχά-
νοντας μὴ χαλεπῶς ἔχειν, εἰ πρὸς τὸ ἀκόλουθον βλέπων οὐ
πάντῃ δουλεύω τοῖς προκαθημένοις ἐν τῇ θεωρίᾳ τῶν ὄντων.
καὶ γὰρ καὶ τῷ διδασκάλῳ σκοπὸς ἦν, οὐ πάντως τὰς ἰδίας

12–15 cf Arist *meteor* II 2 p 355 a 4–5; Gr Nyss *virg* 14 p 307,2–7

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 εἴπερ: ἢ V εἰ AKC εἶπεν εἰ M | εἴπερ τῷ ὄντι ὕδωρ om J | τῷ ὄντι om VAKC | ἵστατε V 2 διαμένῃ F^1 3 δύο om VAKCJ | τὴν om C^1M 4 τούτων: τούτου X | βλέπομεν: λέγωμεν V λέγομεν AKCJB^2 | ἐκείνου X 5 ἄλωνας VA ἅλωνας KCJ αὐλών hapax leg in opp Greg; cf Mann, *Lexicon Gregorianum* I 615 6 τῆς om J | γενομένων M | κρημνῶν: θυρῶν Ξ 7 ἐγκρατηθῇ: μὴ κρατηθῇ CJ 8 ἐροῦμεν VAKCJB^2 | πόλου om R | τὸ: τὰ v 9 κάτω: κατὰ H^1 | κλίνει JH^1 | τὸ νῦν: τὸν VAKCJ | ἆρα: ἀέρα A ἄρα KXJSΛRM cf p 69 lin 12 | πῶμα M | τινα om J 10 κύκλοις: κοίλοις VAKCXJΛ | ἐπινοοῦσιν VAKCJ ἐπινοήσουσιν SΛ | ἐκκρεμνὲς VK | γινόμενον K$Λ^1$ 11 ἐκρέῃ M 12 εἶναι om CJ | ἔχει JM 13 ὕλης: χιλῆς VAKCJB^2 τροφῆς add in marg A^2 | εἰς om CXJM 14 τοῦ om VA^1KCJ | ὑπερκαίοντος V ὑποκαίοντος S | αὐτὸ: αὐτὴ J | ἑαυτὸ: αὐτὸ VA^1KCJ$Λ^2$ αὐτῷ $Λ^1$ 15 ἡμῶν om J 16 τῇ om R | προλήψει Ξ | συμφέρεται B^1HΞFv | τοὺς: τὸ H^1 16–17 τοὺς ἐντυγχάνοντας om X 17 οὐ om v 18 προκαθηγημένοις VKXJΛ | ἐν om S 19 καὶ alt om XHR | ἰδίας αὐτῶν A

ὑπολήψεις τοῖς ἀκροωμένοις νομοθετεῖν, ἀλλ' ἔφοδόν τινα διὰ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἐν τοῖς μαθητευομένοις γενέσθαι. καὶ ἡμεῖς τοίνυν ἐγγυμνασθέντες τοῖς παρ' ἐκείνου καταλειφθεῖσι μαθήμασι πρὸς τὸ ἀκόλουθον βλέπομεν. εἴη δ' ἂν καὶ οὗτος, εἴπερ ἐπιτύχοι τοῦ εἰκότος ὁ λόγος, εἰς τὴν τοῦ διδασκάλου σοφίαν ἀναφερόμενος.

29 Τί τοίνυν πρὸς τὴν ὑπενεχθεῖσαν ἀντίθεσιν ἡμεῖς λογιζόμεθα; οὐ μόνον ἐν τῷ πυρὶ καὶ ὕδατι θεωροῦμεν τὰς ἀντιστοιχούσας ποιότητας, ἀλλὰ καὶ ἐν ἑκάστῳ τῶν στοιχείων ἔστιν εὑρεῖν τινα πάντως ἐν τοῖς ἰδιώμασι πρὸς τὰ ἀντικείμενα μάχην. ὥσπερ γὰρ ἐπὶ τῶν μνημονευθέντων στοιχείων ἀντιβαίνει, τῷ μὲν ψυχρῷ ἡ θερμότης, τῷ δὲ ὑγρῷ ἡ ξηρότης, οὕτω πάλιν κατὰ τὴν ἑτέραν διάμετρον ἐπὶ τῆς γῆς τε καὶ τοῦ ἀέρος ἐξ
44 F. ἐναντίου εἰσὶν ἐν ἑκατέρῳ ποιότητες ἀλλήλαις ἀντικαθήμεναι· | στερρότης τε καὶ μανότης, ἀντιτυπία καὶ ἀραιότης, βαρύτης τε καὶ κουφότης, καὶ ὅσα ἄλλα κατὰ τὸ ἰδιάζον ἐν ἑκατέρῳ τούτων ἐκ τῶν ἐναντίων γνωρίζεται. ὥσπερ τοίνυν ἐν τούτοις οὐκ ἔστιν εἰπεῖν τρέφεσθαι τῷ ἐναντίῳ τὸ ἕτερον – οὔτε γὰρ τῇ δαπάνῃ τοῦ ἐμβριθοῦς ἡ ἐν τῷ ἀέρι κουφότης αὔξεται, οὔτε τὸ ναστὸν τῆς γῆς ἐνεργεῖ τοῦ ἀντιστοιχοῦντος τὴν ἀραιότητα,

5–6 cf *hom opif* pr 2 p 104,16–18 = 125 C 15 – D 3   7–17 cf ex. gr. *c Eun* I 680 p 221,25–29; III/II 140 p 98,1–7

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   1 ἐφόδιόν X   2 ἐν om JM   3 παρ': γὰρ V   4 καταληφθεῖσι X^{1}F | μαθήμασι om X | βλέπωμεν V^{2} 5 ἂν om X | καὶ om v | οὕτως A^{2}X | ἐπιτύχοι: ἐπιτύχει J ἐπὶ HSM | εἰκότως H   7 ὑπενεχθῆσαν (sic) V ἐπενεχθεῖσαν ASΛ | ἀπαντιθεῖσιν V   8 οὐ γὰρ v | ἐν τῷ ὕδατι VAKCJ   8–9 ἀντιμαχούσας CJ   9 ἐν om VAKCJ | ἔστιν om R   10 ἐν τοῖς ἰδιώμασι om J   11 γὰρ om X   12 τῷ: τὸ B | πάλιν om Λ   13 ἑτέραν: ἰδίαν J   13–14 ἐξ ἐναντίου: ἐναντίαι S   14 αἱ ἐν XΛv | ποιότηταις (sic) V | ἀλλήλων X | ἀντικείμεναι VAKCJB^{2}Λ ἀντικαθιστάμεναι XMF   15 μαλακότης M | καὶ alt: τε καὶ HSM   15–16 βαρύτης τε: βαρύτη M   16 τε αὖ J | ἐν om Ξ   17 τούτων om KCJ   18 ἐναντίῳ τὸ ἕτερον: ἐναντιώτερον A   19 δαπάνῃ: δρεπάνῃ J   20 γῆς ἐνεργεῖ: ἐνεργείας VAKCJB^{2} | ἐνεργεῖ: ἀναιρεῖ X | ἀντιστοιχοῦς (sic) X | ἀερότητα (sic) ΞF

οὔτε τὰ λοιπὰ περὶ τὴν | γῆν ἰδιώματα διὰ τῆς ἑαυτῶν δαπάνης 92 M. τρέφει τὰς ἐναερίους ποιότητας –, οὕτως εἴποι τις ἂν ἐξ ἐναντίου μὲν εἶναι τὸ ὑγρόν τε καὶ ψυχρὸν τῷ θερμῷ καὶ ξηρῷ, μὴ μέντοι τρέφεσθαι ταῦτα ταῖς ἀλλήλων φθοραῖς, μηδὲ τὴν τοῦ εἶναι τούτων ἑκάτερον δύναμιν ἐν τῷ μὴ εἶναι τὸ ἕτερον ἔχειν. οὕτω γὰρ ἂν οὐθ' ἕτερον εἴη, εἴπερ ἡ διαμονὴ ἀμφοτέρων ἐν τῇ τῶν δύο φθορᾷ τὴν δύναμιν ἔχοι. ἴση γὰρ ἐν ἑκάστῳ ἡ τοῦ φθείρειν τὸ ἕτερον δύναμις καὶ ἀεὶ κατὰ τὸ πλεονάζον τοῦ ἐπικρατοῦντος ὁ ἀφανισμὸς τοῦ λειπομένου γίνεται.

Καὶ ὅτι ἀληθὴς ὁ λόγος, ἐξ αὐτῆς ἔστι τῆς πείρας τοῦτο 30 μαθεῖν. ὅταν γάρ τινος ὕλης τὸ πῦρ περιδράξηται, εἶτα ἐπαχθῇ τὸ ὕδωρ, σαφῶς ἔστιν ἰδεῖν τῶν δύο τούτων τὴν ἐν ἀλλήλοις φθοράν. τὸ γὰρ ἐπικρατοῦν ἐν τούτοις ἀφανίζει τὸ ἕτερον ἴσως εἴκοντος ἑκατέρου τῇ δυναστείᾳ τοῦ πλεονάζοντος. ἕως δ' ἂν ἰσόρροπος ἐν ἀμφοτέροις ἡ δύναμις ᾖ, ὁμοίως παρ' ἀμφοτέρων ἀλλήλοις ὁ ἀφανισμὸς ἐνεργεῖται καὶ οὐθ' ἕτερον τῷ ἑτέρῳ τρέφεται, ἀλλὰ τὰ δύο ἀλλήλοις ἐναφανίζεται. ὡς τοίνυν ἐπὶ τῶν ἀλληλοφαγούντων θηρίων οὐκ ἔχει φύσιν ἀμφότερα δι' ἀλλήλων ζῆν τὰ ὑπ' ἀλλήλων φθειρόμενα, οὕτω καὶ ἡ τοῦ ὑγροῦ πρὸς τὸ ξηρὸν ἐναντίωσις οὐθ' ἕτερον ἂν ἐν τῷ εἶναι

10–44.1 cf *c Eun* III/V 45 p 176,21–23

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   1 οὔτε: οὐ H^{1} | τὴν om VAKCJ   1–2 διὰ ad τρέφει: τρέφουσι S   2 ἀερίους v   3 τὸ om B^{1} | τὸ ὑγρὸν ad ξηρῷ: τῶ ὑγρὸν τὸ θερμὸν καὶ ξηρῶ (-ῶ corr ex -ὸν) J | τε sscr Λ | τε καὶ ψυχρὸν om KC | τὸ ψυχρὸν B^{2}HR$Ξ^{2}$ 4 δι' ἀλλήλων HSM   5 τό: τὸν KC^{1} 6 ἂν om Λ | εἴη om Ξ | ἐπείπερ ΞF | ἀμφοτέρα $Λ^{1}$ ἀμφοτέρω $Λ^{2}$ ἀμφοτέρόυ v   7 ἔχει CXJMF | ἴση: εἰσὶ X   8 τὸ pr om S | ἀεὶ: εἰ ΞF | κατὰ τὸ πλεονάζον: καταπλεονάζων v   10 ἀληθὴς ὁ λόγος: ἀληθὲς X | ἔστι: ἐπὶ V | τοῦτο om X   11 ἐπιδράξηται X περιδράξεται B^{1} 12 τὴν om A   13 ἴσωι X   14 εἴκοντος: νικῶντος X | ἑκατέρου: ἑτέρου B^{1}HSMΞF | πλησιάζοντος RΞv | ἕως δ' ἄν: εἰ δ' αὖ X   15 ἐν om ΞF | ἡ (sic) V et forte B^{1} ἢ Av   16 ἀλλήλοις om X | ὁ ἀφανισμὸς ἀλλήλοις coll M   17 συναφανίζεται HS συναφανίζονται M | ὥσπερ X   18 ἀλληλοφάγων X   19 καὶ om S   20 ὑγροῦ … ξηρὸν: ξηροῦ … ὑγρὸν Λ

φυλάσσοι, εἴπερ ἡ τοῦ ἑτέρου ἀπώλεια τρέφοι τὸ ἕτερον.

31 Ἀλλά μοι δοκεῖ καλῶς ἔχειν οὕτως ἂν μᾶλλον ἡμῖν κατὰ τὸ ἀκόλουθον διαληφθῆναι τὸν λόγον. ἐπειδὴ πάντα, ὅσα ἐποίησεν ὁ θεός, καλὰ λίαν ἐστίν, ἑκάστῳ φημὶ δεῖν τῶν ὄντων ἐνθεωρεῖσθαι τὴν τοῦ καλοῦ τελειότητα. ἡ γὰρ τοῦ λίαν προσθήκη διὰ τῆς ἐπιτατικῆς σημασίας σαφῶς ἐνδείκνυται τὸ ἀνελλειπὲς
46 F. εἰς τελείωσιν. ὡς γὰρ ἐν τῇ γενέσει τῶν ζώων μυρίας | μὲν ἔστι διαφορὰς ἰδεῖν τῶν ἐν τούτοις γενῶν, τῷ δὲ καθολικῷ λόγῳ τῆς τῶν ὄντων ἀποδοχῆς ἁρμόζειν ἐφ' ἑκάστου φαμέν, κατὰ τὸ ἴσον τὸ καλὸν εἶναι λίαν, οὐ μὴν πρὸς τὸ φαινόμενον τὴν ἀποδοχὴν εἶναι, ἢ γὰρ ἂν καὶ ἡ σκολόπενδρα καὶ ὁ χερσαῖος βάτραχος καὶ τὰ ἐκ τῆς σήψεως τῶν βορβόρων ζωογονούμενα ἔχοι τὸ λίαν καλά. ἀλλ' οὐ πρὸς τὴν ὥραν τῶν γεγονότων ὁ θεῖος ὀφθαλμὸς βλέπων ἐν εὐχροίᾳ τινὶ καὶ εὐμορφίᾳ τὸ καλὸν ὁρίζεται, ἀλλ' ἐν τῷ ἕκαστον, καθ' ὅ ἐστι τελείαν ἐν ἑαυτῷ τὴν φύσιν ἔχειν. οὐ γὰρ ἐν τῷ βοῦν μὴ εἶναι, τὸν ἵππον ἔστιν εἶναι, ἀλλ' ἐν ἑκάστῳ τούτων συντηρεῖ ἑαυτὴν ἡ φύσις, ἰδίας ἀφορμὰς πρὸς τὴν ἰδίαν διαμονὴν κεκτημένη, οὐκ ἐν φθορᾷ τῆς φύσεως, ἀλλ' εἰς τὴν τοῦ εἶναι δύναμιν ἔχουσα. οὕτω κἂν ἑτέρως ἔχοι τὰ στοιχεῖα πρὸς ἄλληλα, ἀλλ' οὖν ἐφ' ἑαυτοῦ ἕκαστον καλόν ἐστι λίαν. ἐφ' ἑαυτοῦ γὰρ κατὰ τὸν ἴδιον λόγον ἐν

3–4 cf Gen 1,31 8 ad καθολικῷ λόγῳ cf *hom opif* 16,16 p 206,11–15 = 185 B 5–9; Hübner, Die Einheit des Leibes Christi 79–81 10–13 cf Gen 1,31 13–16 cf Bas *Hex* II 7 p 174,4–176,5; III 10 p 238,17–240,15

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 ἀπώλεια τοῦ ἑτέρου coll VKCJ | τρέφει KCJΛM 2 οὕτως om Λ 4 ἐστὶν: ἐπὶ X | ἑκάστου M | δεῖν: δὴ CJ 5 τοῦ pr om H 6 ἐπιτακτικῆς R | ἀνελλιπὲς KCB²HSΛRMFf 7 γεννήσει F 8 εἰδεῖν B¹ | γενῶν om B¹HSMΞF 9 ἀποδοχῆς: ἀπόδειξις V 11 ἀποχὴν X | ἢ S | γὰρ om v | ἡ om M 12 ζωογονούμενα om J 13 ἔχει X | καλὸν X | ἀλλ' om B¹ΞF | ἀλλ' οὐ: οὐ γὰρ HSM 14 ἐν om M | συμμορφίᾳ B¹ | καλὸν εἶναι B² 15 γνωρίζεται X | καθ' ὅ: καθώς KCJB² καθά S 16 ἔχειν τὴν φύσιν coll v | μὴ: μὲν VAKCJB²R | τὸν: τὸ K 18 τὴν om X | ἰδίαν: οἰκείαν VAKCXJHSM | ἐκ φθορᾶς X 19 τῆς om VAKCXJΛ eras B | ἀλλ' εἰς: ἄλλης KCXJB²Λ Risch 200 n. 255 20 ἑτέραν X | ἔχει J ἔχῃ Λ | ἀλλ' οὖν om X | ἑαυτοῦ: ἑαυτῷ Λ

τῷ καλῷ συμπεπλήρωται. καλόν ἐστιν ἡ γῆ, οὐ γὰρ τῆς ἀπωλείας τοῦ ἀέρος χρῄζει πρὸς τὸ εἶναι γῆ, ἀλλὰ μένει ἐν ταῖς ἰδίαις ποιότησι διὰ τῆς φυσικῆς αὐτῇ θεόθεν ἐγκειμένης δυνάμεως ἑαυτὴν συντηροῦσα. καλὸν ὁ ἀήρ, οὐκ ἐν τῷ μὴ εἶναι τὴν γῆν, ἀλλ' ἐν ᾧ αὐτός ἐστι ταῖς κατὰ φύσιν ἐνυπαρχούσαις αὐτῷ δυνάμεσι πρὸς τὴν διαμονὴν ἐξαρκῶν. οὕτω καὶ τὸ ὕδωρ λίαν καλὸν καὶ τὸ πῦρ καλόν ἐστι λίαν ταῖς ἰδίαις ἑκάτερον συμπεπληρωμένον ποιότησι καὶ τῇ δυνάμει τοῦ θείου θελήματος κατὰ τὰ ἴδια μέτρα τῆς πρώτης γενέσεως εἰς τὸ διηνεκὲς παραμένον. Ἡ γῆ, φησίν, εἰς τὸν αἰῶνα ἕστηκεν, οὐκ ἐλαττουμένη, οὐ πλεονάζουσα. ὁ ἀὴρ ἐν τοῖς ἰδίοις ὅροις φυλάσσεται, τὸ πῦρ οὐ μειοῦται· πῶς μόνον ἐκ πάντων τὸ ὕδωρ τῶν δαπανωμένων ἐστί;

Καὶ ἔτι | πρὸς τούτοις πολλὴν ὁρῶμεν ἐν συγκρίσει τῶν ὄν- 32 93 M.
των τὴν πυρώδη οὐσίαν καὶ δύναμιν. καὶ τοῦτο σαφῶς ἐκ τῶν τὰ μετέωρα πεφιλοσοφηκότων εἰς ἀπόδειξιν ἄγεται τὸ πολλαπλασίονα τῆς γῆς εἶναι τὸν ἥλιον, ὡς μηδὲ ἐπὶ πολὺ τοῦ ἀέρος τὴν ἀπ' αὐτῆς σκιὰν ἐξικνεῖσθαι, τῷ ὑπερβάλλοντι τοῦ ἡλιακοῦ μεγέθους κωνοειδῶς ἐν τῇ προσβολῇ τῶν ἀκτίνων συστελλομένην. εἰ οὖν οὕτως ὀλίγον τοῦτο ὡς πρὸς ἐκεῖνο κρινόμενον,

10 Eccl 1,4; cf ex. gr. *c Eun* III/II 35 p 63,13; *Eccl* 1 p 286,4–5; Drobner, *Archaeologia Patristica* 11–13 16 ad τὰ μετέωρα cf W. Capelle, Meteorologie: RE Suppl VI 315–358 16–20 cf ex. gr. Arist *meteor* I 8 p 345 b 1–9; Cleom *cael* II 1,2–425; 2,19–30; Plin *nat hist* II 49–52; Alex Aphrod *meteor* A 8 p 38,8–13; Bas *Hex* IX 1 p 480,19–482,4; Gr Nyss *hom opif* 21,3 p 232,9–20 = 201 C 14 – D 11; *an et res* 32 A 11 – B 5; Drobner, *Archaeologia Patristica* 11–13 20–46.3 cf Bas *Hex* III 7 p 224,1–4

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 3 φυσικῶς VAKCB²HΛRMf | αὐτὴν F 4 μὴ: μὲν KB² | μὴ εἶναι: μένειν CJ 5 ταῖς: τε Ξ | αὐτῷ ἐνυπαρχούσαις coll X 6 διαρκῶν VAKCJB² | τὸ om Av 7 ταῖς: καὶ HSM 9–10 παραμένων J παραμένοντα Ξ 10 εἰ ἡ R 11 φυλάττεται VF 12 καὶ πῶς X | πάντων: πηγῶν VAKCJ 14 ἔτι: ἐπεὶ AKCJΛ εἰ ἔτι R εἴ τι Ξ 15 τούτω (sic) X 16 ἄγεται: γίνεται M | τὸ: τὰ A 17 εἶναι τῆς γῆς coll SM | ὡς om HSM | ἐπὶ om V 19 κωνοειδῶς: κονοειδῆ (sic) X | προβολῇ VAKCJB² | τῶν ἀκτίνων προβολῇ coll CJ 20 κρίνομεν F

ὥστε πολλοστὸν εἶναι τοῦ ἡλιακοῦ μεγέθους μετὰ πάσης τῆς
48 F γῆς τὸ | ὕδωρ ἀντιμετρούμενον εἰς ποῖον ἂν χρόνον τὸ βραχὺ τοῦτο τῷ τοσούτῳ πυρὶ πρὸς τὴν δαπάνην διήρκεσεν; ἀλλὰ μὴν διαπαντὸς ὁρῶμεν τὴν θάλασσαν ἐν τῷ ἴσῳ πλημμύρουσαν καὶ τῶν ποταμῶν τὴν φορὰν ἐν τοῖς ἰδίοις μένουσαν μέτροις. ἄρα τὸ μὴ δαπανᾶσθαί τι τοῦ ὑγροῦ διὰ τῆς τοιαύτης μαρτυρεῖται πείρας. ἀλλ' ὥσπερ παρὰ τὴν πρώτην οὐκ ἐν τῇ φθορᾷ τῆς ὑγρότητος τὸ πῦρ ἔσχε τὴν γένεσιν, ἀλλὰ παρὰ τῆς αὐτῆς ὑπέστη δυνάμεως καὶ τοῦτο, οὕτω κατὰ τὴν πρώτην τοῦ στοιχείου σύστασιν καὶ εἰς τὸ διηνεκὲς ἡ διαμονὴ φυλαχθήσεται, οὐδὲν τῆς ὑγρᾶς φύσεως πρὸς τὸ διαμεῖναι τὸ πῦρ διοχλουμένης.

33 Ἀλλ' ὁρῶμεν, φησί, πολλάκις ὑγρανθεῖσαν ἐξ ἐπομβρίας τὴν γῆν, εἶτα σφοδρότερον τοῦ ἡλίου τὸ ὑποκείμενον θάλψαντος ξηρὰν γινομένην τὴν πρὸ ὀλίγου διάβροχον. ποῦ τοίνυν, φησίν, ἡ ἐν τούτοις ὑγρότης, εἴπερ μὴ καθόλου τῷ θερμῷ τῆς ἀκτῖνος ἐναναλίσκοιτο; ἆρ' οὖν καὶ τὸ ἐν τῷ κεράμῳ ὕδωρ, εἰ μεταβληθείη πρὸς ἕτερον καὶ κενὸν ἀθρόως τὸ πλῆρες γένοιτο, ἐπειδὴ ἐν τούτῳ οὐκ ἔστιν, οὐδὲ εἶναι ὅλως τὸ ἐν ἑτέρῳ γινόμενον λέγουσιν; ὃ γὰρ ἐνταῦθα γίνεται, τοῦτο καὶ ἐπ' ἐκείνου τις ὑπολαβὼν τοῦ εἰκότος οὐχ ἁμαρτήσεται. ἶσον γάρ ἐστι τήν τε ἀπὸ τοῦ κοίλου τούτου ἐπὶ τὸ ἕτερον κοῖλον τοῦ ὑγροῦ μεταρροὴν γενέσθαι καὶ τὴν νοτίδα τῆς γῆς ἐξικμασθεῖ-

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 2 εἰς ad χρόνον om VAKCJ | πόσον XΛRvf 3 τῷ om A | δαπάνην οὐ A^{2} | διήρκησεν H^{1} 4 ὁρῶμεν διαπαντὸς coll CJ | πλήρη οὖσαν X 5 φθορὰν M | ἄρα: ἆρα ACRΞ ἀλλὰ X 6 τὸ om Λ | μαρτύρεται VAKCJSΞF μαρτυρεῖ M 7 φορᾷ M 8 τὸ πῦρ om VAKCJ | ἀλλὰ om J 8–9 ὑπέστη: ἔσχε ΞF 9 τοῦτο οὕτω: τούτω V 11 τῷ πυρὶ M 12 ὀμβρίας VAKCJ cf infra p 69 lin 4 14 γενομένην XJ 15 τὸ θερμὸν Xv 16 ἐναναλίσκοιτο hapax leg Greg, quo bis modo utitur: cf *Cant* 9 (GNO VI 277,6); Mann, *Lexicon Gregorianum* III 208, 354s. Variae lectiones similes: ἂν (del) ἀναλίσκοιτο X ἐπαναλίσκοιτο HSΛΞf ἐναλίσκοιτο R ἀπαναλίσκοιτο M ἐναναλίσκοντος B^{1} ἐπαναλίσκοντος Fv | ἆρ': VACH^{1}SΛRΞv | τῷ om SF 17 καὶ om XΞ | ἀθρόος K^{1} ἀθρόον Λ 18 ἐπειδὴ: ἐπεὶ δὲ Ξv | τὸ: τῶ (sic) corr B^{1} 19 γενόμενον VAKCXJB^{2} 20 ἴσον VA^{1}K^{1}HΞ 22 μεταρροὴ V 22–47.1 ἐξατμισθεῖσαν KCJB^{2} ἐξηκμασθεῖσαν H

σαν ἀναχθῆναι πρὸς τὸν ἀέρα, φυσικῶς τοῦ ὑγροῦ, ὅταν ἡ τοῦ ὑπερκειμένου θερμότης πρὸς ἑαυτὴν ἐφέλκηται, λεπτομερῶς ἐκ τῆς γῆς πρὸς τὸ ἄνω διηθουμένου.

Τεκμήριον δὲ τῶν γινομένων, ὅτι παχυτέρων πολλάκις τῶν 34
ἀτμῶν ἀπὸ τοῦ βάθους τῆς γῆς ἀναδιδομένων νεφώδης τις σύστασις ἀποβρύειν δοκεῖ καὶ τοσαύτη τῶν ἀτμῶν ἡ παχύτης γίνεται, ὡς καὶ τοῖς ὀφθαλμοῖς ἐφικτὴν αὐτὴν εἶναι. γένοιτο δ' ἂν ποτε καὶ λεπτομερεστέρα τις ἡ τῆς νοτίδος ἀναθυμίασις, ὡς ἐξισοῦσθαι πρὸς τὸν ἀέρα τρόπον τινὰ τῇ λεπτότητι καὶ μὴ πρότερον φανεροῦσθαι ταῖς ὄψεσι, πρὶν αὐτὴν πρὸς ἑαυτὴν συμπεσεῖν τὴν τῶν τοιούτων ὑγρῶν ἀναθυμίασιν καὶ οὕτω γενέσθαι νέφος διὰ τῆς συμπιλήσεως, ὥστε τὰς λεπτάς τε καὶ | ἀτμοειδεῖς ἰκμάδας τέως μὲν ἐπιπολάζειν τῷ ἀέρι διὰ 50 F
κουφότητα καὶ ἐποχεῖσθαι τοῖς πνεύμασιν, εἰ δὲ πλεῖον ἡ τοῦ ὑγροῦ συγγένεια πρὸς ἑαυτὴν συρρυεῖσα βαρεῖα γένοιτο, τότε ἐκπίπτουσαν τοῦ ἀέρος ἐπὶ τὴν γῆν σταγόνα γίνεσθαι.

Οὐκοῦν οὐκ ἀνάλωσεν ἡ θερμότης, ὅπερ ἐκ τῆς γῆς ἀνεμάξατο, ἀλλ' ἐξ αὐτῶν μὲν συνέστη τὸ νέφος. τὸ δὲ νέφος συνθλιβὲν ὕδωρ ἐγένετο. τοῦτο δὲ πάλιν τῇ γῇ καταμιχθὲν εἰς ἀτμὸν 35

4–16 cf Arist *meteor* I 9 p 346 b 15 – 347 a 8; 11 p 347 b 11–28; II 1 p 354 b 23–33; Platon *Tim* 49 c 4–5; Bas *Hex* III 8 p 232,3–11; IV 7 p 274,1–6; Gr Nyss *c Eun* I 300 p 115,12–17; III/I 39–40 p 17,6–18; Drobner, *Archaeologia Patristica* 14–15

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 ἀχθῆναι VAKCXJ ἀναχυθῆναι R ἀναδειχθῆναι ΞF | ἡ: καὶ ἡ X ἐκ F 2 πρὸς ἐφ' B^{1} | ἐφέλκεται B^{1} 3 τὸ: τὰ Rv | διηθούμενον J 6 ἀναβρύειν VAKCXJB^{2}ΛRvf ἀποβαίνειν Ξ | ἀπὸ τῶν R 7 αὐτὴν ἐφικτὴν coll Λv | αὐτὴν om XJ 9 πρὸς: καὶ Λ 9–10 πρὸς ad φανεροῦσθαι om J | τὸν ad φανεροῦσθαι om KC 10 πρὶν: πρὸς Λ^{1} 11 τοιούτων ὑγρῶν: ὑγρῶν τούτων: VAKCJR 12 οὕτω om X 13 ἀκμοειδεῖς (sic) V ἀεροειδεῖς A^{1} ἀμμοειδεῖς (sic) KC ἀτμοειδῆς (sic) M^{2} 14 τοῖς om ΞF | πλέον KCJΞF πλείων ΛM 15 αὐτὴν v 16 διεκπίπτουσαν VAKX δὴ ἐκπίπτουσαν C δὴ ἐκπίπτουσαι J δ' sscr B^{2} | τὴν om A^{2}HSΞF | γῆν om VA^{1}KCXJ 17 οὔκουν KC | ἀνήλωσεν X 18 αὐτῶν: αὐτῆς S 19 τοῦτο: τὸ X

ἀνεχέθη καὶ ὁ ἀτμὸς νεφωθεὶς ὄμβρος ἐγένετο. ἐκ δὲ τούτου πάλιν ἡ γῆ τοὺς ἀτμοὺς ἀπεκύησε, κἀκεῖνοι παχυνθέντες ἐν τῇ
96 M. συ|στάσει τῶν νεφῶν κατερρύησαν καὶ τὸ ἀπορρυὲν πάλιν δι' ἀτμῶν ἀνεδόθη καὶ οὕτω κύκλος τις γίνεται πρὸς ἑαυτὸν ἀναστρέφων καὶ διὰ τῶν αὐτῶν ἀεὶ περιχωρῶν τε καὶ ἑλισσόμενος. κἂν τὰ φυτὰ εἴπῃς, κἂν τὰ βλαστήματα, πάντα τῷ αὐτῷ κύκλῳ συμπεριέρχεται. ἡ γὰρ ἰκμὰς διὰ φυτῶν ἢ σπερμάτων τοῖς βλαστοῖς συνανέδραμεν. εἶθ' ὅσον ἐστὶ γεῶδες αὐτῇ συνεπόμενον ἐναφεῖσα τῷ ὄγκῳ τοῦ τρεφομένου, ὅταν ξηρανθῇ τὸ ὑποκείμενον τῷ περιέχοντι, πάλιν πρὸς τὸ ὁμόφυλον ἐξατμίζεται· ἀραιὸς δὲ ὢν ὁ ἀὴρ ἐν τοῖς ἑαυτοῦ μορίοις καὶ τῆς λεπτομερείας τῶν ἀτμῶν λεπτομερέστερος ἅπαν τὸ ἐν αὐτῷ γενόμενον πρὸς τὸ συγγενὲς διαφίησιν. οὕτω γὰρ ἥ τε κόνις, κἂν ἐπιπολὺ τοῦ ἀέρος διαχεθῇ, πάλιν τῇ γῇ ἀποδίδοται καὶ ἡ ἰκμὰς οὐκ ἀπόλλυται, ἀλλ' εὑρίσκει τι πάντως ἑαυτῇ συγγενές τε καὶ σύμφυλον κατὰ τὸν ἀέρα πλανώμενον, ᾧ προσπλασθεῖσα καὶ διὰ τῆς τῶν ὁμοίων προσχωρήσεως αὐξηθεῖσα πάλιν διογκοῦται πρὸς νέφους σύστασιν. καὶ οὕτω διὰ σταγόνων τῇ ἰδίᾳ φύσει ἀποκαθίσταται, ὥστε πανταχοῦ τὰ τοῦ κόσμου μέρη τὰ στοιχειωδῶς ἐν τῷ παντὶ θεωρούμενα ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ μέτρου φυλάσσεσθαι,

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 ἀνηνέχθη VKCJB[2] ἀνενήχθη A ἀνενέχθη H ἀνήχθη ΛRΞFvf cf infra p 64 lin 12 et *or dom* III (GNO VII/II 38,17) | τούτου: τούτων VAKCJ τοῦ τούτου X 3 δι': διὰ τῶν VAKCJB[2] 4 ἐνεδόθη V | κύκλως V | τις om VAKCJ 5 καὶ pr om J | διὰ τῶν αὐτῶν: δι' αὐτῶν A[1] | ἐλισσόμενος J 6 τὰ pr om X | τὰ alt: ἀεὶ X 7 συμπεριέχεται XB περιέχεται Ξ | σὺν τοῖς VAKCJ 7–8 βλαστήμασιν M 8 συνέδραμεν H ἀνέδραμεν M | ἐστὶ om J | αὐτῆς KCJB[2] 9 ἐπαφεῖσα VAKCJB[2] ἀναφυεῖσα X | στρεφομένου R | τρεφομένου ad ξηρανθῇ legi non potest, sed videntur verba diversa X | ὅταν δὲ V 10 τῷ: τὸ V | ὑπερέχοντι CJ 11 ὁ ἀὴρ ὢν coll R | ὁ om A[1]Λ[1] | λεπτομερίας VKB λεπτομερεστέρας Λ[1] 12 λεπτομερέστερος: τὸ λεπτομερὲς X λεπτομερεστέρας J | γινόμενον JHSM 14 διασχεθῇ v | ἡ om J 14–15 ἀπολύεται Λ[1] 15 τι: τινὰ M τὸ v | ἐν ἑαυτῇ M | ὁμόφυλον CJ 16 κατὰ ad πλανώμενον om S | κατὰ: καὶ Λ | ᾧ: ἡ B[1] ἢ ΞF 17 προχωρήσεως SFv 19 τὰ πανταχοῦ coll VAKCJ | τοῦ om VAKCJ | μέρει X[1] | μέρη τὰ: τε v 20 τῷ sscr Λ[2]

ὃ παρὰ τὴν πρώτην ἐφ' ἑκάστου τῶν ὄντων ἡ σοφία τοῦ δημιουργοῦ πρὸς τὴν εὐαρμοστίαν τοῦ παντὸς διετάξατο.

Ἀλλ' οἶδα τὸν ἀντιπίπτοντα λόγον. πολλάκις γὰρ ἔστιν ἰδεῖν 36
ἐν σφοδροτέρῳ καύσωνι νέφη τινὰ διὰ τοῦ ἀέρος κατεσπαρμένα, οἷς εἴ τις ἐπὶ πλεῖον ἐνατενίσειεν, ἐλέγξει πως τὸν λόγον τοῦτον, ὃς μηδὲν τῆς ὑγρᾶς φύσεως ἐξαναλίσκεσθαι λέγει. τὰ γὰρ θρομβοειδῆ τοῦ νέφους τμήματα πολλαχῇ τοῦ ἀέρος ἐσκεδασμένα πρῶτον μὲν ἐλαττοῦται κατὰ τὸν ὄγκον τῷ | ὑπερβάλ- 52 F.
λοντι τοῦ φλογμοῦ ἐξοπτώμενα, εἶτα καὶ εἰς τὸ παντελὲς ἀφανίζεται καταφρυγέντα τῷ καύσωνι, ὡς μηδὲ βραχύ τι λείψανον ὑπολειφθῆναι τοῦ φλογμοῦ τὴν ἰκμάδα καταξηράναντος. τοῦτο δὲ οὐκέτι ἔστι τῷ τῶν ἀτμῶν λόγῳ παραμυθήσασθαι. ἡ γὰρ ἄνω τῶν νεφῶν κατάστασις ἡ τοῦ θολεροῦ τούτου καὶ πνευματώδους ἀέρος ὑπερκειμένη οὐδὲν τῶν βαρυτέρων ἐν τῇ λεπτότητι τῆς ἰδίας φύσεως καταδέχεται, ἀλλὰ πάντες ἀτμοὶ καὶ πᾶσαι ἀναθυμιάσεις ὅρον ἔχουσι τῆς ἐπὶ τὸ ἄνω φορᾶς τὴν τοῦ περιγείου ἀέρος κατὰ τὸ μέρος ἐκεῖνο παχύτητα, ἧς διαδῦναι ἐπὶ τὸ ἄνω φύσιν οὐκ ἔχει. οὐ γὰρ ἂν ὑπολειφθείη ἐν τῷ λεπτῷ τε καὶ αἰθεροειδεῖ τῶν παχυμερεστέρων οὐδέν. οὕτως οὖν καὶ ὀρῶν τινων ὑπερμεγεθῶν τὰς ἀκρωρείας οἱ ἱστορήσαντες λέγουσιν ὑπερνεφεῖς μὲν εἶναι ἀεὶ καὶ ἀνεφίκτους τοῖς πνεύμασι καὶ τοῖς πτηνοῖς ἀμήχανον τὴν ἐπ' ἐκείνων γενέσθαι πτῆσιν οὐχ

22–50.1 cf Porph *c Christ* fr 35 apud Macar M *apocr* IV 2 p 62,15–22; Gr Nyss *beat* 2 p 95,23–28; 6 p 139,14–19

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 ὃ: ᾧι X | ἑκάστωι X 3 λόγον: λέγοντα A[2] | πολλάκις γὰρ ἔστιν: πολλὰ καὶ πάρεστιν VAKCJ 5 ἀτενίσειεν KCJ | πῶς VAKCXBHRF abbr S acc non diiudic 6 ὃς: ὅσω (sic) A ὡς H[1]F | μηδὲν: πολλὰ ΞF 7 θερμοειδῆ M 8 ἐλαττοῦνται Ξ 9 ἐξαπτομένῳ K | καὶ om S 9–10 ἐξαφανίζεται ΞF 10 ὥστε X | μηδὲν V μήτε X 11 ὑποληφθῆναι B[1] ἀπολειφθῆναι Λ 12 αὐχμῶν A 13 ἄνωθεν J 16 εἰς ὅρον ΞF | τὸ: τὰ HRMΞ τ' X 17 ἧς: οἷς Λ | διαδύναι (sic) VAKSΛF H acc non diiudic διαδοῦναι M διαβῆναι J 18 ἐπὶ: πρὸς VAKCJR | ἂν om Λ | ὑποληφθείη AB[1]B[3] 19 αἰθερώδει X αἰθεροειδὴ J 20 ὁρῶν CRA[1] spir non diiudic KXB ὀρέων M 21 ἀεὶ om VAKCXJ | τῶι τοῖς X 22 πτηνοῖς: πτήνεσιν X

ἧττον ἢ τοῖς ὑποβρυχίοις τὴν ἐν ἀέρι ζωήν, ὡς διὰ πάντων σαφῶς ἀποδείκνυσθαι εἶναί τι κατὰ τὸν ἀέρα πρὸς τὸν ὑπερκείμενον χῶρον μεθόριον, ὃ πᾶσι τοῖς παχυμερεστέροις τῶν ἐκ τῆς γῆς ἀναθυμιωμένων ὁρίζει τὴν στάσιν. οὗ χάριν καὶ μέχρι τῆς ὥρας τοῦ θέρους ἄτηκτος ἡ ἐπὶ τῶν ἀκρωρειῶν διαμένει χιὼν τῆς τῶν ἀτμῶν συστάσεως κατ' ἐκεῖνο τὸ μέρος διηνεκῶς τὸν ἀέρα καταψυχούσης.

37 Ἀλλὰ καὶ τοὺς πυροειδεῖς ὁλκούς, οὓς τινες διάττοντας καλοῦσιν ἀστέρας, ἐκ τῆς αὐτῆς αἰτίας γίνεσθαι φυσιολογοῦσιν οἱ ταῦτα σοφοί. ὅταν ἔκ τινων πνευμάτων βίας ὑπερχέθῃ τι τοῦ παχυτέρου καὶ ὑλωδεστέρου ἀέρος ἐπὶ τὸν αἰθέριον τόπον, εὐθὺς ἐκφλογοῦσθαι ἄνω γενόμενον καὶ κατὰ τὴν ἐνδοθεῖσαν
97 M. ἐκ τοῦ πνεύματος ὁρμὴν τὴν φλόγα ῥέουσαν | φέρεσθαι, σβεσθέντος δὲ τοῦ πνεύματος συναπομαραίνεσθαι καὶ τὴν φλόγα τῷ πνεύματι.

38 Εἰ τοίνυν οὐκέτι δυνατόν ἐστιν εἰπεῖν πάλιν ἀτμοὺς ἐν τῷ ἀφανισμῷ τοῦ νέφους συνίστασθαι, ὡς δι' ἐκείνων ἐλπίσαι καθ' ὁμοιότητα τῶν κάτω θεωρηθέντων τοῦ ἀναληφθέντος ὑγροῦ τὴν ἐπάνοδον, ἀνάγκη συντίθεσθαι τοῖς ἐκκαίεσθαι τὸ ὑγρὸν

8–9 ad πυροειδεῖς ... ἀστέρας cf Achill *isag* 32 p 68,3–6; 34 p 69,2–15; Arat *phaen* 926 cum adnotatione Kidd 492–493; W. Gundel, Sternschnuppen: RE II 6 (1929) 2439–2440; A. Jori, Sternschnuppen: Der Neue Pauly 11 (2001) 971–972   10–15 cf Bas (?) *hom in Christi gen* 6 col 1472 B 10–14; Gr Nyss *virg* 11 p 294,26–295,4

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   1 ἧττον ἢ: ἥττονα X   4 ἀναφυομένων CJ | πορίζει X   ὁρίζειν J | σύστασιν F   5 θέρους: θερισμοῦ KCJ | ἐπὶ τῶν: περὶ τὰς X | ἀκρωρίων VA^{1}JB^1 ἀκρωρείας τοῦ ὄρους X   ἀκρωριῶν (sic) F | ante διαμένει add χιὼν A^2 | χιὼν: ἕως VA^{1}KCJ   ὡς A^2 6 στάσεως Λ   8 τινας RM   10 περὶ ταῦτα J | ὑπερεχέθη KC^1 ὑπερχυθῇ J | τι om CJ   12 καὶ om B^1 | ἐκδοθεῖσαν JM   13 ἐκ om XB^1 | ὁρμὴν: ὁλκὴν VAKCJB^2 | φλόγα ῥέουσαν: φιλογερέουσαν (sic) X   13–14 σβεσθέντος: σκεδασθέντος V   δὲ om Λ   14 φλόγα e corr B^2 15 interpunx ante τῷ πνεύματι v   16 εἰ om v | οὐκέτι: οὐκ ἔστι v | ἐστιν om v   17 ἐλπίσι VAKCJ   ἑλκύσαι A^2 ἐλπίσειν K^2 ἐλπίς ΞF   18 κάτω θεωρηθέντων: κάτωθεν ῥηθέντων v

δογματίζουσι καὶ εἰς τὸ μὴ ὂν περιΐστασθαι. ἀλλ' ἐγὼ τὸ μὲν ἀφανίζεσθαι τῷ ὑπερβάλλοντι φλογμῷ τὴν ἐν τοῖς ἀτμοῖς | 54 F. ὑγρότητα πείθομαι, μάταιον καὶ ἐριστικὸν εἶναι κρίνων τὸ τοῖς φανεροῖς ἀντιμάχεσθαι. ἐπειδὴ δὲ προσήκει μὴ καμεῖν πανταχόθεν ἀνιχνεύοντας τὴν ἀλήθειαν οὐδὲν ἧττον τούτων γινομένων, φημὶ τὸ μέτρον τῆς ὑγρᾶς φύσεως ἀμείωτον διασώζεσθαι καὶ ἀεὶ τὸ δαπανώμενον ἀντεισάγεσθαι πάντως τῷ λείποντι.

Ὃ δέ μοι τὴν τοιαύτην ὑπόληψιν βεβαίαν ποιεῖ τοῦτό ἐστιν· 39
ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς τοῦ πυρὸς ἐνεργείᾳ τοῦτο διὰ τῆς πείρας μανθάνομεν, ὅτι οὐ πάσας τὰς ποιότητας τῆς ὕλης τὸ πῦρ ἐπιβόσκεται, ἧς ἂν περιδράξηται, οἷον φέρε εἰπεῖν ἐπὶ τῆς τοῦ ἐλαίου ὕλης, ἐπειδὴ κεχώρισται τῆς ψυχρᾶς ποιότητος, ἐν τῇ ὕλῃ ταύτῃ τὸ ὑγρὸν εὐκόλως ὑπὸ τῆς θερμότητος τοῦ πυρὸς ἐξειλκύσθη καὶ φλὸξ ἐγένετο. ἀλλ' οὐ μόνον εἰς φλόγα τὸ ἔλαιον διὰ τοῦ πυρὸς ἠλλοιώθη, ἀλλὰ καὶ τὸ τοῦ πυρὸς τοῦ γενομένου ἀπὸ τοῦ ἐλαίου, φησίν, ὑγρὸν μετὰ τὸ πῦρ ξηρὰ γίνεται κόνις, ὅπερ σαφῶς δείκνυσιν ἡ ἐκ τοῦ λύχνου λιγνὺς καταμελαίνουσα τὸ τῆς φλογὸς ὑπερκείμενον, ὅπερ εἰ ἐπὶ πλεῖον γίγνοιτο καὶ ὄγκος τις ὑποτρέφεται τῷ διὰ τῆς λιγνύος μελαινομένῳ τόπῳ. ὅθεν δῆλόν ἐστιν, ὅτι εἰς λεπτά τε καὶ ἀφανῆ μόρια τὸ ἔλαιον διὰ τοῦ πυρὸς ἀποξηρανθὲν ἀλλοιοῦται καὶ οὕτως ἐν τῷ ἀέρι γίνεται κἀκεῖθεν ἐπὶ τὴν γῆν συνιζάνει. δείκνυσι δὲ τὸ ἐν τῷ ἀέρι τὴν λεπτομερῆ τῆς λιγνύος εἶναι διάχυσιν ἐκ τοῦ τοὺς μυκτῆρας

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   1 δόγμα δογματίζουσι R | ὢν J | μὲν e corr B^2 2 τῷ: τὸ V   3 οὐ πείθομαι M   4 ἐπειδὴ: ἐπεὶ XHΞFv | δὲ om B^1 | κάμνειν VAKCXJB^{2}Λ   5 ἐνιχνεύοντας V | οὐδὲ S   5–6 γινομένων: φαινομένων J   7 τὸν M | τῷ: τὸ F | λίποντι (sic) H   9–10 μανθάνωμεν V   10 τὸ πῦρ τῆς ὕλης coll B   11 ἀλλ' ἧς v   15 ἠλλοιώθη om CJ   15–16 ἠλλοιώθη ad φησὶν om K^1 15 τὸ om M | τὸ ad ἀπὸ om A   15–16 τοῦ ad φησὶν om CJ   Glossa? cf Forbes 54s n. k et Risch 209 n. 288 | τοῦ γενομένου ad φησὶν om VX   16 -ῦ ἐλαίου in ras A | φησίν om A | ὅπερ om VAK^{1}CJ   18 εἰ om V | ἐπὶ om K^{1}C | ἐπὶ πλεῖον: ἐπιπλέον M | γένοιτο VAKCJ   γίνοιτο R   19 ὑποστρέφεται K   σ forte ras A   ὑποστρέφεσθαι v | τῷ e corr B^2 | μελαινωμένῳ: ὑποτρεφομένῳ ΞF   22 τό: τῶ VB^1 τὴν J

τῶν τὸν ἀέρα τοῦτον ἀναπνεόντων ὑπομελαίνεσθαι, πολλάκις δὲ καὶ τὸ ἔνδοθεν ἐκ τοῦ θώρακος ἀναπτυόμενον μέλαν ὁρᾶσθαι διὰ τὸ τῷ χρώματι τῆς λιγνύος καὶ αὐτὸ καταχρώννυσθαι τῷ διὰ τῆς τοῦ ἀέρος ἀναπνοῆς συνεισπίπτοντι. οὐκοῦν δῆλόν ἐστιν ἐκ τούτων, ὅτι τοῦ ἐλαίου τὸ μὲν ὑγρὸν εἰς ξηρότητα μετεποιήθη, ὁ δὲ κατὰ τὴν ὕλην ὄγκος οὐκ εἰς ἀνυπαρξίαν ἠφανίσθη διὰ τῶν λεπτῶν τε καὶ ἀφανῶν μορίων ἐνσκεδασθεὶς τῷ ἀέρι.

40 Ὅπερ τοίνυν ἐπὶ τοῦ ὑγροῦ τούτου διὰ τῆς τῶν γινομένων ἐνεργείας ἐμάθομεν, ὅτι ἀλλοιοῦται μόνον τὸ ὑγρὸν εἰς ξηρότητα, οὐκ εἰς τὸ παντελὲς τὸ ὑλικὸν ἀφανίζεται, τοῦτό τις καὶ περὶ τοῦ παντὸς ἐννοῶν τοῦ εἰκότος οὐχ ἁμαρτήσεται, δῆλον γὰρ ὅτι ἐκ μερῶν τὸ ὅλον συνέστηκεν. ὅπερ δ᾽ ἂν ἐν τῷ μέρει 56 F. μάθωμεν, τοῦτο καὶ περὶ τοῦ παντὸς ἐδιδάχθημεν. μίαν | δὲ τῷ γένει τὴν ὑγρότητα εἶναι, οὐδ᾽ ἂν τῶν ἐριστικῶν τις ἀντείποι. ἀλλὰ μὴν λεπτὴ κόνις ἐκκαυθεῖσα διὰ τοῦ πυρὸς ἡ ὑγρότης ἐγένετο, ἄρα καὶ πᾶν ὑγρὸν ἐν τῷ πυρὶ γενόμενον μεταβάλλει τὴν ἐν τοῖς μορίοις ποιότητα πρὸς τὸ ξηρὸν ἐκ τοῦ ὑγροῦ μεθιστάμενον, οὐκ εἰς τὸ παντελὲς ἀφανίζεται.

41 Ἐπεὶ οὖν ἀτμοῦ σύστασις τὸ νέφος ἐστίν, ὁ δὲ ἀτμὸς ἡ λεπτομερὴς τοῦ ὑγροῦ ἐστιν ἀναθυμίασις, ἀνάγκη πᾶσα, ὅταν

12–14 cf Philon *aet mundi* 124 p 110,11–13; Meth *autex* 13,3 p 179,13–14; Bas *Hex* I 3 p 100,9–11; Gr Nyss *tunc et ipse filius* p 12,16–17; *inscr Ps* I 3 p 32,20–23; *v Mos* II 223 p 111,22–112,1

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 2 τὸ: τῶν X | ἀναπτυομένων X ἀναπνεόμενον B^1HSΛRMΞF 3 τὸ om H 4 τῷ: τὸ J 5 τούτου J | μὲν ante ἐλαίου transpos HSM 6 εἰς ἀνυπαρξίαν om XBHSMΞF 9 ἐπὶ: περὶ KCB^2 διὰ J ὑπὸ Ξ | τούτου: τοῦ ΞF | γενομένων Ξ 10 ἐνεργείας: εὐεργεσίας $VAKC^1$ ἐργασίας C^2J | μόνον: μᾶλλον CJ μὲν X 11 καὶ οὐκ M | παντελὲς δὲ X 12 εἰκότως B^1 | ἁμαρτήσει VAKCJ 14 ἐμάθομεν ΛRvf μάθομεν (sic) B^1 sed sscr ἐ- 15 τις ὑγρότητα εἶναι Ξ | ἀντείπη M 16 μὲν VAKCJ μὴ H^1 | ἐκκαυθεῖσα om M | ἡ om JHSM εἰ Ξ 17 καὶ om J 18 καὶ πρὸς M 19 καὶ οὐκ XΞ 20 ἡ: om VXHSM τὸ ΞF 21 λεπτομεροῦς M λεπτομερὲς ΞF | τοῦ om M

καταφρυγῇ τῷ φλογμῷ τὸ νέφος, τὸν λεπτὸν ἐκεῖνον καὶ ἀμερῆ τοῦ ἀτμοῦ ὄγκον, κἂν τὴν ὑγρὰν μὴ διασῴζῃ ποιότητα, μὴ μέντοι κατὰ τὸ ὑποκείμενον εἰς ἀφανισμὸν μεταβαίνειν εἰς τὸ μηδὲν ἀναλυόμενον. τέσσαρα γὰρ περὶ τὸν ἀτμὸν θεωρεῖ|ται, 100 M. τὸ ὑγρόν, τὸ ψυχρόν, τὸ βαρύ, ἡ πηλικότης. ἐκ τούτων ὅσα μὲν ἐναντίως πρὸς τὸ πῦρ ἔχει, τῇ δυναστείᾳ τοῦ ἐπικρατοῦντος ἐξαφανίζεται, οὔτε γὰρ τὸ ὑγρὸν οὔτε τὸ ψυχρὸν ἐν τῷ πυρὶ γενόμενον διαμένει τοιοῦτον. ἡ μέντοι πηλικότης συγγενῶς καὶ πρὸς τὴν τοῦ πυρὸς οὐσίαν ἔχει, καὶ γὰρ καὶ τὸ πῦρ ἐν ποσῷ καθορᾶται, ποσῷ δὲ ποσότης οὐ μάχεται. εἰ οὖν ἡ πηλικότης τοῦ ἀτμοῦ διασῴζεται τῆς κατὰ τὸ ὑγρόν τε καὶ ψυχρὸν ποιότητος διαζευχθεῖσα, ἡ δὲ κατὰ τὸ βάρος ποιότης ἡ οὐσιωδῶς ἐγκειμένη τῇ τοῦ ἀτμοῦ φύσει συνδιεσώθη τῇ πηλικότητι – ἐπίσης γὰρ ἡ βαρύτης καὶ ὑγροῖς καὶ ξηροῖς ἐνυπάρχειν πέφυκεν –, οὐκέτ᾽ ἂν ἡμῖν ὁ νοῦς κάμνοι τῇ ἀκολουθίᾳ τῶν γινομένων ἑπόμενος, ὥστε ἐπιγνῶναι, ὅπως τὸ ὕδωρ γῆ γενόμενον διὰ τοῦ μεταβάλλειν τοὺς ἀτμοὺς τὴν ποιότητα τὴν ὁμοειδῆ φύσιν καταλαμβάνει. τὸ γὰρ ξηρὸν καὶ βαρὺ ἴδιον ἂν εἴη τῆς περὶ τὴν γῆν θεωρουμένης ποιότητος, εἰς ὅπερ ἐκκαυθεὶς ὁ ἀτμὸς μετεποιήθη.

42 Καί μοι δοκεῖ καλῶς ἔχειν τῆς ἀρχῆς ταύτης λαβομένους μὴ διαφεῖναι τὴν ἀκολουθίαν τῆς ἐξετάσεως, εἰς ἣν πρόεισι διὰ

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 καταφρυγὲν v καταφλυγῇ (sic) VA^2 καταφλυγεῖ (sic) A^1 forte intend καταφλεγῇ; cf *v Mos* I 33 (GNO VII/I 16,1); Mann, *Lexicon Gregorianum* V 277, 279; infra p 56 lin 11 et p 65 lin 4 2 ἀτμοῦ om F | διασώζει (sic) J 3 κατὰ: κατ᾽ αὐτὸ $VAKCXJB^2$ | τὸ pr: τὸν B^1 3–4 εἰς ad ἀναλυόμενον om XB^1HSMΞF 4 μηδὲ v 8 γινόμενον VAKCJ | συγγενῆ X συγγενές τι Ξ συγγενὲς F | καὶ om R 9 γὰρ om J | καὶ alt om JRv | τῶ ποσῶ (sic) M 10 ποσότητος Λ (-τος in ras) | εἰ οὖν ἡ: ἡ οὖν VAM 11 τε om HSMΞF 12 ἡ alt om Ξv 14 καὶ pr: τοῖς M | ξηροῖς: ψυχροῖς SΛ 15 ὁ νοῦς ἡμῖν coll v | κάμνῃ $JSΛR^1$v κάμνει R^2 16 ὥστε ἐπιγνῶναι om J | γῆ om M 17 τοῦ: τὸ XJΛ | μεταβαλεῖν AKCX | τοῖς ἀτμοῖς X 18 γὰρ: om VKCJ δὲ A | τὸ βαρὺ J τῆς: τῇ (sic) B 19 ἅπερ J | ὁ ἀτμὸς ἐκκαυθεὶς coll R 21 καλῶς ἔχειν: om J transpos post λαβομένους Λ | λαβόμενος V λαβομένῳ S 22 διαφῆναι X | ἐξετάσεως: τάξεως SM

τῶν εἰκότων ἡ θεωρία χειραγωγοῦσα πρὸς τὴν ἀλήθειαν. ἔοικε
γὰρ καὶ ἡ θάλασσα διὰ τοῦτο ἐν τοῖς ἰδίοις ὅροις διαπαντὸς
58 F. μένειν, ὅτι κατ' ὀλίγον τῆς ἀεὶ γινομένης αὐτῇ διὰ τῶν ὑδάτων |
προσθήκης ἡ διὰ τῶν ἀτμῶν ἐξάντλησις ἐπὶ τὸ ὑπερκείμενον
γίνεται, τῆς ἐπιθαλπούσης θερμότητος σικύας δίκην τὸ λεπτο-
μερὲς τῆς τῶν ὑγρῶν φύσεως ἀνιμωμένης. ἐν δὲ τοῖς μεσογείοις
τε καὶ βορεινοτέροις τῶν τόπων ἡ τοῦ περιέχοντος ψυχρότης
ἐναντιοῦσθαι δοκεῖ τῷ λόγῳ, ὡς διὰ τὸ μὴ θάλπεσθαι σφοδρῶς
τὴν ἐν τοῖς μέρεσι τούτοις θάλασσαν ἀργούσης τῆς τῶν ἀτμῶν
ἀναδόσεως. διπλοῖς ἔστι λογισμοῖς τὴν ἀντίθεσιν ταύτην παρα-
μυθήσασθαι. πρῶτον μὲν ὅτι μία ἐστὶ καὶ συνεχὴς πρὸς ἑαυτὴν
διόλου ἡ θάλασσα, κἂν εἰς μυρία διῄρηται πελάγη οὐδαμοῦ τῆς
πρὸς ἑαυτὴν συναφείας διασπωμένη, ὥστε, εἰ τὸ νότιον τῇ διη-
νεκεῖ παρουσίᾳ τοῦ θερμοῦ ὑπερκαίοιτο, ἐν τοῖς κατεψυγμένοις
μέρεσι τῆς ἐκεῖ γινομένης ἐλαττώσεως τὴν αἴσθησιν γίνεσθαι,
αὐτομάτως τῆς τῶν ὑδάτων φορᾶς ἐν τῷ κατωφερεῖ τῆς φύ-
σεως πρὸς τὸ ἀεὶ κινούμενον μεταρρεούσης. ἔπειτα δὲ καὶ τὸ
πᾶσαν ἅλμην εἶναι τὴν θάλασσαν ἐκ παντὸς τοῦ ὕδατος γινο-

1–3 cf *inf* p 86,2–11; *Eccl* 1 p 286,8–13.19–23. 289,7–10; Drobner, *Archaeologia Patristica* 15–17 5 ad σικύας cf Achill *isag* 4 p 33,5–9; Bas *Hex* III 7 p 224,5; Ps-Caes *erotapokr* 112,16.43 11–13 cf Posid F 453[K] cum commentario Theiler II 398; Sen *nat qu* III 14,3 p 129,9; Bas *Hex* IV 4 p 260,13 13–17 cf Diog Apoll apud Sen *nat qu* IVa 2,29 p 189,5–16

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 ἡ om KCJ 2 διὰ τοῦτο καὶ ἡ θάλασσα coll B | ἡ om X | διαπαντὸς: διὰ παντὸς XRFv πάντως M 3 μένη V | τῆς: τοῖς M | διὰ τῆς τῶν ὑδάτων J 4 προσθήκης ὁ διὰ τῶν om KCJ | διὰ τῶν: δι' HM 5–6 τὸ λεπτομερὲς om ΞF 6 ἀνελκομένης coni Sif. | ἐν: om X εἰ HSM | δὲ om VAKCXJ | μεσογείοις: ἀρτικοῖς X 7 βορειοτέροις CXJΛF βορινοτέροις BH (hapax leg in opp Greg) 8 ὡς μὴ S | διὰ om J 9 τὴν ἐν om J | τὴν θάλασσαν J 10 διπλοῖς δὲ Ξ | ταύτην om HSM 11 μία τίς J 12 δι' ὅλου ACXJΛΞ | διαιρῆται (sic) A^2X 13 πρὸς ἑαυτὴν: ἑαυτῆς J | εἰ: ἡ V 14 τοῦ θερμοῦ παρουσίᾳ coll J | ὑπερκέοιτο Mv | καὶ ἐν X 14–15 τοῖς … γινομένοις J (corr e -νης) 15 γενομένης BΛv 16 καταφερεῖ V (α in ras) -ω- e corr B^2 17 τὸ pr: τὸν B^1 | κινούμενον: μειούμενον X κενούμενον Risch 211 n. 297 18–55.1 γενομένην XJ

μένην διὰ τὴν τῶν ἀτμῶν ἀνάδοσιν κατὰ τὸ ἴσον μαρτύρεται.
ἴδιον γὰρ τῆς τῶν ἁλῶν φύσεως ἡ ξηρότης ἐστίν. εἰ δὲ κατὰ τὸ
ἴσον ἡ ποιότης αὕτη πρὸς πᾶσαν θάλασσαν ἀνακέκραται, ἄρα
ὁμοίως ἐν παντὶ μέρει τὸ ἑαυτῆς ἐνεργήσει ἡ ἅλμη. πᾶσα γὰρ
φύσις τὸ κατάλληλον τῇ ἰδίᾳ δυνάμει πάντως ἐργάζεται. ὡς
γὰρ καίει τὸ πῦρ καὶ ἡ χιὼν ψύχει καὶ γλυκαίνει τὸ μέλι, οὕτω
καὶ οἱ ἅλες ξηραίνουσιν. οὐκοῦν ἐπειδὴ πανταχοῦ τοῖς πελάγε-
σιν ἡ ξηραντικὴ τῶν ἁλῶν συγκαταμέμικται φύσις, τοῦτο πρὸς
εὐκολίαν τῆς τῶν ἀτμῶν ἀναδόσεως τῆς θείας σοφίας προει-
δομένης – ἐκθλίβει γάρ πως καὶ ἐξωθεῖται τῆς θαλάσσης πᾶν
τὸ λεπτομερὲς τοῦ ὕδατος ἡ ἅλμη διὰ τῆς ἐγκειμένης τῇ φύσει
ξηρότητος τοῦ ὑγροῦ δυναστεύουσα –, οὐδὲν ἔξω τοῦ εἰκότος
ἐστὶν ἐπίσης οἴεσθαι πανταχόθεν γίνεσθαι τῷ ὑγρῷ τὴν δα-
πάνην, τοῦ ἀέρος διὰ τῶν | ἀτμῶν ἀρυομένου τὴν θάλασσαν, 101 M.
ἀλλὰ μὴν τὸ πᾶσαν τὴν ἐναέριον ἰκμάδα νέφος γίνεσθαι κἀ-
κεῖθεν ἐπιρρεῖν τοὺς ὄμβρους τῇ γῇ, ὅ τε προλαβὼν ἀπέδειξε
λόγος καὶ ἡ προφητεία διδάσκει τῷ θεῷ τὸ τοιοῦτον ἔργον
ἀνατιθεῖσα, ἐν οἷς φησιν ὅτι Ὁ προσκαλούμενος τὸ ὕδωρ τῆς
θαλάσσης καὶ ἐκχέων αὐτὸ κατὰ πρόσωπον τῆς γῆς, καὶ ἄλλα
πολλά. καὶ τὸ ἐξοπτᾶσθαι πάντα τὰ νέφη ἐκ τῆς ὑπερκειμένης | 60 F.

4–5 cf Arist *gen et corr* I 7 p 324 a 9–11; Plotin *Enn* V 4,1,27–34; Sallust *diis* XIII 2 p 24,19–24 18–20 Amos 5,8. 9,6

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 τὴν om VAKCJ | ἶσον A^2K^2CJSΛFvf | μαρτυρεῖται M 2 ἴδιον γὰρ om X | ἁλῶν: ἄλλων H^1 | ἡ om ΞF 2–3 εἰ δὲ κατὰ τὸ ἴσον: ἤδη καθ' ὃ X 3 ἶσον A^2K^2CJSΛFvf | αὐτῆι X αὐτὴ B^1 | πρὸς: εἰς J | ἀνακέκραται: ἅμα κέκραται X 6 γὰρ om VAKCXJΞF | ψύχη J 7 πανταχῶθεν (sic) J 8 συγκαταμέμικται: συγκαταμένει κτίσις VAK^1CJ 10 ἐκθλίβη J | ἐξωθεῖ VAKCX ἐξωθῇ J 12 κατὰ τοῦ ὑγροῦ VAKCXJB^2ΛRFvf | οὐδὲν οὖν HM | ἔξωθεν VAK 13 ἐστὶν: εἰς τὴν H | ἐπίσης ad γίνεσθαι om J | σείεσθαι X | πανταχόθεν γίνεσθαι om C | πάντοθεν X | γενέσθαι S 13–15 τῷ ὑγρῷ ad νέφος om K^1 14 ἀρυομένους CJ 15 ἀλλὰ μὴν τὸ: ἅμα μὲν τῷ CJ | νέφος: νεφῶν X ἐν νεφέλαις HSM 15–16 κακεῖνο (sic) VAKCJ 16 τὴν γὴν $Λ^1$ | ἐπέδειξε S 17 ὁ λόγος J | τὸ om S 18 ὅτι om ΞF | ὁ om M 19 αὐτῶ (sic) V | κατὰ τὸ S

θερμότητος καὶ εἰς τὸ παντελὲς καταφρύγεσθαι, καὶ τοῦτο διὰ τῆς ἐνεργείας μεμαθήκαμεν.

43 Λείπεται τοίνυν μὴ παραδραμεῖν τὴν ἀκολούθως ἀνακύπτουσαν ἡμῖν ἐκ τῶν εἰρημένων ἀντίθεσιν. ἐρεῖ γάρ τις τοῖς προεξητασμένοις ἑπόμενος, ὅτι κατὰ τὸ ἐπὶ τοῦ ἐλαίου ὑπόδειγμα μεμαθήκαμεν, τὸ μὲν ὑλικὸν τοῦ ὑποκειμένου καὶ μετὰ τὴν ἐξόπτησιν μὴ ἀπόλλυσθαι, ἀλλ' εἰς τὸν ἀέρα μεταχωρεῖν διὰ τῆς τοῦ πυρὸς ἐνεργείας ἀπογεούμενον. τοῦ δὲ ὑγροῦ ἐναφανισθέντος τῇ ἐναντίᾳ ποιότητι, πῶς ἔστιν ἀμείωτον τὴν ὑγρὰν φύσιν εἰς ἀεὶ διαμένειν, πάντοτε τῆς θερμῆς οὐσίας τὸ ἐν τοῖς ἀτμοῖς ὑγρὸν καταφρυττούσης καὶ εἰς ξηρὰν μεταβαλλούσης ποιότητα, καθὼς ἡ θεωρία κατὰ τὸ ἀκόλουθον διὰ τῶν ἐξητασμένων ἀπέδειξεν; εἰ οὖν ἐξατμίζεται μὲν τὸ ὑγρόν, εὐάλωτος δὲ γίνεται τῷ θερμῷ ἡ ὑγρότης εἰς τὰ λεπτά τε καὶ ἀμερῆ τμήματα διὰ τῶν ἀτμῶν μερισθεῖσα, ἀνάγκη πᾶσα πρὸς τὴν ξηρὰν ποιότητα τοῦ ὑγροῦ μεταβαίνοντος ἀληθέστερον ἐκεῖνον τὸν λόγον οἴεσθαι, ὅτι ἐστί τις ὑδάτων περιουσία ἡ ἀεὶ ἀναπληροῦσα τὸ ἐκ τοῦ πυρὸς δαπανώμενον. ἴσως δ' ἄν τινα καὶ μαρτυρίαν πρὸς τὴν τοιαύτην ὑπόληψιν ἀπὸ τῆς γραφῆς παραλάβοι· τὸ ἀνοιγῆναι τοὺς καταράκτας τοῦ οὐρανοῦ, ὅτε ὑποβρύχιον ἔδει γενέσθαι τὴν γῆν, πάσης ὀρῶν κορυφῆς ἐπὶ πλεῖστον βάθους ὑπερέχοντος τοῦ ὕδατος.

17 ad περιουσία cf Bas *Hex* III 5 p 216,1–3 20–22 cf Gen 7,11.19–20

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 2 μεμαθήκαμεν BHSM ἐμάθομεν cett 5 προειρημένοις R | κατὰ τὸ: τὸ κατὰ τῶ (sic) J | τὸ sscr M^{2} | ἐπὶ om JM | τοῦ: τὸ A^{2} 7 ἐξόπτησις hapax leg Greg cf infra p 59 lin 13, p 60 lin 1, 18, Lampe s.v., Mann, *Lexicon Gregorianum* III 311 | χωρεῖν KCJ 8 ἀπογαιούμενον KCJΛ^{1}M ἀπογενόμενον X | δὲ ὑγροῦ: δευτέρου B^{1}ΞF | ὑγροῦ om S 9 ἐναντίαι Ξ | πῶς οὖν Ξ 10 εἰς om Ξ 11 καταφρυγούσης CJS καταφριττούσης Λ cf supra p 53 lin 1 13–14 εὐάλωτον M 14 τῷ om J | εἰς om CJ 16 ξηρὰν ποιότητα: ξηρότητα R 17 οἴεσθαι τὸν λόγον coll ΞF | τῶν ὑδάτων M 18 τινα: τις S 19–20 παραλάβοι ἀπὸ τῆς γραφῆς coll B 20 παραλάβη (sic) J | καταρράκτας KXΞFvf καταρράκτους Λ et forte R^{1} 21 ὀρῶν C^{2}Rf ὀρέων (sic) M 22 βάθος VAKCXJ

Ἀλλ' ἐγὼ τὴν μὲν γραφικὴν ἀντίθεσίν φημι δυνατὸν εἶναι διὰ 44
γραφῆς ἑτέρας παραμυθήσασθαι. οἶδα γὰρ τὴν κατάχρησιν
τῶν θείων ῥημάτων ἐπὶ τῆς γραφικῆς συνηθείας. τί σημαίνει
διὰ τοῦ ἀνοῖξαι καὶ τί διὰ τοῦ κλεῖσαι ἐνδείκνυται; δῆλον γὰρ
ὅτι τὸ κλειόμενον ἀνοίγεται καὶ τὸ ἀνοιγόμενον κλείεται. ἐπεὶ
οὖν αὐχμοῦ ποτε κατὰ τοὺς χρόνους Ἠλιοῦ ἐπικρατοῦντος,
οὕτω φησὶν ἡ γραφὴ ὅτι Ἐκλείσθη ὁ οὐρανὸς ἐπὶ ἔτη τρία καὶ
μῆνας ἕξ, τοῦτο οἶμαι τοῦ οὐρανοῦ τοὺς καταράκτας ἠνεῷχθαι
τὸν τῆς γραφῆς λόγον λέγειν, ὃς ἐκλείσθη ἐν τῷ τῆς ἀνομβρίας καιρῷ. ἀλλὰ μὴν τότε διὰ τῆς προσευχῆς τοῦ Ἠλιοῦ νέφος
ἐκ θαλάσσης ἀναφανὲν τὸν οὐρανὸν αὐτοῖς διὰ τῆς ἐπομβρίας
ἤνοιξεν. ἆρα σαφῶς ἀποδείκνυται | διὰ τούτων τὸ μηδὲ τότε 62 F
τὸ στερέωμα τοῦ οὐρανοῦ διασχισθὲν ἐκ τῶν ὑπερκεῖσθαι λεγομένων ὑδάτων καταρρῆξαι τὸν ὄμβρον, ἀλλ' οὐρανὸν λέγειν τὸν περίγειον ἀέρα τὸν ὁρίζοντα τοῖς ἀτμοῖς τὴν στάσιν, ὅπερ ἐστὶ τῆς λεπτομερεστάτης τοῦ ὑπερκειμένου ὅρος φύσεως, μεθ' ὃν οὐδεμίαν δύναμιν πρὸς τὴν ἄνοδον ἔχει τῶν ἐμβριθεστέρων οὐδέν, οὐ νέφος, οὐ πνεῦμα, οὐκ ἀτμός, οὐκ ἀναθυμίασις, οὐχ

5–8 Lc 4,25; Jac 5,17; cf III Reg 17–18,1 8 cf ex. gr. Gen 7,11; IV Reg 7,2.19 10–12 cf III Reg 18,44–45; Jac 5,18 12–14 cf Gen 1,6–8

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 τὴν μέν: μὲν τὸ M | ἀντίθεσιν δι' ἑτέρας B | φημι δυνατὸν εἶναι om J 1–2 διὰ γραφῆς: διαγραφῆς B 2 ἑτέρας del B^{2} 4 τοῦ pr: τὸ M | τί om VAK 5 ἐπεί: εἰ B^{1} 6 οὖν om Λ | ἀτμοῦ v | ποτε om Λ | Ἡλιοῦ AB^{2}XR Ἠλιοὺ V^{2}Λ Ἠλίου v Ἡλίου f | κρατοῦντος HSM 8 τοῦτο: τούτου VAKCXΛΞF | τοῦτο γὰρ A^{2} τοῦτο μέντοι B^{2} | οἶμαι suppl in marg B^{2} | καταρράκτας KXΛΞv | ἀνεῷχθαι XSΛ ἀνεωχθῆναι (sic) M 9 ὃς: ὡς HSRvf 10 τοῦ om CJM | Ἡλιοῦ KB^{2}R Ἠλιοὺ BSΛ Ἠλίου v Ἡλίου f 11 τῆς θαλάσσης ΛRv | τῆς om M 12 διὰ τούτων sscr B^{2} | μηδὲ τότε: μηδέποτε AKCJB^{2}M 13 τὸ om VAK 14 λέγει AKCHSΛRΞFvf 15 σύστασιν KB^{2} | ὅσπερ S 16 λεπτομερεστέρας S | ὅρους VC ὅρου AHSMF ὄρους KΛ^{1} ἀέρος X | τῆς φύσεως M 17 ὅν: om VA^{1}KB^{1} ὃ A^{2}CJF οὗ XΞ | ἔχειν X | τί τῶν VAKCJB^{2}R

ἡ τῶν πτηνῶν φύσις. τὸ οὖν ὑπὲρ κεφαλῆς συνήθως ἡ γραφὴ οὐρανὸν λέγει, οὐρανοῦ πετεινὰ λέγουσα τὸν ἀέρα τοῦτον διαπετόμενα.

45 Ἀλλ' εἰ καὶ ταῦτα τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον, οὔπω τὸ ἕτερον
104 M. ὁ λόγος ἡμῖν ἐπ|ελύσατο, πῶς ἡ εἰς τὸ ξηρὸν τῶν ἀτμῶν μεταποίησις οὐκ ἐλαττοῖ τὸ ὑγρὸν τὸ τῇ ἐπικρατήσει τῆς θερμῆς οὐσίας ἐνδαπανώμενον. πρὸς δὴ ταῦτα καλῶς ἂν ἔχοι ἑτέραν ἀκολουθίαν ἐξευρεῖν τῇ θεωρίᾳ τοῦ λόγου συμβαίνουσαν. ἴσως γὰρ ἂν γένοιτο ἡμῖν διὰ τῆς φιλοπονωτέρας προσεδρείας μὴ διαμαρτεῖν τῆς προσηκούσης περὶ τοῦ σκέμματος ὑπολήψεως. ἤκουσας τῆς προφητείας τὸ μεγαλεῖον τῆς τοῦ θεοῦ δυνάμεως διὰ τῶν ἐν τῇ κτίσει θαυμάτων διεξιούσης, ἐν οἷς φησι· Τίς ἐμέτρησε τῇ χειρὶ τὸ ὕδωρ καὶ τὸν οὐρανὸν σπιθαμῇ καὶ πᾶσαν τὴν γῆν δρακί; τίς ἔστησε τὰ ὄρη σταθμῷ καὶ τὰς νάπας ζυγῷ; δι' ὧν οἶμαι σαφῶς ἰδίοις μέτροις τῶν στοιχείων ἕκαστον περιγεγράφθαι τὸν προφήτην διδάσκειν τῆς περιεκτικῆς τοῦ θεοῦ δυνάμεως, ἣν χεῖρα καὶ δράκα καὶ σπιθαμὴν ὀνομάζει, ἰδίως ἕκαστον τῶν ὄντων ἐν τῷ καθήκοντι μέτρῳ περισφιγγούσης. εἰ οὖν μεμέτρηται ὁ οὐρανὸς τῇ θείᾳ δυνάμει καὶ τῇ χειρὶ τὸ ὕδωρ καὶ τῇ δρακὶ πᾶσα ἡ γῆ καὶ ζυγοστατοῦνται αἱ νάπαι

1–2 cf ex. gr. Gen 1,8; Deut 28,23 1 ad ὑπὲρ κεφαλῆς cf Bas *Hex* VI 8 p 364,23–24; Gr Nyss *c Eun* I 493 p 169,2–3; *Eccl* 8 p 420,5; Drobner, *Archaeologia Patristica* 14–15 2–3 cf ex. gr. Gen 1,26; Mt 6,26 12–14 Is 40,12; cf ex. gr. *c Eun* III/IV 30 p 145,17–18; *ref Eun* 162 p 381,2–3; *s Pas* p 256,20–23

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 οὖν om R 2 πτηνὰ X | τὸν ἀέρα τοῦτον λέγουσα coll M | τὰ τὸν VAKCXJ$B^{2}\Lambda^{2}$f 2–3 διαπετόμενα: διὰ τὰ πετόμενα ἐν αὐτῷ HSM 4 ἕτερον: στερρὸν Ξ 5 ἐπελίσατο J ὑπελύσατο v | ἡ om V | τὸ om CJHSM 6 τὸ alt om CJM | τῇ om v 7 ἐκδαπανώμενον v | δή: δὲ ΛRΞFvf 8 συμβαίνουσα V | ἴσος M 9 τῆς om Λ | προσεδρίας A^{1}Kv 10 ἁμαρτεῖν RΞF 11 ἤκουσα XΛRΞFvf 14 τὰ ad ζύγῷ: τὰς νάπας ζυγῷ καὶ τὰ ὄρη σταθμῷ coll J | ὅρια v 15–16 περιγράφεσθαι Λ 16 περιευκτικῆς J 17 ὀνομάζειν R νομίζει ΞF | ἰδικῶς ΛRΞFvf ἤδη X 19 ὁ om v

καὶ φανερὸς τοῖς ὅρεσιν ἀφορίζεται σταθμός, ἀνάγκη πᾶσα μένειν ἕκαστον ἐπὶ τοῦ ἰδίου μέτρου καὶ σταθμοῦ, μήτε αὐξήσεως μήτε κολοβώσεως ἐν τοῖς ὑπὸ τοῦ θεοῦ μεμετρημένοις καὶ ὑπ' αὐτοῦ περιεχομένοις δυναμένης γενέσθαι.

Εἰ οὖν μήτε προσθήκην μήτε ἐλάττωσιν περὶ τὰ ὄντα συμ- 46
βαίνειν ἡ προφητεία μαρτύρεται, πάντως ἐπὶ τῶν ἰδίων ἕκαστον μέτρων εἰς ἀεὶ διαμένει, τῆς τρεπτῆς φύσεως τῆς ἐν | τοῖς οὖσι 64 F.
θεωρουμένης πάντα εἰς ἄλληλα μεταβαλλούσης καὶ ἕκαστον εἰς τὸ ἕτερον ἀλλοιούσης καὶ πάλιν αὖ ἀπ' ἐκείνου διὰ μεταβολῆς τε καὶ ἀλλοιώσεως εἰς τὸ ἐξ ἀρχῆς αὖθις ἐπαναγούσης. ἀλλ' ὅτι μὲν ὁ ὑγρὸς οὗτος ἀτμὸς ἐν τῷ φλογώδει γενόμενος εἰς τὴν γεώδη μεταβαίνει ποιότητα πρὸς τὸ ξηρὸν μεταβληθεὶς διὰ τῆς ἐξοπτήσεως, τοῦτο ἐν τοῖς προλαβοῦσι λόγοις ἐν τῷ κατὰ τὸ ἔλαιον ὑποδείγματι μετρίως νενόηται, σκοπεῖν δὲ προσήκει τὸ μετὰ τοῦτο, εἰ τῆς ὕλης τοῦ ἀτμοῦ πρὸς τὴν ἐναντίαν ἀλλοιωθείσης ποιότητα δυνατόν ἐστιν ἄνω μένειν ἐκεῖνο τοῦ ἀτμοῦ

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 φανερῶς VAKCJMΞ | ὁρίζεται ΞF 2 ἕκαστον: om K τὸν V | ἐν τῷ ἰδίῳ μέτρῳ καὶ σταθμῷ X 2–3 αὐξήσεων X 3 κολοβώσεων X | τοῦ om HSM 4 ἐμπεριεχομένοις R | δυναμένης: om J δυναμένων X 6 διαμαρτύρεται R 6–7 τὸ ἴδιον … μέτρον X τῶν ἰδίων … μέτρον VKHΛ^{1} τῶν ἰδίων … μέτρῳ A^{1} τῷ ἰδίῳ … μέτρῳ v 6 ἕκαστον om ΞF 7 εἰς om R | διαμένειν JRΞF | τρεπτικῆς RM 7–8 τῆς … θεωρουμένης: τοῖς … θεωρουμένοις (-οις alt corr ex η) J 8 ἅπαντα VAKCJ 9 αὖ: om VAKCXJΛRΞFvf οὖν M | ἀπ' ἐκείνου suppl B^{3} in marg 10 ἐξ ἀρχῆς: ἐξ αὐτῆς Λ ἐν ἀρχαῖς RΞF | ἐπαναγαγούσης A 11 ὁ ὑγρὸς μὲν coll Λ | οὗτος: ὑετὸς B^{1} | φλογώδει γενόμενος: φλογώδει γινόμενος VA^{2}KC φλογώδη γινόμενος J φλογμῷ γενόμενος X φλογμῷ διαγενόμενος HSRΞFvf φλογῷ (sic) διαγινόμενος A^{1} (cf Risch 213 n. 312) 12 μεταβληθείσης M 13 ad ἐξοπτήσεως cf supra p 56 lin 7 | ἐν alt om C 13–14 κατὰ ad τὸ om Λ | τῶν ἐλαίων X 14 δέ: δὴ VA^{1}KJ δεῖ C 14–15 τὸ μετὰ τοῦτο προσήκει coll XΛ(om τὸ)ΞFv τὸ μέγα τοῦτο προσήκει VAKCJ 15 μετά: μέγα B^{2} 16 ἄνω μένειν: ἀναμένειν CJ | ἐκεῖνο ἄνω μένειν coll Λ | ἐκείνου SR

τὸ λείψανον, ὅ τί ποτε κατανοεῖ ὁ λόγος τὸ διὰ τῆς ἐξοπτήσεως μεταποιηθὲν πρὸς τὸ λεπτότερόν τε καὶ ἀφανέστερον.

47 Ἀλλὰ μὴν οἶμαι δυνατὸν εἶναι καὶ περὶ ἐκείνου διὰ τῶν γνωρίμων ἡμῖν ὑποδειγμάτων στοχάσασθαι. οὐδὲ γὰρ ἐνταῦθα τὸ λεπτομερὲς τῆς λιγνύος εἰς ἀεὶ διαμένει κατὰ τὸν ἀέρα μετέωρον, ἀλλ' ὑπὸ τῆς ἀραιότητος τοῦ ἀέρος πρὸς τὸ συγγενὲς διαφίεται, γῇ καὶ τοίχοις καὶ τοῖς τοῦ ὀρόφου ξύλοις περιχρωννύμενον. οὐκοῦν ἀκόλουθον καὶ περὶ ἐκείνου τὸ ἴσον ὑπολαβεῖν, ὅτι ὑπὸ τῶν πνευμάτων ἀνωσθεὶς ὁ ἀτμὸς εἰς τὸν ὑπερκείμενον καὶ φλογώδη χῶρον καὶ ἐν τῇ μεταβολῇ τῆς ὑγρᾶς ποιότητος τὸ ὑλικὸν διεσώσατο, ξηρὸς δὲ γενόμενος πρὸς τὸ συγγενὲς καθειλκύσθη καὶ ἀποκατέστη τῇ γῇ. ἑλκτικὴ γὰρ τῶν οἰκείων δύναμις ἑκάστῳ τῶν ὄντων ἐκ φύσεως ἔγκειται, ὡς μηδὲ ἔξω τοῦ ἀκολούθου τὴν τοιαύτην εἶναι ὑπόληψιν, ὅτι ξηρός τις καὶ γεώδης ὁ ἀτμὸς γενόμενος τῇ ποιότητι τῆς γῆς κατεμίχθη. εἰ μὲν οὖν ἦν ἐλαιώδης πᾶσα τῆς ὑγρᾶς οὐσίας ἡ φύσις, πάντως ἂν ἐν τῷ παχυμερεῖ τῆς ποιότητος πρὸς τὸ μέλαν ἔτρεψε τῶν
105 M. τοιούτων ἀτμῶν τὴν χρόαν ἡ ἐξόπτησις καὶ ἐπίδηλον | ἂν παντὶ

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 ad ἐξοπτήσεως cf supra p 56 lin 7 2 πρὸς: εἰς X | λεπτομερέστερόν X | ἀναφερέστερον V ἀνωφερέστερον $A^{2}XB^{3}F$ ἀναφαίρετον KB^{2} ἀναφέρετον CJ ἀναφανέστερον B ἀναφέστερον Ξ ad ἀναφὲς v.l. pro ἀφανὲς cf *adv Apol* (GNO III/I 197,26); *mort* (GNO IX 41,24); Mann, *Lexicon Gregorianum* I 309 3 οἶμαι om J 4 ἡμῖν: om J ἡμῶν $VA^{1}KC$ ὑμῖν v 5 ἀεὶ διαμένει om X (post εἰς eras ca. V litt.) 6 ἀλλ' οἷς X 6–7 διαφέρεται X διαφεῖται ΞF διαφύεται v 7 γῇ om X | τύχοις B^{1} τοίχῳ e corr Λ τείχεσι v | τοῦ om R 7–8 περιχωννύμενον R 8 οὐκοῦν ἦν HSM | ἶσον $A^{2}CXB^{2}S$ΛFvf 9 ὁ ὑπὸ Ξ 12 καὶ om C | ἀπεκατέστη VAKCHΛΞv | τῇ om RΞFv | τῶν οἰκείων: τις οἰκείως S 13 ἑκάστου $VA^{1}KC$ | ὡς: τῷ Λ | μηδὲ BHSMv μηδὲν cett | ἔξωθεν VAKCJ 14 ἀκολουθοῦντος X | ὅτε ΛΞF | τις: τε ΞF 15 τῇ ποιότητι: τῇ ξηρότητι $VAKCXJB^{2}H^{2}$ΞF τῇ ξηρότητι καὶ ποιότητι S τῇ ξηρότητι τῇ ποιότητι M τὴν ποιότητα τῇ ξηρότητι ΛRvf 16 ἦν om J | πᾶσα: πάσης X 18 χροιὰν VS | ad ἐξόπτησις cf supra p 56 lin 7 | ἐπίδηλον: ἐπειδὴ ὅλον $VA^{1}KCJ$ | ἂν om J | πάντη KCJ πᾶσι XΛRΞFvf

τὸ γινόμενον ἦν διὰ τοῦ δέχεσθαι τὸ εἶδος δεικνύμενον. ἐπεὶ δὲ τὸ λεπτότατόν τε καὶ διειδέστατον τῆς τῶν ὑδάτων φύσεως ἐν τοῖς ἀτμοῖς γίνεται, οὗτοι δὲ κατὰ τὸν προαποδοθέντα λόγον ἐναποθέμενοι τῷ πυρὶ τὴν ὑγρὰν ποιότητα πρὸς τὸ ξηρὸν ἠλλοιώθησαν, ἀνάγκη πᾶσα καθαρὸν | τοῦτο καὶ ἀερῶδες 66 F.
οἴεσθαι, ὅ τί ποτε καὶ εἶναι αὐτὸ καταλαμβάνει ἡ ἔννοια τὸ τῇ λεπτότητι διαφεῦγον τὴν κατανόησιν.

Εἰ δὲ τῆς τοῦ λόγου καταλήψεως ἀξιοπιστοτέραν οἴεταί τις 48
τὴν αἴσθησιν καὶ ζητεῖ τῷ ὀφθαλμῷ τοὺς ἀμερεῖς τε καὶ ἀφανεῖς ἐκείνους ὄγκους θεάσασθαι, ἔξεστι τῷ βουλομένῳ ναστὸν τῶν τοιούτων μορίων τὸν ἀέρα ἰδεῖν, ὅταν εἰσχεθεῖσα διὰ θυρίδος ἀκτὶς ἐκδηλότερον ποιήσῃ τοῦ ἀέρος ἐκεῖνο, ὅσον ἂν διὰ τῆς αὐγῆς καταλάμψῃ. ὃ γὰρ ἐν τῷ λοιπῷ ἀέρι τοῖς ὀφθαλμοῖς ἐστιν ἀνέφικτον, τοῦτο διὰ τῆς ἀκτῖνος ὁρᾶται ἐν πλήθει ἀπείρῳ κατὰ τὸν ἀέρα στρεφόμενον. ὁ οὖν ἐπισχὼν τούτοις τὸν ὀφθαλμὸν εὑρήσει ἀεὶ πρὸς τὸ κάτω τὴν τῶν λεπτῶν ἐκείνων φορὰν καταρρέουσαν. τὸ δὲ ἐν τῷ μέρει τοῦ ἀέρος δεικνύμενον ἀπόδειξίς ἐστι τοῦ καὶ ἐν τῷ παντὶ τὸ τοιοῦτον εἶναι, ἐπειδὴ συνεχές ἐστι τὸ πᾶν ἑαυτῷ καὶ ἐκ μερῶν συμπληροῦται τὸ ὅλον. εἰ δὲ πάντοτε ἡ τῶν λεπτῶν τούτων καὶ ἀτόμων φορὰ διὰ τοῦ ἀέρος ἐπὶ τὴν γῆν καταρρεῖ – φανερὸν δὲ ὅτι οὐ τὸ αἰθέριον εἶδος εἰς ταῦτα θρυπτόμενον διασκίδναται, τὴν γὰρ

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 γενόμενον Λ | τοῦ: τὸ VAKCX | τὸ alt om VAKCJX | δεικνύμενος M 1–2 ἐπεὶ δὲ: ἐπὶ δὲ K ἐπεὶ δ'αὖ Ξ ἐπειδὰν MF 2 τε καὶ διειδέστατον om B^{1} 2–3 τῆς τῶν ὑδάτων φύσεως om Λ 3 γένηται HMΞF | προαποδειχθέντα ΛRΞFvf 5 ἠλλοίωσαν HSM | τοῦτο: τε Λ 6 καταλαμβάνη (sic) M 7 διαφυγὸν F 10 ὄγκους om VAKCJB | ναστὸν: αὐτὸν X 11 τὸν ἀέρα τῶν τοιούτων μορίων coll J | εἰδεῖν B^{1} | εἰσδεχθεῖσα HSM 11–12 τῆς θυρίδος M 12 ἀκτὶς: αὐτὸς v | ποιήσει VJB^{1} | τοῦ ἀέρος om X 13 αὐγῆς: forte αὐτῆς K | καταλάμψει J | λοιπῷ: τοιούτῳ KB^{2} om Λ | ἀέρι: μέρει X 15 τρεφόμενον $KCJB^{2}$ 16 εὑρήσῃ (sic) J | ἀεὶ ad κάτω om J 17 φορὰν καταρρέουσαν: καταφορᾶν (sic) κάτω ῥέουσαν J | μέρει τοῦ om F 19 συνεχῶς X 20 ἡ deest M spat relicto | τούτων om X | ἀτμῶν H | φορὰν V διαφορὰ M 21 καταρρεῖ BHSM καταρρέει cett | ὅτι om X 22 αἴθριον VA | κρυπτόμενον Λ | διασκεδάννυται S

εἰς τὰ λεπτὰ θρύψιν τε καὶ διάχυσιν ἡ τοῦ πυρὸς φύσις οὐ
πάσχει –, ἀνάγκη πᾶσα ἐκείνων τὴν ὕλην κατιέναι πιστεύειν,
ὧν τὴν ἄνοδον ὁ λόγος διὰ τῶν ἀτμῶν ἐθεώρησεν, ὥστε ὑγρὰ
μὲν ὄντα διὰ τῆς θερμῆς ἀνέλκεσθαι φύσεως, ἐκκαυθέντα δὲ
καὶ γεώδη γενόμενα μηκέτι ἐν τῷ πυρὶ κρατεῖσθαι, ἀλλὰ πρὸς
τὴν γῆν πάλιν ἀποκαθίστασθαι.

49 Καθάπερ δὲ τῆς ἐν ἡμῖν τροφῆς εἰς λεπτήν τινα ποιότητα διὰ
τῆς πέψεως ἀλλοιωθείσης, ᾧ ἂν ἐμπελάσῃ διὰ τῆς ἀναδόσεως
μέρει τοῦ σώματος, ἐκείνου προσθήκη τὸ ἀναδιδόμενον γίνεται
καὶ ποικίλης οὔσης ἐν συστάσει τοῦ σώματος τῆς τῶν μελῶν
διαφορᾶς ἐν ξηρῷ τε καὶ ὑγρῷ καὶ τῷ διακαεῖ καὶ τῷ ψύχοντι,
παρ' ᾧ ἂν γένηται τὸ τῆς τροφῆς μέρος, ἐκεῖνο γίνεται, ὃ τὸ
ὑποκείμενον κατὰ τὴν φύσιν ἐστίν – τὸ ἐπικρατοῦν εὐκαίρως
τὴν λεπτότητα τῆς ἀναδόσεως ἑαυτῷ προσῳκείωσε –, τὸν αὐ-
τὸν τρόπον ἀνεπαίσθητος γίνεται διὰ τῶν ἀμερῶν ἐκείνων ὄγ-
κων ἡ ἀεὶ γινομένη τῇ γῇ προσθήκη. διότι παντὶ τῷ ὑποκειμένῳ
συμφυέντα, ὅπερ ἂν κατ' οὐσίαν ᾖ τὸ δεχόμενον, πρὸς ἐκείνην
68 F. ἠλλοιώθη τὴν φύσιν, καὶ ἐγένετο | βῶλος ἐν βώλῳ καὶ ψάμμος
ἐν ψάμμῳ καὶ λίθος ἐν λίθῳ καὶ ἐν παντὶ πᾶν, ὅ τι γὰρ ἂν τύχῃ
τῶν στερροτέρων δεξάμενον, πρὸς τὸ ἐπικρατοῦν μετετέθη.

7–14 cf Platon *Tim* 81 a 2 – b 4; Gr Nyss *c Eun* I 389–392 p 141,1–17; *hom opif* 30,27 p 310,24–314,7 = 252 B 5 – 253 A 12   18–19 cf Democritus B 164 (Diels-Kranz II 176–177)

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 3 ὧν τὴν: ἅτινα X | ἄνοδον: om X ἀνάδοσιν S 4 διὰ B^1HSM ὑπὸ cett | ἀνελκῦσθαι X | δὲ om KJ 5 γενάμενα V 7 δὴ B^1ΞF | ποσότητα A 8 ἐὰν SM | ἐμπελάσει V^1Jv πελάσῃ M 9 εἰς ἐκείνου KCJ ἐκείνωι X | προσθήκην KC 10 τῇ συστάσει XHSΛRΞFv 10–11 τῆς ad διαφορᾶς: φορᾶς KCJB^2 11 τῷ ξηρῷ ΛRΞFv | διακαεῖ: καίοντι v 12 ᾧ: ὃ ΞFB^1M ὧν v | τὸ om M | τρυφῆς M | γίνηται R 13 τὴν om v | καὶ τὸ B | τὸ γὰρ XHSΛRΞFvf 14 προσοικειώσαι (sic) V προσοικειῶσαι KCJ προσοικείωσε (sic) XB^2HΞF προσωικείωσαι (sic) A 15 ἀνεπαισθήτως JΛRMΞF 16 παντὶ: πᾶν τὸ S πάντα ΞF 17 συμφυὲν HSM 18 βόλος HRM | βόλῳ HRMF 19 ἐν tert om R | πᾶν ad τύχῃ: περ ἂν τύχει J | γὰρ: περ KCSΛRvf | τύχοι F 20 τὸ δεξάμενον HSM | μετέθηκεν X

Εἰ δὲ δυσπαράδεκτον οἴεταί τις τοῦ λίθου τὴν ἀντιτυπίαν 50
τῆς τοιαύτης προσθήκης, κἂν ὁ λόγος τὸ ἀκόλουθον ἔχῃ, ὅμως
ἐγὼ πρὸς τοὺς ταῦτα φρονοῦντας οὐδὲν οἶμαι δεῖν ἀντιμάχε-
σθαι. οὐδὲν γὰρ ἧττον ἕξει τὸ εἰκὸς ἡ θεωρία, διὰ πνευμάτων
ἀπὸ τοῦ μὴ παραδεχομένου πρὸς τὸ συμφυόμενον. τῆς ἄνωθεν
τοῦ γεώδους ἐπιρροῆς μεταπιπτούσης.

Ἀλλ' ἐρεῖ τις ἴσως μὴ πρὸς τὸν ἴδιον σκοπὸν βλέπειν τὸν 51
λόγον ἡμῶν, ἀλλὰ προθέσθαι μὲν ἀποδεῖξαι τὴν ὑγρὰν φύσιν
ἐπὶ τοῦ ἐξ ἀρχῆς μέτρου μέχρι παντὸς διαμένουσαν, λαθεῖν δὲ
τὸ ἐναντίον κατασκευάζοντα. | εἴτε γὰρ ἐν τῷ πυρὶ τὸ ἀναδιδό- 108 M.
μενον μένοι, εἴτε καὶ ξηρανθὲν πάλιν ἐπὶ τὴν γῆν ἐπανέρχοιτο,
ἴση καθ' ἑκάτερον ἡ τοῦ ὕδατος ἐλάττωσις ἔσται καὶ οὐδὲν
ἧττον διὰ τῆς κατασκευῆς ταύτης ἀναγκαία δείκνυται ἡ τοῦ
ὑγροῦ περιουσία διὰ τὸ πάντως εἰς ἀεὶ δαπανᾶσθαι.

Οὐκοῦν ἀναγκαῖον ἂν εἴη πρὸς τὸν λόγον τοῦτον πάλιν τὴν 52
φύσιν τῶν ὄντων κατανοῆσαι, ὡς ἂν δι' αὐτῆς ἡμῖν εὐοδωθείη
πρὸς τὸν προκείμενον σκοπὸν τὸ θεώρημα.

Τίς οὖν ἡ φύσις; οὐδὲν τῶν στοιχειωδῶς ἐν τῇ συστάσει τοῦ 53
περιγείου κόσμου θεωρουμένων ἄτρεπτόν τε καὶ ἀναλλοίωτον
παρὰ τοῦ δημιουργοῦ τῶν ὅλων πεποίηται, ἀλλὰ πάντα ἐν ἀλ-
λήλοις ἐστὶ καὶ δι' ἀλλήλων διακέκριται, τῆς τρεπτικῆς δυνάμε-

18–67.8 cf Platon *Tim* 49 b 7 – c 7; Arist *gen et corr* II 4 p 331 a 7 – 332 a 2; Sen *nat qu* III 10,1 p 124,4–6; Philon *aet mundi* 109–111 p 106,4–18; Bas *Hex* IV 5 p 266,2–270,5; Gr Nyss *virg* 22 p 331,10–332,11; Aubineau: SC 119, 572–574; *an et res* 25 B 1 – 28 A 3; Nemes Emes *nat hom* 5 p 47–55

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 2 ἔχει VF ἔχοι J 3 δεῖ X 4 οὐδὲ SM | ἧττον om CJv | τῶν πνευμάτων S 5 μὴ om KCJ | περιδεχομένου v | μὴ συμφυόμενον X 5–6 τοῦ γεώδους τῆς ἄνωθεν coll. F^1 6 μετανιπτάσης VAKCB^2 7 ἐροῖ Λ | ἴσως om M | ἴδιον: ἤδη X | βλέπων R 8 προσθέσθαι R | ἀποδεῖξαι: τὸ ἀποδεῖξαι ὡς X δείξαι (sic) J 9 τὸ X 11 μένει JΛM | ἐπὶ: εἰς R 12 ἕτερον KC 13 ἀναγκαία om S 14 παρουσία Λ 15 ἂν εἴη: ἀεὶ A εἶναι ΞF 16 καὶ ἡμῖν J | εὐοδοθείη XJ 19 τε om F 21 ἐστὶ: τε S | κρατεῖται X διακρατεῖται HSΛRΞFvf 21–64.1 τῆς τρεπτικῆς δυνάμεως om X 21 τρεπτικῆς B^1HS τρεπτῆς cett

ως διά τινος ἐγκυκλίου περιφορᾶς πάντα εἰς ἄλληλα τὰ γεώδη μεταβαλλούσης καὶ ἀπ' ἀλλήλων εἰς ἑαυτὰ πάλιν ἐπαναγούσης. αὐτῆς δὲ τῆς ἀλλοιώσεως ἀπαύστως ἐν τοῖς στοιχείοις ἐνεργουμένης, ἀνάγκη πᾶσα εἰς ἄλληλα μεταβαίνειν ἐξιστάμενά τε ἀλλήλων καὶ πάλιν κατὰ τὸ ἴσον ἀλλήλοις ἐπεμβαίνοντα. οὐ γὰρ ἄν τι τούτων φυλαχθείη ἐφ' ἑαυτοῦ, εἰ μὴ ἡ πρὸς τὸ ἕτερον γένος ἐπιμιξία διακρατοίη τὴν φύσιν. πῶς οὖν, εἴποι τις ἄν, διὰ τῶν τεσσάρων τὴν μεταβλητικήν τε καὶ ἀλλοιωτικὴν δύναμιν περιοδεύειν κυκλεύουσαν; οὐ γὰρ πάντα δι' ἀλλήλων γίνεται,
70 F. οὐδὲ δι' ὁμαλοῦ ὁ τῆς ἀλλοιώσεως | κύκλος δι' ἑκάστου τῶν ὄντων περιχωρεῖ, ἀλλὰ τὸ μὲν ὕδωρ πρὸς τὸν ἀέρα διὰ τῶν ἀτμῶν ἀνεχέθη, οἱ δὲ ἀτμοὶ τὴν φλόγα θρέψαντες πάλιν ἀπεγεώθησαν, οἷον σποδιά τις μετὰ τὸ πυρὶ καθομιλῆσαι γενόμενοι, ἡ δὲ γῆ ταῦτα δεξαμένη ἔστησεν ἑαυτῇ τὸν τῆς ἀλλοιώσεως δρόμον. οὔπω γὰρ ἐξήτασται, εἰ ἡ τοῦ ὕδατος φύσις ἐκ γῆς ἔχει τὴν γένεσιν.

54 Οὐκοῦν τοῦτο τῷ σκέμματι λείπεται, εἰ δυνατόν ἐστι τὴν γῆν εἰς ὕδατος μεταστῆναι φύσιν. πάντως δὲ οὐδεὶς ἡμῖν ἀδολεσχίαν ἐγκαλέσοι, δι' ὧν ἂν ᾖ δυνατὸν ἀναζητοῦσι τὸ ἐν τοῖς

12 ad θρέψαντες cf *hom opif* 30,12 p 300,17–19 = 245 A 8–11   18–19 ad ἀδολεσχίαν cf Clem Al *protr* VI 67,2 p 51,23; Bas *Hex* I 11 p 134,6–7; Gr Nyss *c Eun* II 119 p 260,26–27

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   1 φορᾶς CJ διαφορᾶς B^1 2 πάλιν εἰς ἑαυτὰ coll X | ἐπαναγαγούσης M   3 ταύτης X   4 πάντα XΛRΞFvf | μεταβαίνει V   5 ἀπ' ἀλλήλων VAKCJB^2Rvf | ἀλλήλων καὶ πάλιν: om XΞ καὶ F | ἴσον J | ἀλλήλοις om J | καὶ ἐπεμβαίνοντα XΞF   6 ἀφ' S | ἡ: τῆι X   6–7 ἕτερον γένος B^1HSM ἑτερογενὲς cett   7 ἐπίμιξις M | διακρατύνει X | εἴπει J   8 τε καὶ ἀλλοιωτικὴν om KCJ   9 δι': ἐξ VAKCXJHSM | γίνονται S   10 δι' pr: ἐξ S   12 ἐχέθη CJ   12–13 ἀπεγαιώθησαν M   13 τις σποδιὰ coll XΛRΞFvf | τὸ: τῷ VM τὸ τῷ AKCXB^2HRvf | καθομιλῆσαι τῶ (sic) πυρὶ coll M   14 ἕστηκεν S | ἑαυτῇ AB^1 αὐτῇ V ἑαυτῆς KCJ ἐν ἑαυτῇ cett   14–15 τῶν ... δρόμων S   15 ἐξίσταται XS | εἰ om XHS | ἔχειν S   17 τούτῳ XSΛΞFv | τὸ J | λέγεται X   18 μετατεθῆναι VAKCJB^2 στῆναι Λ | δὲ om Λ   19 ἐγκαλέσοι BHS ἐγκαλέσει M ἐπικαλέσει VA ἀποκαλέσει KCJ ἐπεγκαλέσει XΛRΞFvf | ὧν ἄν: -ν ἂν del X spat relicto | ᾖ: εἴη A ἦν XRΞv ἢ M | τὸ: τῶν J

εἰρημένοις ἀκόλουθον. ὁρῶμεν τοίνυν πολλὰ τῶν ξηρῶν αὐτομάτως ἔκ τινος φυσικῆς ἰδιότητος ὑγραινόμενα, οἷον ἐπὶ τῶν ἁλῶν ἔστιν ἰδεῖν, τῶν τε μεταλλευομένων καὶ τῶν ἔκ τινος ὑγροῦ καταφρυγομένου συνισταμένων, ὧν ξηρότης μέν ἐστι τὸ ἰδίωμα, εἰ δέ τις αὐτῶν νοτία καθίκοιτο, ἰκμαλέοι γίνονται καὶ πρὸς τὴν ὑγρὰν ποιότητα τὸ ἐν σφίσι ξηρὸν μεταβάλλουσιν. οὕτως ἔγνων καὶ τὴν τοῦ μέλιτος φύσιν ξηρὰν τρόπον τινὰ διὰ τῆς ὀπτήσεως γινομένην καὶ πάλιν ἐκ περιστάσεώς τινος εἰς τὸ ὑγρὸν ἀναλύουσαν.

55 Ἀλλὰ παρείσθω ταῦτα· κρεῖττον γὰρ ἐξ ἀρχῆς τινος ἀναγκαίας δοῦναι τὴν ἀκολουθίαν τῷ θεωρήματι. οὐ μίαν γινώσκομεν ἐφ' ἑκάστου τῶν στοιχείων ποιότητα, δι' ἧς καὶ συμπληροῦται τὸ ὑποκείμενον καὶ τοῦ ἀντιστοιχοῦντος ἀποχωρίζεται, ἀλλ' ἐν διαφόροις ἕκαστον καταλαμβάνεται ταῖς ποιότησιν, ὧν αἱ μὲν ἀκοινωνήτως ἔχουσι πρὸς ἀλλήλας, αἱ δὲ κατὰ τὸ ἴσον ἐνθεωροῦνται οἰκείως τε καὶ ἁρμοδίως ἔχουσαι πρὸς τὰς μαχομένας ἀλλήλαις ποιότητας. οἷον ἐπὶ τῆς γῆς καὶ τοῦ ὕδατος, ἀμίκτως μὲν ἔχουσι πρὸς ἀλλήλας ἡ ξηρότης τε καὶ ἡ ὑγρότης, ἐπίσης δὲ ἑκατέρᾳ τούτων σύνεστιν ἡ ψυχρότης ἑνοῦσα τρόπον
τινὰ δι' | ἑαυτῆς τὰ μαχόμενα. πάλιν χωρίζεται τὸ ὕδωρ ἐκ τοῦ 109 M.
ἀέρος τῇ τοῦ ἐμβριθοῦς πρὸς τὸ κοῦφον ἐναντιότητι, ἀλλὰ καὶ τούτοις μεσιτεύει κατὰ τὸ ἴσον ἐν τῇ ἑκατέρου φύσει τὸ ψυχρὸν θεωρούμενον. πάλιν διΐσταται τοῦ πυρὸς ὁ ἀὴρ τῇ τοῦ θερμοῦ
πρὸς τὸ ψυχρὸν μάχῃ ἐναντιού|μενος, ἀλλὰ κοινωνεῖ τῇ κατὰ 72 F.

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   1 πολλά: τὰ πάνυ S   3 ἄλλων VB^1M | ἰδεῖν: om X εἰδεῖν B^1 | τε om KΛ   3–4 καὶ ad συνισταμένων om Λ   3 τῶν alt om X   4 καταφρυγομένω (sic) B^1 καταφρυττομένου M cf supra p 53 lin 1 | ὧν: ὡς $Λ^1$ οἷς $Λ^2$ 5 δὲ δὴ HSM | αὐτὸν J | ἰκμάλιον (sic) CJ ἰκμαλαῖα (sic) H ἰκμαλέα SM   7 τὴν om VAKCJ   8 τὸ om X   10 παρείσθω om VAKC | ταῦτα om J   11–12 γινώσκω J   12 καὶ BHSM om cett   12–13 συμπληροῦμεν R   15 αἱ pr om V | ἴσον J   16 θεωροῦνται RΞF | ἔχουσι VAKCXJ   17 ἀλλήλας B^1 18 μὲν γὰρ M | ἀλλήλως Λ | ἡ pr om CJ | ἡ alt om VAKCJΞv   19 ἑκατέρωι XM | συνέστη B^1Ξ | ἡ om KCJB^2 19–20 ἑνοῦσα ad μαχόμενα om Λ   20 αὐτῆς B^1 22 ἴσον J | ψυχρὸν: ὑγρὸν $Λ^2$v   23 θερμὸν $Λ^1$ ξηρὸν M   24 ἀλλοτριούμενος XΞF

τὸ κοῦφον ποιότητι καὶ τῆς φυσικῆς αὐτῶν ἐναντιότητος οἷόν τις καταλλάκτης ἡ κοινωνία τῆς κουφότητος γίνεται. εἶτα τὸ πῦρ ἀπὸ τῆς γῆς τῷ βάρει καὶ τῷ κούφῳ κεχώρισται, ἀλλ' ἡ ξηρότης ἀμφοτέρων ἐστὶ κοινὴ καὶ διὰ ταύτης ἔνσπονδά πως ἀλλήλοις τὰ διεστῶτα γίνεται.

56 Τί δὲ βουλόμενος ἐντεῦθεν τῆς ἐξετάσεως ἄρχομαι; Ὅτι ἡ ψυχρότης ὁμοίως μὲν ἐνθεωρεῖται τῇ τε γῇ καὶ τῷ ὕδατι καὶ τῷ ἀέρι, πλείονι δὲ μοίρᾳ τῷ ὑγρῷ προσῳκείωται, συντηροῦσά πως ἐν ἑαυτῇ τὴν τοῦ ὕδατος φύσιν, διὰ τῆς πρὸς τὸ θερμὸν ἀντιπαθείας τὴν ἐκ τοῦ ξηροῦ βλάβην ἀπαμβλύνουσα· ὡς τοίνυν τῷ θερμῷ ξηρότης ἐμπέφυκε καὶ οὐκ ἔστι μόνον ἐν τῷ ἑτέρῳ τὸ πῦρ δειχθῆναι, οὕτως εἰκός ἐστιν ἡνῶσθαι λέγειν τῷ ὑγρῷ τὴν ψυχρότητα διὰ τὸ δεῖν ἑκατέρῳ τῶν τε ἐν τῷ πυρὶ θεωρουμένων εἶναι καὶ ἐν τῷ ὕδατι τὴν ἀντιστοιχοῦσαν ποιότητα, ὥστε μάχεσθαι τῷ μὲν ξηρῷ τὴν ὑγρότητα, τῷ δὲ θερμῷ τὴν ψυχρότητα. εἰ οὖν ἐπίσης τῷ ὑγρῷ συμπληρωτικὸν τῆς τοῦ ὕδατος φύσεως καὶ τὸ ψυχρὸν ἀπεδείχθη, ἀκόλουθον ἂν εἴη λογίζεσθαι, ὅτι τῆς ψυχρᾶς ποιότητος καὶ τῇ γῇ φυσικῶς ἐγκειμένης δυνάμει καὶ τὸ ὕδωρ ἐν τῇ γῇ ἐστι καὶ ἡ γῆ ἐν τῷ ὕδατι. ἡ γὰρ φυσικὴ τοῦ ὑγροῦ πρὸς τὸ ψυχρὸν συζυγία οὐκ ἐᾷ διαζευχθῆναι τοῦ ἑτέρου τὸ ἕτερον, ἀλλὰ κἂν ποτε καταμόνας ἐφ' ἑαυτοῦ τύχῃ τούτων ἑκάτερον, οὐκ ἀκριβῶς μόνον ἐστίν, ἀλλὰ τῇ δυνάμει τὸ συναμφότερον ἐν τῷ ἑνὶ καθορᾶται. ὥσ-

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 αὐτοῦ CJ 2 κουφότητος B^1HS ποιότητος cett 3 τῷ βάρει καὶ om HSM | βαρεῖ $XB^2Λ^2$ 4 κοινὴ: κοινωνὸς M | ἔνσποδά C 5 γίνονται S 6 τί: ἃ S | δὲ: δὴ VAKCXJ om HM | βουλόμενος δεῖξαι S 7 τε om XJM 8 πλείονι: πλεῖον ἢ X πλεῖον J | προσοικειοῦται $VAKCJB^2$ προσοικείωται (sic) XB^1HΞF προσωκειοῦται (sic) R 10 ἀμβλύνουσα B^1 11 ξηρῷ θερμότης B 12 ἑτέρῳ: μόνῳ ΞF 13 τὸ om ΞF | ἰδεῖν R | τε om VAKCXJΞF | τῷ om R 14 εἶναι om Λ | οἶδε τὴν Λ 15 τὴν om $Λ^1$ 16 θερμῷ τὴν ψυχρότητα B^1HSM ψυχρῷ τὴν θερμότητα cett | τῷ ὑγρῷ: τὸ ὑγρὸν XH^2S 17 φύσεως om S | ἀποδειχθείη Λ 19 ἐστι om J 19–20 καὶ ad ὕδατι om X 20 φυσικὴ τοῦ: φυσικοῦ $Λ^1$ 21 καθόλου τοῦ ἑτέρου XHSRMΞFf ἕτερον καθόλου Λv 22 τύχοι F^1

περ γὰρ τοῦ ὑγροῦ πρὸς τὸν ἀέρα διαχεθέντος καὶ ἡ ψύξις τοῖς τῶν ἀτμῶν μορίοις ἐπηκολούθησεν, οὕτω τὸ ἔμπαλιν τῆς ψυχρότητος ἐν τῷ βάθει τῆς γῆς διαιτωμένης οὐδὲ ἡ ὑγρότης τῆς τοῦ συζύγου ποιότητος ἀπολείπεται, ἀλλ' ἡ ψυχρὰ δύναμις φυσικῶς ἐγκειμένη τῇ γῇ, οἷόν τι σπέρμα τῆς τοῦ ὑγροῦ φύσεως γίνεται, ἀεὶ δι' ἑαυτῆς τὴν συνημμένην αὐτῇ ποιότητα φύουσα, τῆς ἀλλοιωτικῆς ἐνεργείας τὴν γῆν διὰ τῆς ἄγαν ψύξεως εἰς ὕδατος γένεσιν μεταβαλλούσης.

57 Τούτων δὲ εἰ μὲν τὸν λόγον ἡμᾶς τις ἀπαιτοίη, πῶς ἐνεργεῖ τὴν τοῦ στερροῦ πρὸς τὸ ὑγρὸν μεταβολὴν ἡ ἀλλοίωσις, | 74 F. ἐπίσης ἀμηχανήσομεν ὡς καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων πάντων. πῶς γὰρ διαχεῖται τὸ ὕδωρ πρὸς τὸν ἀέρα τῷ κούφῳ τὸ κατωφερὲς ἐποχούμενον, ἢ πῶς τὸ βάρος εἰς κοῦφον μετεποίησεν ἡ ἀλλοίωσις; ταῦτα ὅτι μὲν γίνεται, τῇ αἰσθήσει καταλαμβάνομεν, λόγῳ δὲ παραστῆσαι τὰ ἔργα τῆς φύσεως ἀδυνατοῦμεν.

58 Εἰ δέ τις τὴν πεῖραν εἰς μαρτυρίαν τῆς τοιαύτης ὑπολήψεως δέχοιτο, ἑτοίμως ἀποδείξομεν μάρτυρας τοῦ λόγου τοὺς φρεωρύχους παράγοντες. ἐπὶ γὰρ τῶν ἐν βάθει καταλαμβανομένων ὑδάτων, ὅταν τὴν ἄνικμον γῆν διορύξωσιν ἐπὶ τὸ κάτω προϊόντες τῇ ἐργασίᾳ, οὐκ εὐθὺς ἐντυγχάνουσι τῇ συστάσει τοῦ ὕδατος, ἀλλὰ πρῶτον μὲν τῇ ἁφῇ μετέχειν τινὸς ἰκμάδος τὴν γῆν ἐστοχάσαντο. εἶτα πρὸς τὸ μᾶλλον κατεψυγμένον διὰ

9–15 cf *an et res* 25 B 1 – C 7 17–18 ad φρεωρύχους cf Bas *Hex* I 7 p 118,4–5; IV 4 p 258,11–13

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 γὰρ om VB^1 | διαχυθέντος v | ψύξις: φύσις B^1 2 ἐν τοῖς F | τῶν ὑγρῶν ἀτμῶν v 3 οὐδὲν V 4 τῆς om KCJ | συζύγου: ψυχροῦ $VAKCJB^2$ | ἀλλ' ἡ: ἀλλὰ X 6 δι' ἑαυτῆς: δὲ αὐτῆς VKJ δ' ἑαυτῆς C | συνηγημένην X | αὐτῇ: om CJ ἑαυτῇ XΛRΞFvf 7 τῆς (pr) δὲ v 8 γένεσιν: τε φύσιν $Λ^1$ τε expunx $Λ^2$ | μεταβαλούσης J 9 τοῦτον J 10 τὴν om X | στερροῦ ad ἡ: ὑγροῦ μεταβολὴν τοῦ στερροῦ ἡ J 11 καὶ om Λ | καὶ ἐπὶ: καίειν H^1 | γὰρ om $CJΛ^2$ 13 βαρὺ X 14 μὲν ὅτι coll ΛR | καταλαμβάνωμεν V 16 τῆς om A 17 δέχεται KCJ | ἀποδείξωμεν VXF 18 παραγάγοντες KB^2 | ἐπεὶ v | μὲν γὰρ B 19 ὅταν om v 20 προσιόντες B^1 | ἐπιτυγχάνουσι X 22–68.2 κατεψυγμένον ad μᾶλλον om ΞF haplographiae causa

τοῦ βάθους χωρήσαντες πηλωδεστέραν τὴν βῶλον καταλαμβάνουσι. μετὰ τοῦτο πρὸς τὸ μᾶλλον κατεψυγμένον βαθυνομένης τῆς ἐργασίας, ἱδρώς τις ἀμυδρὸς ὑποφαίνεται. εἶτα πόρου τινὸς ἐντμηθέντος ὑπὸ τὸν πυθμένα τοῦ λίθου, ἔνθα μᾶλλον εἰκός 112 M. ἐστι | μηκέτι τὴν ἡλιακὴν θερμότητα διαδύεσθαι τῇ πυκνότητι τοῦ λίθου κωλυομένην. τότε λεπταί τινες τοῦ ὕδατος φλέβες διὰ τῆς ἐργασίας ἀνεστομώθησαν, ἀφ' ὧν ἐν κύκλῳ περὶ τὸ βάθος τῆς συνδέσεως γινομένης εὐθηνεῖται τὸ φρέαρ τῷ ὕδατι. ὅπερ τοίνυν ἐνταῦθα γίνεται πρὸς τὴν χειροποίητον κοιλότητα, συνδοθείσης τῆς πανταχόθεν περὶ τὸ φρέαρ συνθλιβομένης ἰκμάδος, τοῦτο εἰκὸς ἐν παντὶ γίνεσθαι τόπῳ καὶ τὸ διὰ τῆς λεπτῆς ἰκμάδος ἀεὶ συνδιδόμενον διὰ φλεβῶν τινων ἐπὶ τοὺς εὐρυχωροτέρους ὀχετεύεσθαι πόρους, ἤδη τῆς λεπτῆς συρροίας πρὸς ἑαυτὴν ἑνωθείσης. οὕτως οὖν ἀπογεννᾶται τὸ ὕδωρ, τοῦ μὲν ψυχροῦ τὴν γῆν καθυγραίνοντος, τῆς δὲ ὑγρότητος ἐκ τοῦ ψυχροῦ συνισταμένης καὶ ὅλην τὴν τοῦ ὕδατος φύσιν ἐν ἑαυτῇ τελειούσης, ὅθεν ἀθροισθὲν ἤδη καὶ ῥεῖθρον γενόμενον, εἴπερ ἂν εὐοδωθῇ, κατ' ἐκεῖνο τὴν γῆν ἀνεστόμωσε. τοῦτο δὲ πηγὴ ὀνομάζεται.

59 Τεκμήριον δὲ τοῦ καθηγεῖσθαι τὴν ψυχρότητα τῆς τῶν ὑδάτων γενέσεως τὸ τοὺς προσαρκτίους τῶν τόπων καὶ μᾶλλον

3 ad ἱδρώς cf Arist *meteor* II 1 p 353 b 11–13; Empedocles apud Arist *meteor* II 3 p 357 a 25; Sen *nat qu* III 15,7 p 131,15–16; Porph *frg Tim* 14 p 9,13   18 ad πηγή cf *adv Euagr* p 340,10–15

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   3 ἀμυδρῶς B | ἀποφαίνεται v   4 ἐκτμηθέντος VX   6 κυλιομένην M   7 ἐργασίας: ἐνεργείας M   8 συνδόσεως VAKCJΛ   συνέσεως X   συνδήσεως B^1H^1 | γενομένης XJ | εὐθυμεῖται KJ   9 ὥσπερ $Λ^1$ 11–12 τοῦτο ad ἰκμάδος om M   11 γενέσθαι JS   12 εἰς ἀεὶ XHSRMΞFf | ἀναδιδόμενον R | τινων om M   13 εὐρυχωτέρους J   εὐρυτέρους v | ὀχετεύεται X | πόρους: τόπους J | ἤδη om X | λεπτῆς: λοιπῆς J   15 τὴν γῆν om X | ἐκ: τῆς ἐκ XΞFv   16 καὶ om VAKCXJ   17 γενάμενον V | ἧπερ K   ὅθεν CJ   ὧιπερ X   ἧπερ HRF   ᾗπερ A^2B^2SΛvf   18 καὶ τοῦτο Ξ   20 δὲ om F   21 προσαρκτικοὺς X   προσαρκτώους (sic) Λ   πρὸς ἀρκτῴους v

κατεψυγμένους εὐθηνεῖσθαι τοῖς ὕδασιν. ἢ γὰρ ἂν ἐπίσης τὰ | 76 F. ἡλιούμενά τε καὶ νότια διάβροχα τοῖς ὕδασιν ἦν, εἰ μηδὲν ἡ ἀπουσία τῆς ψύξεως τῇ γενέσει τῶν ὑγρῶν ἐνεπόδιζεν. ὥσπερ δὲ τὸ ἐξ ὀμβρίας ὕδωρ ἀθροισθὲν ἐκ τῆς τῶν σταγόνων συρροίας χειμάρρους γίνεται, εἰ δὲ αὐτὰς τὰς σταγόνας ἐφ' ἑαυτῶν τις βλέποι, βραχύ τι καὶ ἀντ' οὐδενὸς τὸ ἐν ἑκάστῃ φανήσεται, οὕτως καὶ τῆς καταλεπτὸν κάτωθεν ἀεὶ τοῦ ὑγροῦ συνισταμένης ποσότητος, ὅταν ἐκ πολλῶν ῥεῖθρων τὸ τῶν λεπτῶν ἄθροισμα γένηται, τὸ τοιοῦτον εἰς τοιοῦτον εἰς πηγὴν ἐκρήγνυται, ἡ δὲ ποταμοῦ φύσιν ἐκδίδοται.

Ὁ δὲ ταύτας τὰς ὑπολήψεις παραγραφόμενος, πόθεν ἂν 60 οἰηθείη τοὺς ἀεννάους τῶν ποταμῶν ἀναδίδοσθαι; ἆρα μή τινας λίμνας ἐντὸς τῶν τῆς γῆς κόλπων ὑπονοήσειεν; ἀλλὰ καὶ αὗται πάντως, εἰ μὴ τὸ ἐπιρρέον ἔχοιεν, ἐν βραχεῖ κενωθήσονται, ὥστε κατ' ἀνάγκην καὶ ἄλλας τούτων ὑπερκεῖσθαι νομίσαι, ἡ δὲ ἀκολουθία τοῦ λόγου καὶ τὸ τὰς ἄλλας ἀναπληροῦν

12 ad τῶν ποταμῶν cf *c fat* p 46,19–47,4   12–13 cf Bas *Hex* IV 3 p 252,7–12

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   1 εὐθυμεῖσθαι J | ἢ K   ἢ CXJB^2RΞ | ἂν om KC   2 νότια om S | μηδὲν ἡ: μηδενὶ V   4 ἐπομβρίας XB^2HS$Λ^2$MΞFf cf supra p 46 lin 12 | μὲν ἐκ AXΛRΞFvf | σταγόνων: ἀγώνων KC   5–6 ἐφ' ad τι: βραχύ τι βλέπει ἐφ' ἑαυτῶν τις coll Λ   5 ἐφ': ὑφ' J | ἑαυτῶ (sic) V   ἑαυτόν XJ   6 βλέπει AKCJΛM | ἐν ἑκάστῃ: ἐνστάσει X   7 καὶ ἡ v | ἀεὶ κάτωθεν coll X | ἀεὶ om Λ   8 ἓν ἐκ VAKCJB^2ΛRvf | ῥεῖθρον V^2AKCJΛ | τῶν om M | λεπτῶν B^1v   πολλῶν cett   9 γένοιται J | τὸ om S | εἰς πηγὴν ἐκρήγνυται, ἡ δὲ R   om cett praeter B^1 B^1 om ἡ δὲ ad παραγραφόμενος   Cum Forbes codicem R saeculo XII, B autem saeculo XIII adscripserit, iudicavit p. 76 n. p: "εἰς πηγὴν ἐκρήγνυται additamentum quod scriptor codicis k [= R] suo loco inseruit, f [= B] alio loco transtulit et depravavit". Nunc autem videtur codicem B saeculi IX vel X esse, quod coniecturam subicit codicem R textum integrum habere, B maiorem et ceteros codices minorem partem omisisse.   11 δὲ om S | ταύτας τὰς ὑπολήψεις: τὸ τοιοῦτο S | γὰρ ἂν B^1 12 τις τοὺς B^1 | ἀενάους VXH | ἆρα X^1JB^1HΞF   ἄρα cett   cf p 41 lin 9   13 ὑπονοήσει X   14 αὐταὶ KSR | ἐπὶ τὸ V   15–16 νομίσαι B^1HSM^1 νομίσει VAXΛRΞFv   νομίσειεν KCJB^2M^2f   16 τὸ om v | ἀποπληροῦν S

ἀναζητήσει· κἂν ἄλλας ὑπερκεῖσθαι λίμνας ἐκείνων ὑπόθηται, καὶ τὸ τῶν ἄλλων πλήρωμα ποίας ἔχει τὰς ἀφορμὰς ἀναγκαίως διερευνήσεται. καὶ οὕτως εἰς ἄπειρον προϊὼν ὁ λόγος οὐδαμοῦ στήσεται λιμνῶν λίμνας ὑπερτιθείς, ἵνα αἱ πρὸς ταῖς πηγαῖς λίμναι μὴ ἐπιλείπωσιν, ἕως ἂν τῶν ἐσχάτων τὰς ἀφορμὰς καταλάβῃ, δι' ὧν ἡ τοῦ ὕδατος γένεσις τὴν ἀρχὴν λαμβάνει.

61 Ὅπερ νῦν εἰκός ἐστι τῆς πρώτης τοῦ ὕδατος φύσεως αἰτίαν ἐξευρεθῆναι, πολὺ ἂν εὐλογώτερον εἴη τοῦτο περὶ τὴν τῶν πηγῶν σύστασιν ἐννοεῖν καὶ μὴ τὰς ὑπογείους λίμνας φαντάζεσθαι, ἐφ' ὧν εὐθὺς τὸ κατωφερὲς τῆς τοῦ ὕδατος φύσεως ἐξ ἐναντίου πρὸς τὸν λόγον ἵσταται. πῶς γὰρ ἐπὶ τὸ ἄνω ῥυήσεται, οὗ ἡ φύσις ἰδίαν ἔχει τὴν ἐπὶ τὸ κάτω φοράν; ἔπειτα δὲ καί, ὅσον τὸ μέγεθος τῶν λιμνῶν ἐκείνων, ἡ διηνεκὴς τῶν τοσούτων ὑδάτων ἀπορροὴ στοχάζεσθαι δίδωσιν, ὥστε τοσοῦτον προχέουσαν ἐν τοσούτοις χρόνοις ἀκένωτον μένειν, μηδενὸς ἔνδοθεν τὸ ἐξιὸν ἀντεισάγοντος;

62 Ἀλλὰ δῆλον ἂν εἴη διὰ τῶν ἐξητασμένων, ὅτι τῷ ποταμῷ μὲν
78 F. οὐ λείπει ἡ χορηγία τοῦ ὕδατος, τῆς γῆς πρὸς | τοῦτο μεθιστα-
113 M. μένης. ὁ δὲ ὄγκος τῆς γῆς οὐκ ἐλαττοῦται | διὰ τοῦ ὑπεξιόντος, τῆς πάντοτε γινομένης τῶν ξηρῶν ἀτμῶν μεταβολῆς τὸ ἀεὶ μειούμενον ἐκ τοῦ ὄγκου ἀναπληρούσης. ὧν γινομένων οὐκέτ'

7 ad notionem verbi φύσεως cf Platon *leg* X 892 c 2–3   11–12 cf Plin *nat hist* II 234   17–19 cf Sen *nat qu* II 10,1 p 124,7–11; 10,5 p 125,9–12; Gr Nyss *mort* p 45,9–12; N. Gross, Senecas Naturales Quaestiones, Stuttgart 1989, 103–147

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   1 κἂν: καὶ F | ἐκείνων: om J ὑπ' ἐκείνων S | ὑπόθηται ἐκείνων coll Λ | ὑποθῆται VHSF ὑποτίθηται v 3 προϊὸν J 3–4 οὐδαμῶς Λ 4 οἱ R 5 ἐπιλίπωσιν VACHΞF ἐκλίπωσιν Λ 5–6 καταλάβοι BM^{1} 7 ὥσπερ $Λ^{2}$ | τοίνυν XHSΛRΞFvf 7–8 φύσεως αἰτίαν: αἴτιον τῆς φύσεως J | αἴτιον VAKC αἰτίας X 8 πολλοῖς X | τὴν om H 10 ἀφ' v | ὧ (sic) J | καὶ τὸ XRΞFv 10–11 ἐξ ἐναντίου: ἐξαντίου B^{1} 11 ἵστασθαι VAKCJ 12 ἡ om X | ἰδίαν: om J ἴδιον X | δὲ om ΞF 14–15 προχεύουσαν v 15 πῶς ἀκένοτον (sic) V 17 διὰ om $B^{1}Λ^{1}$ 18 λείπῃ R 20 γενομένης J | ἐπιβολῆς X 21 μένον ΞF | ἀντιπληρούσης $VAKCXJB^{2}ΞF$

ἂν ἡμῖν ἡ εἰς ἄλληλα τῶν στοιχείων ἀλλοίωσις σκάζειν δοκοίη, ἀλλὰ δι' ἀκολούθου δραμεῖται ὁ λόγος τὴν ἑκάστου πρὸς τὸ ἕτερον τροπὴν γένεσιν ἐκείνου τοῦ εἰς ὃ μετεβλήθη βλέπων καὶ τὴν ἀπ' ἐκείνου πρὸς τὸ ἐξ ἀρχῆς πάλιν ἀποκατάστασιν. οἷον τὸ ὕδωρ πρὸς τὸν ἀέρα διὰ τῶν ἀτμῶν ἀναχθὲν ἀὴρ ἐγένετο· ὁ ἀὴρ ὑγρανθεὶς ἐν τῷ ὑπερκειμένῳ φλογμῷ κατεξηράνθη· τὸ γεῶδες τοῦ ὑγροῦ διὰ τῆς τοῦ πυρὸς φύσεως ἀπεκρίθη· τοῦτο ἐν τῇ γῇ γενόμενον διὰ τῆς ψυχρᾶς ποιότητος εἰς ὕδωρ μετεποιήθη· καὶ οὕτως ἀδιάλειπτός ἐστι καὶ ἀνεμπόδιστος ἡ εἰς ἄλληλα τῶν στοιχείων περιφορά, οὐδενὸς ἐν τούτοις δαπανωμένου καὶ οὐδενὸς πλεονάζοντος, ἀλλ' ἐν τοῖς ἐξ ἀρχῆς μέτροις εἰς τὸ διηνεκὲς διαμένοντος.

Οὐκοῦν ἄλλο τι παρὰ τὴν ὑγρὰν φύσιν τὰ ὑπερκείμενα τοῦ 63
στερεώματος ὕδατα νοεῖν ἡ τῶν ἐξετασθέντων ἀκολουθία δίδωσιν, εἴπερ τὸ μὴ τρέφεσθαι τῇ τοῦ ὑγροῦ δαπάνῃ τὴν τοῦ πυρὸς φύσιν ἐκ τῶν εἰρημένων κατενοήσαμεν. δέδεικται γὰρ ἐν τοῖς ἐξητασμένοις, ὅτι τὸ θερμὸν τῷ ψυχρῷ οὐχὶ τρέφεται, ἀλλὰ σβέννυται, καὶ τῷ ὑγρῷ τὸ ξηρὸν ἀφανίζεται, οὐ πλεονάζει.

Ἀλλ' ἐπὶ τὸ ἕτερον τῶν ζητουμένων καιρὸς ἂν εἴη τρέψαι 64
τὴν θεωρίαν, πῶς μετὰ τρίτην ἡμέραν πάντες οἱ κατ' οὐρανὸν φωστῆρες πεποίηνται. ὅτι μὲν οὖν ἑκάστου τῶν γινομένων θαυμάτων λόγος τις θεῖος καθηγεῖται προστακτικός, οὕτω τοῦ Μω-

4 ad ἀποκατάστασιν cf Mt 17,11; Act 3,21; J. Daniélou, L'apocatastase chez saint Grégoire de Nysse: RSR 30 (1940) 328–347; G. Maspero, Apocatástasis: Diccionario de San Gregorio de Nisa, Burgos 2006, 132–145   13–14 cf Gen 1,6–7   19–82.14 cf Gronau, Poseidonios 139–141   20–21 cf Gen 1,13–17

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   1 ἀλλοίωσις τῶν στοιχείων J εἰκάζειν X 2 δεσμεῖται v 3 εἰς: ἴσου V | ὃ: om V ὧ B^{1} | μεταβληθῆ (sic) B^{1} 4 εἰς ὃ πρὸς X | τὸ: τὴν J 5 ἀναχεθὲν VAKCXM Risch 221 n. 342 6 ἐν om B^{1} | καὶ τὸ X 7 ἐπεκρίθη S 9–10 ἐστι ad δαπανωμένου: καὶ ἀνωμένου v 9 ἐστι καὶ ἀνεμπόδιστος BHSMf καὶ ἀνεμπόδιστός ἐστιν coll cett | ἡ om $VA^{1}KB^{2}$ 10 προφορὰ Λ | καὶ om M 13 τοῦ ὑπερκειμένου S 14 ἀκολούθων $Λ^{1}$ 15 τὸ: τῷ v 15–16 τῇ … φύσει B^{1} 18 τὸ ὑγρὸν $B^{1}Λv$ | τῷ ξηρῷ Λv 19 ζητημάτων M 20 τὴν τρίτην XΛRΞFvf 21 οὖν om $B^{1}Λ$ | ἕκαστον X 22 καθηγεῖτο VAK

ὑσέως ἱστορικῶς ἡμᾶς τὰ ὑψηλὰ τῶν δογμάτων διδάσκοντος, ἐν τοῖς φθάσασιν ἐξητάσαμεν λόγοις, ἐν οἷς τοῦτο κατενοήσαμεν, τὸ μὴ πρόσταγμα εἶναι διὰ ῥημάτων γινόμενον τὴν θείαν φωνήν, ἀλλὰ τὴν τεχνικήν τε καὶ σοφὴν δύναμιν ἑκάστου τῶν γινομένων, καθ' ἣν ἐνεργεῖται τὰ ἐν τοῖς οὖσι θαύματα, τοῦτο λόγον θεοῦ καὶ εἶναι καὶ λέγεσθαι· καὶ ὅτι, παντὸς ἀθρόως τοῦ κατὰ τὴν κτίσιν πληρώματος ἐν τῷ πρώτῳ τοῦ θεοῦ
80 F. θελήματι συστάντος, ἡ ἀναγκαίως κατὰ τὴν ἐγκει|μένην τοῖς οὖσι σοφίαν ἑπομένη τάξις πρὸς τὴν ἑκάστου τῶν στοιχείων ἀνάδειξιν τῶν θείων προσταγμάτων τὴν ἀκολουθίαν ἔχει. συνελὼν γὰρ ἐν τῇ πρώτῃ τῆς αἰσθητικῆς κτίσεως ὑποστάσει περιληπτικῇ φωνῇ τὸ πᾶν ὁ Μωϋσῆς ἐνεδείξατο εἰπών· Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. τὸ οὖν πλήρωμα τῶν ὄντων εἰπὼν ὅτι ἐποίησε, καθεξῆς ἐν τάξει τινὶ φυσικῇ τὴν γινομένην ἑκάστου τῶν ὄντων ἀνάδειξιν ἐπισημειοῦται τῷ λόγῳ.

65 Γέγονε τοίνυν μετὰ πάντων τὸ φῶς, ἀλλ' οὐκ εὐθὺς προεφάνη τῶν πάντων, ἕως τὰ ἀφεγγῆ τῆς κτίσεως μέρη τῆς φωτιστικῆς ἐπιπροσθοῦντα δυνάμεως ἔμενεν. ὁμοῦ δὲ τῷ δοθῆναι παρὰ θεοῦ τῇ κτίσει πρὸς τὴν διακόσμησιν αὐτῆς τὸ ἐνδόσιμον, ἡ πυρώδης καὶ φωτιστικὴ δύναμις τῆς κτίσεως προεφάνη ἐν τῷ

6 cf Io 1,1 7 ad πληρώματος cf E. Corsini, Plérôme humaine et plérôme cosmique chez Grégoire de Nysse: Écriture et culture philosophique dans la pensée de Grégoire de Nysse, Leiden 1971, 111–126 12–13 Gen 1,1 13–15 cf Bas *Hex* I 7 p 112,16–116,11 16 cf Gen 1,3–5

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 ἱστορηκότος KXB^2Ξ ἱστορηκότος καὶ Ξ 2 ὡς ἐν (pr) X 3–4 τὴν θείαν φωνὴν γινόμενον coll J 4 τὴν om R 5 ἐνέργειαν VA^1KCJ ἐνεργεῖ A^2 | τὰ ἐν om J 6 τοῦτον VA^1KC$Λ^1$ τοῦτον τὸν $Λ^2$ ταύτην A^2 | τοῦτο ad λέγεσθαι: φωνὴν τοῦ τῶν ὅλων θεοῦ εἶναι λέγεσθαι S | λέγεται F | λέγεσθαι ἡγητέον M | πάντως S 7 ἐν om S 8 ἀναγκαίως: ἀναγινωσκομένη X ἀναγκαία M 9 ἐπιμένουσα S | τάξεις J 10 ἔχειν V 11 αἰσθητῆς A^2KCXJB^2HSMΞf | ὑποστάς B^2 14–15 γενομένην HSM 15 σημειοῦται B^1 17 ἕως B^1HSΛMvf ἕως ἦν cett | τὰ ἀφεγγῆ τὰ B^1 18 ἔμενεν: om VAKCXJB^2R ἔμεινεν H | τῷ: τὸ HS παρὰ τὸ J 19 θεοῦ BHSM τοῦ θεοῦ cett 20 καὶ B^1HSM τε καὶ cett

κούφῳ καὶ εὐκινήτῳ τῆς φύσεως προεξαλλομένη τῶν ἄλλων. καὶ τέως μὲν ἦν πᾶσα περὶ ἑαυτὴν ἠθροισμένη καὶ περιπολοῦσα τὸ πᾶν, μετὰ τοῦτο δὲ πάλιν τοῖς ἰδίοις μορίοις πρὸς τὰ συγγενῆ τε καὶ κατάλληλα διακρίνεται. δῆλον γὰρ ἐκ τῶν ὁρωμένων, ὅτι οὐ μία τῆς φωτιστικῆς φύσεώς ἐστιν ἡ δύναμις, ἀλλὰ τῷ μὲν γενικῷ λόγῳ ἕν τις ὀνομάζων φῶς τὸ ἐκ πάντων ἀθροιζόμενον, οὐκ ἂν ἁμάρτοι, ἐπεὶ καὶ ὁ θεῖος λόγος τῇ ἑνικῇ φωνῇ καταρχὰς τὸ πᾶν διασημαίνει φῶς, οὐχὶ φῶτα γενηθῆναι προστάξας. εἰ δὲ πρὸς τὰ φαινόμενα βλέποι τις, πολλὴν τῆς φωτιστικῆς δυνάμεως διαφορὰν ἐν τοῖς οὖσι κατόψεται, ὅθεν καὶ ὁ ψαλμῳδός φησι· Τῷ ποιήσαντι φῶτα μεγάλα μόνῳ, καί· Ἄλλη δόξα ἡλίου, | φησὶν ὁ ἀπόστολος· Καὶ ἄλλη δόξα σελήνης 116 M. καὶ ἄλλη δόξα ἀστέρων· ἀστὴρ γὰρ ἀστέρος διαφέρει ἐν δόξῃ, ὡς πολλῆς πάντως τῆς κατὰ τὸ φῶς οὔσης διαφορᾶς. εἰ γὰρ καὶ πάντα φωτίζειν πέφυκεν, ὅσα ὁ Παῦλος ἀπηριθμήσατο, καὶ ἕκαστον ἐν ἰδιαζούσῃ τινὶ δυνάμει καὶ δόξῃ καταλαμβάνεται, καλῶς ἂν ἔχοι, ἓν φῶς τὰ πάντα κατὰ τὸν γενικὸν ὀνομάζεσθαι λόγον, ἀσύγχυτον δὲ καὶ διῃρημένην τὴν ἐν τούτοις διαφορὰν θεωρεῖν.

Εἰ δὲ ταῦτα τοῦτον ἔχοι τὸν τρόπον, οὐκ ἂν οἶμαι διαμαρ- 66 τεῖν τῆς ἀκολουθίας τὴν ἡμετέραν ὑπόληψιν, εἰ τοῦτο ὑπολάβοιμεν νενοηκέναι τὸν Μωϋσέα, ὅτι καταρχὰς μὲν πᾶσα ἡ φωτιστικὴ δύναμις πρὸς ἑαυτὴν ἀθροισθεῖσα ἐγένετο φῶς. ἐπεὶ δὲ

6 ad γενικῷ λόγῳ cf H. Meyer, Geschichte der Lehre von den Keimkräften von der Stoa bis zum Ausgang der Patristik, Bonn 1914, 108–122; Hübner, Die Einheit des Leibes Christi 80–81 7–9 cf Gen 1,3 11 Ps 135,7 12–13 I Cor 15,41 17–18 cf Gen 1,3–5

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 φύσεως: κτίσεως CJ 2 αὐτὴν HSRM 5 ὁρωμένων: εἰρημένων CJ | οὐ μία: ὁμοία X 7 συναθροιζόμενον KCJB^2 | ἁμάρτοιεν VAKCJB^2 ἁμάρτη Λ | ἐπεί: εἰ VAKCJ 8 φωνῇ om X 9 πρὸ Λ | βλέπει JΛ | τις om VAKCXJ | πολλῆς VH' | πολλὴν τὴν XΛRΞFvf 10 φωτιστικῆς: σοφιστικῆς B^1 12 ἡλίου om J 13 γὰρ om B^1 14 πάντων X 16 τινί: τῇ S 17 ἔχει J | ἔχοι ἕν: ἔχοιε X ἔχοιεν VΞ 18 δέ: τε M 20 δὴ X | ἔχοι BHSΛM ἔχει cett 22 πᾶσα om B^1 23 ἓν ἐγένετο XΛRΞFvf | ἐπεί: ἐπειδὴ Ξ

πολλή τις ἦν ἐν τῷ λεπτῷ τε καὶ εὐκινήτῳ παρὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον ἡ διαφορὰ ἐν τῇ τῶν ὅλων φύσει θεωρουμένη, | 82 F. ἤρκεσε τὸ τριήμερον τοῦ χρόνου διάστημα τὴν ἑκάστου τούτων διάκρισιν τρανῶς τε καὶ ἀσυγχύτως ἀπ' ἀλλήλων ποιήσασθαι, ὥστε τὸ μὲν ἄκρως λεπτόν τε καὶ κοῦφον τῆς πυρώδους οὐσίας καὶ καθαρῶς ἄϋλον ἐν τῷ ἀκροτάτῳ γενέσθαι τῆς αἰσθητῆς φύσεως, ὅπερ ἡ νοητή τε καὶ ἀσώματος διαδέχεται φύσις, τὸ δὲ ἀργότερόν τε καὶ ναρκωδέστερον ἅπαν ἐντὸς τῆς περιοχῆς τοῦ λεπτοῦ τε καὶ κούφου περὶ ἑαυτὸ συστῆναι· τοῦτο δὲ πάλιν κατὰ τὴν διαφορὰν τῆς ἐγκειμένης αὐτῷ ἰδιότητος ἑπταχῇ μερισθῆναι, πάντων τῶν καταλλήλων τε καὶ ὁμοφύλων τοῦ φωτὸς μορίων ἀλλήλοις κατὰ τὸ συγγενὲς συμφυέντων καὶ ἀπὸ τῶν ἑτερογενῶς ἐχόντων διακριθέντων.

67 Οὕτως οὖν, ὅσον ἦν ἐν τῇ φωτιστικῇ οὐσίᾳ τῆς ἡλιακῆς φύσεως ἐνεσπαρμένον, πάντων τῶν μορίων τούτων πρὸς ἄλληλα συνδραμόντων, ἓν μέγα ἐγένετο. ὡσαύτως καὶ ἐπὶ τῆς σελήνης καὶ ἐφ' ἑκάστου τῶν ἄλλων τῶν πεπλανημένων καὶ τῶν κατεστηριγμένων ἀστέρων, ἡ πρὸς τὰ ὁμογενῆ τῶν ἑκάστου μορίων συνδρομὴ ἕν τι τῶν φαινομένων ἐποίησε· καὶ οὕτω τὰ πάντα ἐγένετο. ἠρκέσθη δὲ ὁ μέγας Μωϋσῆς τὰ γνωριμώτερα μόνον

3 cf Gen 1,13   10 ἑπταχῇ aut refert ad quinque planetas una cum sole lunaque – cf Bas *Hex* III 3 p 200,3–7; Anon II *isag* 1,3 p 108,1–4; Achill *isag* 16–17 p 42–44 – aut ad septem orbes caelestes; cf Philon *opif* 112 p 39,17–20

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   1 τε om Λ   3 τοῦ om v   5 ὡς JΞF | ἀκριβῶς ΞF   7 φύσεως: κτίσεως SΛRΞFvf ἀλλαχοῦ κτίσεως add in marg litt unc H^2 8 περιεχούσης C^1 9 περὶ: πρὸς CJ | ἑαυτῷ $VΛ^1$ ἑαυτὴν J ἑαυτοῦ Ξv | πάλιν om M   10–11 ἰδιότητος ἑπταχῇ μερισθῆναι πάντων suppl in marg B^3 11 ὁμοφύλον (sic) X ὁμοφυῶν H   12–13 καὶ ad διακριθέντων om M   13 ἑτερογενὲς JR   14 ἦν om v | οὐσίᾳ om HSM   15 ἐσπαρμένον S ἐνεσπάρμένων v | τούτον (sic) A^2 16 ὁ ἐπὶ K   17 ἐφ' ἑκάστου: ἐπὶ CJ | τῶν alt om B^1 | τε καὶ (alt) HSM   18 ἡ om VAKCJ | ὁμοιογενῆ A   19 ἡ συνδρομὴ CJ | ἕν τι: ἔν τινι M

ἐν τούτοις κατονομάσας, τὸν μέγαν φωστῆρα καὶ τὸν ἐλάσσω, τὰ ἄλλα πάντα γενικῶς προσειπεῖν τῷ τῶν ἀστέρων ὀνόματι.

68 Εἰ δὲ κάμνει ἡμῶν ἡ τοῦ νοῦ παχύτης, μὴ δυναμένη τῇ λεπτότητι συνεξελθεῖν τῆς θείας σοφίας, ξενιζέσθω μὲν μηδὲν πρὸς τὴν πτωχείαν τῆς φύσεως ἡμῶν ἀποβλέπων, ἢ ἀγαπητόν ἐστιν οὐ τὸ μηδενὸς διαμαρτεῖν, ἀλλ' ἑνὸς γοῦν ἐπιτυχεῖν δυνηθῆναι.

69 Ταῦτα δέ φημι πρὸς ἐκεῖνο βλέπων, τίς ὁ λόγος τοῦ τριημέρου τούτου διαστήματος, ὥστε τὸν τοσοῦτον χρόνον ἀρκέσαι πρὸς τὴν ἑκάστου τῶν ἐν τῷ φωτὶ θεωρουμένων διάκρισιν. δῆλον γὰρ ὅτι πάντως ἐστί τις λόγος, κἂν κρείττων ᾖ τῆς ἡμετέρας ἐπόψεως, καθ' ὃν συμβαίνει τὸ μέτρον τοῦ χρόνου τούτου πρὸς τὴν διάκρισιν τῆς φωτιστικῆς οὐσίας, τῇ μεμετρημένῃ παρατάσει τοῦ χρόνου καὶ τῷ ποσῷ τῆς κατὰ τὴν κίνησιν τοῦ πυρὸς ἐνεργείας τῆς τῶν φώτων διαστολῆς ἐν τῇ τῶν | 84 F. φωστήρων ἰδιότητι διαιρεθείσης, ὥστε τὰς ἀπείρους ταύτας τῶν φώτων διαφορὰς πρὸς τὴν οἰκείαν θέσιν ἑκάστην ἀποκριθῆναι, ὑπὸ τῆς φυσικῆς ἰδιότητος ἐκεῖ ταχθείσας, ὅπου ἡ ἐγκειμένη τῇ φύσει δύναμις ἑκάστην ἤγαγε, μηδεμιᾶς | 117 M. ἐν τούτοις ἀταξίας ἢ συγχύσεως γενομένης διὰ τὸ κεκρίσθαι ἐν αὐτοῖς ἐκ θείας σοφίας,

2 cf Gen 1,16   8–10 cf *trid spat* p 280,15–16

VAKCXJ BHSΛRM ΞF   1 ἐν om KCJ | μέγα B^1H 2 τὰ ἄλλα: τά τε ἄλλα Ξ τἄλλα M | προειπεῖν M | τῷ: τὸ J om R   3 κάμνη Jv | ἡμῖν KCJ   4 ξενιζέσθω: θαυμαζέσθω X θαυμαζέτω SM | ξενιζέσθω μὲν: ξενισθῶμεν A^2 | μὲν om SM | μηδεὶς XHSΛRΞFvf   5 τῆς φύσεως ἡμῶν ἀποβλέπων: ἡμῶν ἀποβλέπουσα τῆς φύσεως B | ἀποβλέποντες VAF | ἢ B^2M εἰ X   6 ἐστιν om ΞF | ἐστιν οὐ τὸ: ἔστω Ξ | τὸ: τοῦ Λ | ἀλλ' B^1HSM ἀλλὰ τὸ cett   8 ἐκείνω (sic) B^1 11 κἂν: καὶ VAKCJ | κρεῖττον $JΛ^2F$ | ᾖ: ἡ K ἢ ACJ   12 ὄψεως KCJ | μέτριον v | τούτου: τούτου τοῦ B   13 τὴν om V   13–14 παραστάσει K   15 ἐκ τῆς X | φωνῶν H^1M 15–16 ἰδιώτης M   16 διαιρουμένης X   17 ἑκάστην θέσιν M   17–18 τῆς ἐγκειμένης φυσικῆς Λ   18 ταχθεῖσαν VAKCXΛ καταχθείσας R | τῇ φύσει: φυσικὴ VAKCXJΛvf om B   19 ἕκαστον VAKCXJΛ   19–20 ἢ συγχύσεως om V   20 γενομένης om B^1 γινομένης $VAKCXB^3HSM$ | αὐτῆς H

κατὰ τὴν ἐντεθεῖσαν ἑκάστῳ φυσικὴν ἰδιότητα, τὴν ἀπαράβατον τάξιν, ὥστε τὴν μὲν ἀνωτάτω χώραν ἐπισχεῖν ἐκεῖνα τὰ πάσης ἀνωφεροῦς οὐσίας ἀνωφερέστερα, καὶ ἐν ἐκείνοις πάλιν ἢ ἐν τῷ μέσῳ ταχθῆναι ἢ νότια γενέσθαι ἢ προσάρκτια ἢ τὴν μεταξὺ χώραν καταλαβεῖν ἢ τὸν γαλαξίαν ἢ τὸν ζῳδιακὸν κύκλον ἀναπληρῶσαι, καὶ πάλιν ἐν τούτῳ ἢ ταύτην ἢ τὴν ἑτέραν τοῦ ἄστρου περιγραφὴν ἀπεργάσασθαι, καὶ ἐν τῷ ἄστρῳ πάλιν μὴ κατὰ τὸ αὐτόματον ἕκαστον τῶν ἐν τῷ σχήματι κειμένων ἄστρων ἢ ὧδε ἢ ὧδε τὴν θέσιν ἔχειν, ἀλλ' εἰς ὃ μέρος ἡ φυσικῶς ἐγκειμένη αὐτῷ ἰδιότης ἀπήγαγεν ἐκεῖ μένειν ἐν ἀμεταθέτῳ τῇ παγιότητι, τῇ τῆς ἰδίας φύσεως δυνάμει κατὰ τὴν τοῦ πεποιηκότος σοφίαν περικρατούμενον.

70 Ταῦτά ἐστι καὶ τὰ τοιαῦτα, πρὸς ἃ βλέπων ὁ νοῦς ἰλιγγιᾷ καὶ τῆς ἰδίας νωθείας καταψηφίζεται, μὴ δυνάμενος ἐξευρεῖν τὸν λόγον, πῶς ἡ τριήμερος τοῦ χρόνου παράτασις πρὸς τὴν τῶν τοσούτων ἀστέρων διάκρισιν ἤρκεσεν, ἢ πῶς διὰ τὴν ἄπειρον τῆς ἀπλανοῦς σφαίρας τῶν περιγείων ἀπόστασιν ἐν μέσῳ τοῦ παντὸς διαστήματος τὴν ἡλιακὴν φύσιν ἡ μεγάλη τοῦ θεοῦ

11–12 cf Ps 103,24 13 ad ἰλιγγιᾷ cf *Eccl* 7 p 413,1–414,9; *beat* 6 p 137,10–21; e contra Platon *Phaid* 79 c 2–8 15 cf Gen 1,13 16–17 ἄπειρον non sententiam veram subicitur, quia πᾶσα ἡ αἰσθητὴ κτίσις ἰδίοις ὅροις περιέχεται (supra p 25,10–11), sed visionem circumscriptorum sensuum et rationis hominum reddit; cf Bas *Hex* VI 10 p 376,6 18 cf Gen 1,16–18 18–77.1 cf ex. gr. Lc 11,49; I Cor 1,21

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 τεθεῖσθαι Ξ | ἐν ἑκάστῳ HM 2 ἀνωτέρω S 2–5 ἐπισχεῖν ad χώραν om S 3 ἀνωφερέστατα M | ἐν om ΞF 4 γενέσθαι B^1HSM γενέσθαι τινὰ cett 5 τὸν γαλαξίαν: τὸ κατ' ἀξίαν X | γαλαξίαν: λοξίαν S 6 ἀποπληρῶσαι S | τούτῳ: τούτοις X 7 ὅπερ ἀπεργάσασθαι VA^1K ἐπεργάσασθαι S | ἐν om KCJ 9 ἀστέρων XHSMΞF | ἢ pr om S | ἔχει M | εἰς ὃ μέρος coni van Winden: VigChr 33 (1979) 179: ἰσομερῶς omnes codd necnon vf 9–10 ἡ φυσικῶς om v 9 ἡ: ἢ B^1ΛR 10 ἐπήγαγεν S | ἐκεῖ μένειν: ἐγκειμένην XΛ 11 παγιότητι om B^1 | τῇ alt om B^1SMΞF 12 παρακρατούμενον VAKCJB^2 13 πρὸς ἃ om M in initio pag | εἰλιγγιᾷ XBH ἰλλιγγιᾷ (sic) v 15 πῶ R | παράστασις KΛ 16 τῶν om XHv | διὰ om B^1 17 περιεργιῶν X^1 ἐπιγείων ΞF | ὑπόστασιν v

σοφία κατέταξεν, ὡς ἂν μὴ τελείως ἐν σκότῳ διαβιῶμεν, τῆς ἐκ τῶν ἀστέρων ἀπαυγαζομένης λαμπηδόνος πρὶν εἰς ἡμᾶς ἐλθεῖν ἐνδαπανωμένης τῷ μεταξὺ διαστήματι, οὗ χάριν τὴν ἐκλαμπτικὴν τῆς ἡλιακῆς φύσεως δύναμιν τοσοῦτον ἡμῶν ὑπερέθηκεν, ὡς μήτε ἀμαυροῦσθαι τὴν ἀκτῖνα τῷ πολλῷ διαστήματι, μήτε τῷ ἄγαν προσεγγισμῷ λυπηρὰν εἶναι, ἢ πῶς τὸ ὑλικώτερόν τε καὶ παχύτερον ἐκ τῶν ὑπερκειμένων, τὸ σεληναῖον σῶμά φημι, πρὸς τὸ κατώτερον κατεσπάσθη καὶ τὸν περίγειον χῶρον περιπολεῖ, οὗ μέση πως θεωρεῖται ἡ φύσις, τῆς τε ἀλαμποῦς καὶ τῆς φωτιστικῆς δυνάμεως κατὰ τὸ | ἴσον μετέχουσα. τὴν μὲν 86 F γὰρ οἴκοθεν λαμπηδόνα ἡ τῆς οὐσίας παχύτης ἀπήμβλυνε, τῷ δὲ ἀντιφωτισμῷ τῆς ἡλιακῆς ἀκτῖνος οὐ πάντῃ τῆς φωτιστικῆς ἠλλοτρίωται φύσεως.

71 Ἀλλὰ τὸν μὲν λόγον τῆς ἐν ἑκάστῳ τῶν ὄντων φαινομένης σοφίας ἰδεῖν ἡ πτωχεία τῆς φύσεως ἡμῶν ἀδυνατεῖ, τὸ μέντοι κατὰ τὴν ἐκτεθεῖσαν παρὰ τοῦ νομοθέτου τάξιν ἐπὶ τῆς τῶν ὄντων κτίσεως ἀκολουθίαν τινὰ τοῖς γεγονόσιν ἐνθεωρῆσαι, τοῦτο οἶμαι δυνατὸν εἶναι τοῖς μετρίως πρὸς τὸ ἀκόλουθον ἐπισταμένοις βλέπειν, διά τινων στοχασμῶν ὁπωσοῦν κατανοῆσαι.

3–6 cf Bas *Hex* VI 10 p 376,16–20; Gr Nyss *c Eun* II 419 p 348,17–27 6–13 cf W. Gundel, Mond: RE I 31 (1933) 76–105. Gregorius hic affirmat lunam et lucem propriam emanere et lucem solis refulgere; cf *ep* 4,9 p 30,12–21; *trid spat* p 297,20–21. Aliis locis autem sequitur doctrinam lunam lucem de sole tantum recipere; cf Cleom *cael* I 2,36–40. II 4,33–81; Diog Laert *v phil* VII 145 p 530,13–14; Gr Nyss *c Eun* II 71 p 247,19–27; *an et res* 32 B 6 – 33 B 5 8 ad περίγειον cf *an et res* 32 C 1–2

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 τῷ σκότῳ XΛRΞFvf σκότει M | διαβιώημεν ΞF 2 ἀστέρων: XBHSM ἄστρων cett | ἀπαυγασμένης V αὐγαζομένης X | εἰς: om J ἢ εἰς Λv 3 δαπανωμένης M 4 φύσεως: οὐσίας M 5 ὡς BHSM ὥστε cett 6 τῷ: τὸ V | τὸ om S 7 σεληνιαῖον VAKC | φημὶ σῶμα coll Λ 8 κατεστάθη VAKCB^2 | χῶρον: τόπον Λ 8–9 περιπολεῖ οὗ μέση: περιπολουμένη S 9 λαμπούσης ΞF 11 γὰρ om J 14 τῶν ὄντων om J 15 ἀδυνατοῖ J | μέντοι: δὲ Ξ μὲν τὸ F 18 τοῦτο: τούτοις ΞFv | τοῖς: τὸ v | μετρίοις VA^1K 19 στοχασμάτων XJ

72 Οὐκοῦν ἀναλάβωμεν τὴν τῶν γεγονότων ἀκολουθίαν. ἔστι δὲ αὕτη· τοῦ καθολικοῦ τε καὶ γενικοῦ φωτὸς διὰ τὸ εὐκίνητον προφανέντος τῶν ἄλλων, ἐπηκολούθησεν ἡ τοῦ στερεώματος περιγραφὴ τῇ κυκλοτερεῖ περιόδῳ τοῦ πυρὸς ὁρισθεῖσα. τῆς δὲ κούφης φύσεως τῶν βαρυτέρων ἀποκριθείσης, ἀκολούθως διαστέλλονται ἀπ' ἀλλήλων αἱ βαρεῖαι ποιότητες ἐν γῇ τε καὶ ὕδατι διακριθεῖσαι. τῆς δὲ κάτω φύσεως διακοσμηθείσης, ἡ λεπτή τε καὶ κούφη καὶ μετέωρος οὐσία, διὰ τὸ μὴ πᾶσαν αὐτὴν ὁμοφυῶς πρὸς ἑαυτὴν ἔχειν ἐν τῷ μεταξὺ διαστήματι τοῦ παρῳχηκότος χρόνου, πρὸς τὰς ὁμογενεῖς ἰδιότητας· ἐκ τοῦ κοινοῦ διακρίνεται, ἐν ᾗ τὸ ἄπειρον πλῆθος τῶν ἀστέρων, ἐξαπλωθὲν κατὰ τὴν ἐγκειμένην ἑκάστῳ μέρει φυσικὴν ἰδιότητα, ἐπὶ τὸ ἀκρότατον τῆς κτίσεως ἀνατρέχει καὶ ἐν τῷ ἰδίῳ ἕκαστον γίνεται τόπῳ, οὔτε παυόμενον τῆς ἀεικινήτου φορᾶς, οὔτε μετακινούμενον ἀπὸ τῆς ἐν ᾧ ἐστι θέσεως, ἀλλ' ἡ μὲν τάξις ἐν τούτοις τὸ ἀκίνητον ἔχει, ἡ δὲ φύσις τὸ ἀεικίνητον. ἐφεξῆς δὲ 120 M. ἡ δευτε|ρεύουσα μετὰ τὴν ὀξυτάτην κίνησιν ἐν τῇ ἰδίᾳ φορᾷ τὸν ὑποβεβηκότα κύκλον διαλαμβάνει, καὶ πάλιν ἐκ τρίτου καὶ τετάρτου καὶ ἕως ἑβδόμου πρὸς τὸν λόγον τῆς κατὰ τὸ τάχος φύσεως τοσοῦτον ὑποκαταβαίνει τοῦ ἀνωτέρου ἕκαστον, ὅσον αὐτῷ σχολαιοτέρα τῶν ὑπερκειμένων ἡ φύσις ἐστὶ πρὸς τὴν κίνησιν.

2 cf Gen 1,3–5 3–4 cf Gen 1,6–8 6–7 cf Gen 1,10 7 cf Gen 1,11–12 16 ad ἀκίνητον ... ἀεικίνητον cf Platon *Soph* 250 a 8 – e 4; Cic *nat deor* II 55; Gr Nyss *hom opif* 1,4 p 118,1–19 = 129 C 11 – 132 A 3

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 ἀναλάβομεν (sic) J 2 τε καὶ γενικοῦ om KCJ | τε om H | διὰ τὸ εὐκίνητον: διότι εὐκινήτως M 3 ἡ om v 4 κυκλωτερικῆι (sic) X 9 πρὸς ἑαυτὴν om K^{1} | ἔχειν πρὸς ἑαυτὴν coll Λ | τῷ om v 10 παρεσχηκότος M 11 πλῆθος τῶν ἀστέρων BHSM τῶν ἀστέρων πλῆθος coll cett | ἄστρων ΛRv 13 κτίσεως: φύσεως $VAKCXJB^{3}$ 15 κινούμενον J | ἀπὸ om X | ἡ: εἰ J 16 ἀεικίνητον... ἀκίνητον X 17 δευτερονοῦσα v | ἰδίᾳ φορᾷ: διαφορᾷ VAKCJΞ 19 τὸν $BHSMF^{1}$ om cett | τὸ om Λ 20 φύσεως: ὑφέσεως XΞF | ἀνωτέρω v 21 ante τῶν add ἡ S | ὑποκειμένων H^{2}

Ταῦτα οὖν γίνεται κατὰ τὴν τετάρτην ἡμέραν, οὐ τότε τοῦ 73 φωτὸς δημιουργηθέντος, ἀλλὰ τῆς φωτιστικῆς ἰδιότητος περὶ τὸ κατὰ φύσιν ἑαυτῇ καὶ κατάλληλον ἀθροισθείσης· τά τε ἄλλα ἐξεφάνη τῶν ἀστέρων καὶ οἱ ἐν μείζονι ὄγκῳ παρὰ τὰ λοιπὰ καθορώμενοι, ὁ ἥλιός τε καὶ ἡ σελήνη, ὧν ἡ μὲν γένεσις | ἐν τῇ 88 F. πρώτῃ καταβολῇ τοῦ φωτὸς τὰς ἀφορμὰς ἔσχεν. ἡ δὲ σύστασις ἑκάστου, ἐπειδὴ πάντως ἐν χρόνῳ κινεῖται πᾶν τὸ κινούμενον καὶ δεῖ τῇ τῶν μορίων πρὸς ἄλληλα συνδρομῇ καὶ χρονικοῦ τινος διαστήματος, ἐν ταῖς τρισὶν ἡμέραις ἐτελειώθη, ὡς μηδὲν ἔξω τῆς ἀκολουθίας παρὰ τοῦ μεγάλου Μωϋσέως ἐν τῇ τῶν ὄντων διασκευῇ γεγράφθαι, εἰ πάντων κατὰ τὸ ἀθρόον παρὰ τῆς τοῦ δημιουργοῦ δυνάμεως ὑλικῶς προκαταβεβλημένων πρὸς τὴν τῶν ὄντων σύστασιν ἡ μερικὴ τῶν ἐν τῷ κόσμῳ τεθεωρημένων ἀνάδειξις τάξει τινὶ φυσικῇ καὶ ἀκολουθίᾳ ἐν ῥητῷ διαστήματι ἐτελειώθη. τότε μὲν ἀθρόου τοῦ φωτὸς ἐκφανέντος, νῦν δὲ πάσης τῆς φωτιστικῆς φύσεως ἰδικῶς διαφανείσης, ὧν ἐστι καὶ ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη.

Καὶ ὥσπερ ἐπὶ τῶν ῥευστὴν δύναμιν ἐχόντων, κἂν πάντα 74 ῥέῃ, οὐ πάντως ὁμογενῶς ἔχει πρὸς ἄλληλα, ἀλλά τίς ἐστιν ἑκάστῳ διαφορὰ πρὸς τὸ ἕτερον, οἷον ἐν ἐλαίῳ καὶ ὕδατι καὶ

1 cf Gen 1,19 1–2 cf Gen 1,3–5; 1,16 5–6 cf Gen 1,3–5; 1,16 9 cf Gen 1,13 15–17 cf Gen 1,3–5; 1,16 18–19 ad πάντα ῥέῃ cf Heraclitus (Diels-Kranz I 141,19–20)

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 οὖν om J | οὐ τότε: οὔτε VAKCJ ὁ τότε M 2 περὶ: πρὸς Λ 3 τὸ: τοῦ R | αὐτῆς J ἑαυτῆς S 4 ἀειφανῆ J ἐξαφανῆ (sic) VKC^{1} | ἄστρων $XS\Lambda^{2}R\Xi F$ | περὶ v 6 πρώτῃ om ΞF 7 κινεῖται: κινεῖ τις X | πᾶν om J 8 δεῖ: δὴ J | δεῖ τῇ ... συνδρομῇ: δὴ τῇ ... συνδρομῇ KΞ δὴ τὴν ... συνδρομὴν V δεῖ τὴν ... συνδρομὴν A^{1}v δεῖν τὴν ... συνδρομὴν Λ^{1} (συνδρομῇ Λ^{2}) δεῖται ἡ ... συνδρομὴ HSM ἡ ... συνδρομὴ X | πρὸς: εἰς J | καὶ alt om X 9 μηδὲ X 11 διαγεγράφθαι S | εἰ: ἢ XB^{1} ἢ (sic) S | πάντως X 12 καταβεβλημένων J 13–14 τεθεωρημένη VAKCJΞF | ἀνάδειξις τεθεωρημένη coll ΞF 14 καὶ ἀκολουθίᾳ φυσικῇ coll B 15 ἀθρόως $KCXJB^{2}$ ἀθρόον S 16 τῆς om X | φύσεως: δυνάμεως XR | ἰδικῆς X 17 καὶ pr om X 18 ὥσπερ: ὡς JΞ | ῥευστῶν VA^{1} | τινα δύναμιν XHSΛRΞFvf 20 ἑκάστου S 20–80.1 ὕδατι καὶ ὑδραργύρῳ BHSM ὑδραργύρῳ καὶ ὕδατι coll cett

ὑδραργύρῳ, ἅπερ εἴ τις ἀναχέας πάντα πρὸς ἄλληλα ἑνὶ περιλάβοι ἀγγείῳ, βραχέος ἐγγενομένου χρόνου πρῶτον ὄψεται τὴν ὑδράργυρον, διὰ τὸ βαρυτέραν τε καὶ κατωφερεστέραν εἶναι τῶν ἄλλων, τοῖς ἰδίοις συμφυομένην μορίοις, κἂν πανταχῇ ταῦτα διεσκεδασμένα τύχῃ, ἔπειτα τὸ ὕδωρ πρὸς ἑαυτὸ συναγόμενον, εἶτα τοῦ ἐλαίου τὰ μόρια πᾶσι τοῖς ὑποκειμένοις ἐπιπολάζοντα καὶ περὶ ταῦτα συνιστάμενα, οὕτως οἶμαι δεῖν καὶ περὶ τῆς προκειμένης θεωρίας στοχάζεσθαι, τοσοῦτον ὑπαλλάξαντας μόνον τοῦ ὑποδείγματος, ὥστε τὸ ἐν τοῖς ῥευστοῖς, ὧδε διὰ τοῦ βάρους γινόμενον, ἐπὶ τῆς ἀνωφεροῦς φύσεως κατὰ τὸ ἔμπαλιν θεωρῆσαι. πάντων γὰρ ἀναφερομένων ὑπὸ κουφότητος ἅμα τῇ πρώτῃ τῶν ὄντων καταβολῇ, ἕως εἶχε τάχους ἕκαστον κατὰ τὴν ἐγκειμένην τοῖς πᾶσιν ἐκ φύσεως δύναμιν, ἀκόλουθον ἦν τὰ ἰσοδρομοῦντα ἀλλήλοις πάντα συνδραμεῖν καὶ οὕτω διακριθῆναι κατὰ τὴν τοῦ τάχους διαφορὰν ἀπ' ἀλλήλων τῶν ὡσαύτως πεφυκότων τε καὶ δυναμένων. ὥσπερ οὖν ἐπὶ τοῦ ὑποδείγματος ἡ τῶν ῥευστῶν τούτων διάκρισις οὐκ ἐποίησε διὰ τῆς διαστολῆς τὰς ὕλας, ἀλλὰ τὰς γεγενημένας καὶ ἐν ἀλλήλαις κεχυμένας καθαρῶς·ἑκάστην ἀπὸ τῆς ἄλλης διακριθεῖσαν
90 F. ἀνέδειξεν, οὕτω καὶ μετὰ τὸ τριήμερον | τοῦ χρόνου διάστημα οὐχὶ ἐγένετο ἡ φωτιστικὴ τοῦ ἡλίου φύσις καὶ δύναμις, ἀλλὰ διακεχυμένη πρὸς τὸ πᾶν πρὸς ἑαυτὴν διεκρίθη.

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 ἐν ἑνὶ X 1–2 περιλάβη (sic) KJ παραλάβοι S περιβάλοι Λ^{1}v περιβάλλοι R περιβάλλει Ξ περιβαλεῖ (sic) F 3 τὴν: τὸ VA^{1}KB τὸν A^{2} | βαρύτερον A^{2} | κατωφερέστερον A^{2} 4 συμφυόμενον A^{2} συμφυρομένην KCB^{2} ἐμφυομένην M 5 διεσκεδασμένα ταῦτα coll M | διεσκεδασμένα τύχῃ: ἐσκεδασμένα ᾖ X | τύχει J τύχοι F 7 ταῦτα B^{1}HSM ἑαυτὰ cett 8–9 ὑπαλλάξαντος Λ 9 τὸ ἐν om J 10 ἀνωφερούσης (sic) VAKCJ | φύσεως om J 11 ἄνω φερομένων HSM 12 ἕως: ὡς A^{2}XΛRvf 13 τοῖς πᾶσιν om S 14 τῷ ἰσοδρομοῦντι v τὰ ἰσοδραμοῦντα f hapax leg in opp Greg; cf Mann, *Lexicon Gregorianum* IV 468 15 ἀπ' ἀλλήλων om X 16 ὥσπερ: ὥστε S 16–17 τούτου τοῦ παραδείγματος X 17 οὐχὶ VAKCXJRΞF 18 ἡνωμένας H^{2}H^{3} 19 κειμένας καθαίρων X | καὶ καθαρῶς Λ | ἑκάστη M 20 ἔδειξεν X | οὕτω om J 21 οὐκ SM | ἡ τοῦ ἡλίου φωτιστικὴ coll R 22 συνεκρίθη X

Εἰ δέ τις ἡμᾶς ἀπαιτοίη καὶ περὶ τοῦ τρίτου οὐρανοῦ τὸν λόγον, ὃν ὁ Μωϋσῆς μὲν οὐκ ἔγραψε, Παῦλος δὲ εἶδε καὶ ἐν αὐτῷ καθάπερ ἐν ἀδύτοις τισὶ τῇ σοφίᾳ γενόμενος τῶν ἀρρήτων ἐπηκροάσατο, τοῦτό φαμεν, ὅτι οὐκ ἔξω τῶν ἐξητασμέ|νων ὁ τρίτος ἐκεῖνος οὐρανός ἐστι. δοκεῖ γάρ μοι ὁ μέγας ἀπόστολος ὁ πᾶσι τοῖς ἔμπροσθεν ἑαυτὸν ἐπεκτείνων, διαβὰς πάσης τῆς αἰσθητῆς φύσεως τοὺς ὅρους, εἰς τὴν νοητὴν κατάστασιν παραδῦναι, οὐ σωματικῆς γινομένης αὐτῷ τῆς τῶν νοητῶν θεωρίας. τοῦτο γὰρ καὶ αὐτὸς τῷ ἰδίῳ λόγῳ παρασημαίνεται εἰπὼν ὅτι Εἴτε ἐν σώματι οὐκ οἶδα, εἴτε ἐκτὸς τοῦ σώματος οὐκ οἶδα, ὁ θεὸς οἶδεν, ἁρπαγέντα τὸν τοιοῦτον ἕως τρίτου οὐρανοῦ. τὸ οὖν ἀκρότατον τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου τρίτον οὐρανὸν οἶμαι προσειρηκέναι τὸν Παῦλον, τριχῇ μὲν τεμόντα πᾶν τὸ φαινόμενον, κατὰ δὲ τὴν συνήθειαν τῆς γραφῆς ἕκαστον τῶν τμημάτων τούτων οὐρανὸν ὀνομάσαντα. ὁ γὰρ τῆς γραφῆς λόγος ἐν καταχρήσει τινὶ ῥημάτων ἕνα μὲν οὐρανὸν ὀνομάζει τὸν ὅρον τοῦ παχυμερεστέρου ἀέρος, μέχρις οὗ καὶ νέφη καὶ ἄνεμοι καὶ 75 121 M.

1–4 cf II Cor 12,2–4 5–6 cf Phil 3,13; *sext Ps* p 187,8; *v Mos* pr 5 p 3,12–17; II 306 p 139,1–4; J. Daniélou, Platonisme et théologie mystique, Paris ^{2}1944, 291–307; F. Dünzl, Braut und Bräutigam. Die Auslegung des Canticum durch Gregor von Nyssa, Tübingen 1993, 318–321 10–11 II Cor 12,2 16–17 cf Gen 1,8

VAKCXJ BHSΛRM ΞF 1 ἀπαιτεῖ X ἐπαιτοίη v | τὸν om ΛΞFv 2 ὃν om B^{1} | ὁ om AKJB | μὲν om S | ἴδε X οἶδε J 2–3 ἑαυτῷ VAJ 3 τισὶ om S | τῇ σοφίᾳ B^{1}HSM τῆς σοφίας cett et Risch 230 n. 377 | γενάμενος V 4–5 ἐκεῖνος ὁ τρίτος coll J 5 ἐμοὶ VAKCJΛ | ὅτι ὁ X καὶ ὁ HSM
VAKCXJ BHSΛRM ΞF *O* 7 ὅρους: οὐρανούς VAKCJB^{3} | νοητὴν om VAKCJ | ἄνω κατάστασιν A^{2} 7–8 παραδυῆναι VAXBH*O* παρεισδύναι Λ παραδύναι F παρεισδῦναι Mvf 8 γενομένης HSMΞF ἀκριβῶς γινομένης VAKCJB^{2}*O*vf ἀκριβείας γενομένης X | τῆς δὲ X 9 ὅτι om B^{1}M*O* 10 εἴτε ἐν: εἴγε ἐν τῷ K | εἴτε alt ad οἶδα' om K εἴτε (εἴγε?) ἐκτὸ[ς τοῦ] σώματος οὐ[κ οἶ]δα suppl in marg K^{2} [pag resecata] | οὐκ οἶδα om B^{1} 12 οἶμαι οὐρανὸν coll XΛΞF*O*vf 12–13 προσειρηκέναι οἶμαι coll R 13 προειρηκέναι *O*v | Παῦλον: ἀπόστολον J | τεμόντα: τεμὼν τὸ KCJ τέμνοντα S | τὸ om J 15 τὸν οὐρανὸν KCJ | ὀνομάσας CJ 16 τινὰ K τινῶν B

ἡ τῶν ὑψιπετῶν ὀρνέων φέρεται φύσις. καὶ γὰρ καὶ νεφέλας οὐρανοῦ λέγει καὶ πετεινὰ οὐρανοῦ, καὶ οὐχ ἁπλῶς οὐρανὸν λέγει τοῦτον, ἀλλὰ καὶ μετὰ τοῦ στερεώματος. λέγει γὰρ Ἐξαγαγέτω τὰ ὕδατα ἑρπετὰ ψυχῶν ζωσῶν καὶ πετεινὰ πετόμενα ἐπὶ τῆς γῆς κατὰ τὸ στερέωμα τοῦ οὐρανοῦ. εἶτα ἕτερον οὐρανόν τε καὶ στερέωμα κατονομάζει τὸ μετὰ τὴν ἀπλανῆ σφαῖραν περὶ τὸ ἐντὸς θεωρούμενον, ἐν ᾧ οἱ πλανῆται τῶν ἀστέρων διαπορεύονται. λέγει γὰρ ὅτι Καὶ ἐποίησεν ὁ θεὸς τοὺς φωστῆρας τοὺς μεγάλους καὶ ἔθετο αὐτοὺς ἐν τῷ στερεώματι τοῦ οὐρανοῦ, ὥστε φαίνειν ἐπὶ τῆς γῆς. παντὶ δὲ πρόδηλον τῷ ὁπωσοῦν ἐπεσκεμμένῳ τὴν τοῦ παντὸς διακόσμησιν, ὅσον ὑποβέβηκε
92 F ταῦτα παρὰ τὴν ἄνω φοράν. καὶ αὐτὸ δὲ τὸ ἀκρότατον τοῦ | αἰσθητοῦ κόσμου, ὃ μεθόριόν ἐστι τῆς νοητῆς κτίσεως, στερέωμά τε καὶ οὐρανὸν ὀνομάζει.

76 Ὁ οὖν ἐπιθυμητὴς τῶν ὑπὲρ λόγον καὶ σκοπῶν, καθὼς καὶ ἡμῖν ἐγκελεύεται, μηδὲν τῶν βλεπομένων, ὅτι Τὰ μὲν βλεπόμενα πρόσκαιρα, τὰ δὲ μὴ βλεπόμενα αἰώνια, ὅπου αὐτὸν ἡ ἐπιθυμία ἐπῆρεν, ἐκεῖ ἐγένετο ὑψωθεὶς τῇ δυνάμει τοῦ τὸ ἐπιθυμητὸν αὐτῷ προδεικνύντος, καὶ ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν· οἶδα ἄνθρωπον

1–2 cf ex. gr. Dan 7,13; Mt 24,30 2 cf ex. gr. Gen 1,26; Mt 6,26 3–5 Gen 1,20 5–6 cf Gen 1,6–8.17.20 7 cf Gen 1,16 8–10 Gen 1,16–17 13–14 cf Gen 1,8 16–17 II Cor 4,18 17 ad αἰώνια cf Zemp, Die Grundlagen heilsgeschichtlichen Denkens 21–26; D. L. Balás, Eternity and Time in Gregory of Nyssa's Contra Eunomium: Gregor von Nyssa und die Philosophie, Leiden 1976, 128–155

VAKCXJ BHSΛRM ΞF *O* 2 οὐρανοῦ pr: οὐρανοὺς K | καὶ πετεινὰ οὐρανοῦ om J | post οὐρανοῦ alt iter λέγει VAKC 3 καὶ om X 3–4 καὶ ἐξαγαγέτω K 5 τῆς om F | τὸ ἕτερον XΛRΞFv 6 τὸ: τὸν KCJ 7–8 πορεύονται X*O* 8 ὅτι om M | καὶ om JSv | δύο φωστῆρας *O* 10 δὲ om S | τῷ: τὸ SRF 11 ὅσον: ὡς S | ὑποβέβληκε *O*v 12 παρὰ: περὶ v 13 ὃ: τὸ X*O* | ἐστι om XΛRΞF*O*v 15 οὖν: νῦν X | ἐπιθυμῶν R | τῆς τῶν J 15–17 ὑπὲρ λόγον ad αἰώνια: ἀρρήτων ἀποκαλύψεων *O* 15 λόγων J λόγον ἀπόστολος S 16–17 βλεπομένων προσέχειν V | μὲν ad δὲ om CJB | βλεπόμενα ad δὲ om AK 18 τοῦ τὸ: τοῦτο Rv 18–19 ἐπιθυμητικὸν VA^{1}KCJB^{2} 19 ἑαυτῷ M | προδεικνύοντος X προδεικνὺς M | τοῦ om v

πᾶσαν τὴν αἰσθητὴν διαβάντα κτίσιν καὶ ἐν τοῖς ἀδύτοις τῆς νοητῆς γενόμενον φύσεως, ἐπειδὴ ἐκ παίδων τὰ ἱερὰ γράμματα ἔμαθε, ταῖς γραφικαῖς φωναῖς διασημαίνει τὸ νόημα, τρίτον οὐρανὸν ὀνομάσας τὴν τῶν τριῶν τούτων τῶν ἐν τῷ παντὶ θεωρουμένων τμημάτων διέξοδον. κατέλιπε γὰρ τὸν ἀέρα· παρέδραμε καὶ τὴν διὰ μέσου τῶν ἄστρων κυκλοφορίαν· ἐπέρασε καὶ τὴν ἄκραν τῶν αἰθερίων ὅρων περιβολήν, καὶ ἐν τῇ στασίμῳ καὶ νοητῇ φύσει γενόμενος εἶδέ τε τὰ τοῦ παραδείσου κάλλη καὶ ἤκουσεν, ἃ ἀνθρωπίνη φύσις οὐ φθέγγεται.

Ταῦτά σοι, ὦ ἄνθρωπε τοῦ θεοῦ, περὶ τῶν προβληθέντων 77
ἡμῖν παρὰ τῆς συνέσεώς σου ἀπεκρινάμεθα, μήτε τι τῆς γραφικῆς λέξεως εἰς τροπικὴν ἀλληγορίαν μεταποιήσαντες, μήτε παριδόντες τι τῶν ἀντιτεθέντων ἡμῖν ἀνεξέταστον, ἀλλ' ὡς ἦν δυνατόν, μενούσης τῆς λέξεως ἐπὶ τῆς ἰδίας ἐμφάσεως, τῷ τῆς φύσεως εἱρμῷ διὰ τῆς θεωρίας τῶν ὀνομάτων ἠκολουθήσαμεν, δι' ὧν τὸ μηδὲν ὑπεναντίως | ἔχειν τῶν δοκούντων κατὰ τὴν 124 M.
ἐπιπολαιοτέραν ἀνάγνωσιν ἀσυμφωνεῖν ἀλλήλοις, καθὼς ἦν δυνατόν, ἀπεδείξαμεν. τοῖς δὲ λοιποῖς ἐπεξιέναι τῶν κατὰ τὴν

3–4 ad τρίτον οὐρανόν cf Meth *res* I 55,2–3 p 313,14–314,9; Gr Nyss *Cant* 8 p 245,17–22; 11 p 326,11–15; *Bas* p 118,22–119,6 8–9 cf II Cor 12,4 11 ad παρὰ τῆς συνέσεώς σου cf *prof* p 130,6; *ep* 29 p 87,6.19; H. Zilliacus, Untersuchungen zu den abstrakten Anredeformen und Höflichkeitstiteln im Griechischen, Helsingfors 1949, 61–62; id., Anredeformen: RAC.S 1 (1985/2001) 482, 484 18–84.1 cf Gen 1

VAKCXJ BHSΛRM ΞF *O* 1 αἰσθητικὴν R 2 γινόμενον V | παιδὸς v 3 ἔμαθε: οἶδεν v | ταῖς om M | διασημαίνεται R | νόημα: ὄνομα *O*v 4 τῶν alt om JM | τῷ om KCJ*O* 5 τμημάτων: τμήματι H τὴν *O* | κατέλειπε VB^{1}R 6 ἀστέρων JΛRΞF*O*vf 7 δὲ καὶ (pr) v **VAKCXJ BHSΛRM ΞF** 8 ἴδεν VA^{1}X οἶδε v | τέ, om Mv 9 κάλλη om B^{1} | ἅπερ S ἃ ἡ R 11 συνέσεώς σου: σῆς συνέσεως XS | μὴ ΞF | τι om M 12 εἰς om HSM | τροπικὴν om JB^{1} 13 παρειδότες R | τι παριδόντες coll X | τι om J | ἀντιθέτων XS 14 λέξεως: τάξεως X | ὡς ἐπὶ Λ 15 ἀσμάτων Λ ὀμμάτων M 17 ἐπιπολεστέραν AKX παλαιοτέραν M | ἀσυμφωνεῖν: ἃ συμφωνεῖν VHv 18 δὲ: γὰρ f | ἐπεξιέναι: expl. fol. 432^{v} cod. K, reliqua desunt (cf Mioni I 92s)

ἑξαήμερον κοσμογένειαν πεποιημένων μάταιον ἐνομίσαμεν, τῆς ὑψηλῆς τοῦ διδασκάλου φωνῆς μηδὲν τῶν ζητουμένων εἰς θεωρίαν παραλειπούσης πλὴν τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς, ἣν ἡμεῖς ἐν ἰδιάζοντι βιβλίῳ πρὸ τούτων πονήσαντες ἀπεστείλαμέν σου τῇ τελειότητι. τοῦτο καὶ ἐν ἐκείνῳ τῷ λόγῳ καὶ ἐν τῷ παρόντι σέ τε καὶ πάντας τοὺς ἐντυγχάνοντας παραιτούμενοι, τὸ μὴ οἴεσθαι ἡμᾶς ἀντεγείρειν ἑαυτοὺς ταῖς τοῦ διδασκάλου
94 F σπουδαῖς, ἀλλ' ἐκεῖ μὲν ἀναπληροῦντας, ὡς ἦν δυνατόν, τὰ | ἐλλείμματα προσθεῖναι τὴν εἰς τὸν ἄνθρωπον θεωρίαν τοῖς κατὰ τὴν ἑξαήμερον πονηθεῖσιν αὐτῷ, ἐνταῦθα δὲ διὰ τοὺς ἐπιζητοῦντας ἐν τοῖς γραφικοῖς νοήμασι τὸ ἀκόλουθον ταῦτα γράψαι προθυμηθῆναι, ὡς ὁμοῦ τε τὴν λέξιν ἐπὶ τῶν γεγραμμένων φυλάσσεσθαι καὶ τὴν φυσικὴν θεωρίαν συναγορεύειν τῷ γράμματι.

78 Εἰ δὲ ἐλλειπῶς ἔχει τὰ εἰρημένα, φθόνος οὐδεὶς παρά τε τῆς σῆς συνέσεως καὶ παρ' ἑκάστου τῶν ἐντυγχανόντων ἐξεργασθῆναι τὰ λείποντα. οὐδὲ γὰρ τῶν πλουσίων τὴν δωροφορίαν ἐκώλυσεν ἡ τοῖν δυοῖν ὀβολοῖν γεγενημένη παρὰ τῆς χήρας ἐπίδοσις, οὐθ' ὅσοι τὰ δέρματα καὶ τὰ ξύλα καὶ τὰς τρίχας τῷ Μωϋσῇ πρὸς τὴν σκηνοποιΐαν εἰσήνεγκαν, ἐμπόδιον τοῖς τὸν χρυσὸν καὶ τὸν ἄργυρον καὶ τοὺς τιμίους τῶν λίθων ἀνατιθεῖσιν ἐγένοντο. καὶ ἡμεῖς τοίνυν ἀγαπήσωμεν, εἰ ἐν τριχῶν τάξει

3 cf Gen 1,26–27   3–4 *De hominis opificio*   5–14 cf *hom opif* pr 1–3 p 102,15–104,23 = 125 B 10 – D 10   17–19 cf Mc 12,41–42   19–22 cf Ex 35,4–9.21–27; *v Mos* II 116 p 68,18–69,3

VACXJ BHSΛRM ΞF   1 κοσμογονίαν HRΞFvf   2 τῶν μὴ S   3 παραλιπούσης A^{2}CHSΛMΞFf   -λ[ε]ι- evan X   4 πονέσαντες J   ποιήσαντες B^{1}HSM | ἐπεστείλαμέν J   6 τε om Λ | αἰτούμενοι CJB^{2} 7 ἑαυτὴν X ut vid   9 ἄνθρωπον: οὐρανὸν M   12 προεθυμήθην X   13 φυλάττεσθαι CJΛRΞFvf   -ττεσθαι καὶ evan X | συναγορεύει M   13–14 -εύειν τῷ γράμματι evan X expl. fol. 263^{v}, reliqua desunt (cf Bandini 542)

VACJ BHSΛRM ΞF   15 ἐλλιπῶς A^{2}CB^{2}HSΛ | τε om J   17 οὐδὲν Λ   18 παρὰ τῆς χήρας γεγενημένη coll Λ   19 οὐθ': οὐδὲ J   20 σκηνοπηγίαν SM   22 ἐγίνοντο Ξ | ἀγαπήσομεν A^{2}CB^{2}SΛv

τὰ παρ' ἡμῶν ἐγκριθῆναι μόνον γένοιτο, διὰ τῆς ὑμετέρας πορφύρας τῆς τῷ χρυσίῳ συμπλεκομένης ἐπιτεθῆναι τῷ λόγῳ τὸν ἐπενδύτην, ᾧ ὄνομά ἐστι λόγιόν τε καὶ δήλωσις καὶ ἀλήθεια, καθώς φησι καὶ ὁ Μωϋσῆς ὁ τὰ τοιαῦτα κατασκευάζων τῷ ἱερεῖ περιβόλαια κατὰ τὴν ὑφήγησιν τοῦ θεοῦ, ᾧ πρέπει ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος σὺν τῷ μονογενεῖ υἱῷ καὶ τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ἀμήν.

1–2 cf Ex 28,15.30; Lev 8,7–8 | ad πορφύρας τῆς τῷ χρυσίῳ συμπλεκομένης cf Drobner, *Archaeologia Patristica* 98–103   2 ad ἐπιτεθῆναι cf *tunc et ipse filius* p 28,16–22   5–7 ad doxologiam cf *s Pas* p 270,5–7; *trid spat* p 306,7–10; *Theod* p 71,15–17

VACJ BHSΛRM ΞF   1 κριθῆναι VA^{1}CJ   κριθεῖεν A^{2} ἐγκριθείη HSM   κριθείη ΛRΞFvf | εἰ μόνον VCJ   ἢ μόνον A^{1} | ἡμετέρας C   3 λογεῖ ὸν τὲ (sic) Λ   λογεῖον τε (sic) M   4 καὶ om S   5 ὑφήγησιν: φωνὴν S | ἡ om CJSΞF   6 καὶ τὸ om ΞF | τὸ om J | μονογενεῖ αὐτοῦ M | τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ: τῷ alt om H   τῷ παναγίῳ Πνεύματι Λvf   τῶ παναγίω καὶ ἀγαθῶ καὶ ζωοποιῶ πνεύματι M

INDICES

I

VERSUS BIBLICI

A. Vetus Testamentum

B. Novum Testamentum

II

AUCTORES ECCLESIASTICI ET PROFANI AEVI ANTIQUI

III

SCRIPTORES ET POSSESSORES CODICUM MANU SCRIPTORUM

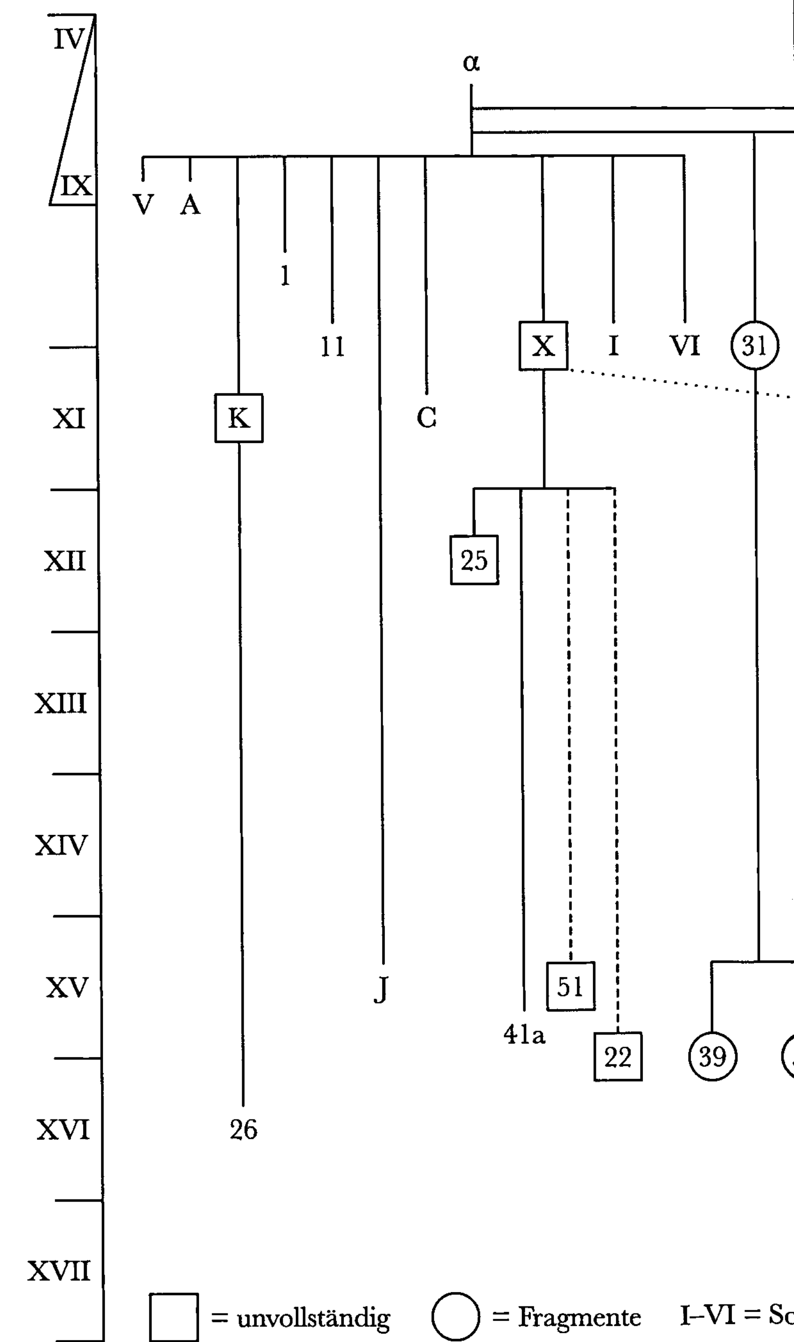
(Numeri referunt ad numerationem conspectus codicum)

AUCTORES AEVI RECENTIORIS

NOTIONES GRAECAE

VI

NOTIONES LATINAE

IV
IX
XI
XII
XIII
XIV
XV
XVI
XVII
α
V
A
1
11
C
J
K
26
X
I
VI
31
25
41a
51
22
39
= unvollständig
= Fragmente
I–VI = Sc

STEMMA CODICUM

